

8/2135

BUDAPESTI SZEMLE

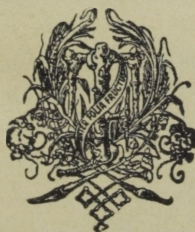
A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

KÉTSZÁZÖTVENHATODIK KÖTET

(746., 747., 748. SZÁM)

BUDAPEST
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1940

TARTALOM.

DCCXLVI.

	Lap
SZENT LÁSZLÓ KIRÁLY. — Horváth Jenőtől _ _ _ _ _	1
A MAGYAR KERESZTYÉNSÉG KEZDETE. — Németh Gyulától _ _	14
FILOZÓFUS ÉS TUDÓS ARCOK A RÉGI RÓMÁBAN. — Hekler	
Antaltól _ _ _ _ _	31
NÉGY ÉV SZÉCHENYI ÉLETÉBEN. — Viszota Gyulától _ _ _ _	45
KÖLTEMÉNYEK. — <i>Betegen a tavaszban.</i> — <i>Parti füz.</i> — Szabó	
Lőrincetől _ _ _ _ _	60
BÍRÁLAT EGY BÍRÁLATRÓL. — Szilády Zoltántól _ _ _ _ _	61
IRODALOM. — 1. <i>Egy orvos önéletrajza.</i> — (Grósz Emil: <i>Ötven év munkában.</i>) — h.-tól.	
2. <i>Egy lélektani tárgyú új magyar regény.</i> — (Thurzó Gábor: <i>Az adósság.</i>) — — df —-től.	
3. <i>Novella- és regényirodalmunk a Bach-korszakban.</i> — (Szinnyei Ferenc: <i>Novella- és regényirodalmunk a Bach-korszakban.</i>) — Császáz Ernőtől.	
4. <i>Pázmány, az ember és az író.</i> — (Sík Sándor: <i>Pázmány, az ember és az író.</i>) — Gálos Rezsőtől.	
5. <i>A magyar országgyűlési gyorsírás története.</i> — (Dr. Siklóssy László: <i>Az országgyűlési beszéd útja.</i>) — Wagner Józseftől.	
6. <i>Az elszakított Erdély könyvészete.</i> — (Crăciun, Joachim: <i>Bibliographie de la Transylvanie roumaine 1916—1936.</i>) — Elekes Lajostól _ _ _ _ _	77

DCCXLVII.

GÉP A MAI TÁRSADALOMBAN. (I.) — Dékány Istvántól _ _ _ _ _	97
SILLANPÄÄ F. E. — N. Sebestyén Iréntől _ _ _ _ _	112
SZEMLE. — <i>Hat év magyar színművészete.</i> — Rédey Tivadartól _ _ _	139

IRODALOM. — 1. <i>A magyar dráma története.</i> — (Szász Károly: <i>A magyar dráma története.</i>) — Kéky Lajostól.	
2. <i>Bölcséleti embertan.</i> — (Málnási Bartók György: <i>Ember és élet.</i>) — Kibédi Varga Sándortól.	
3. <i>Francia nyelvtan magyarok számára.</i> — (Szalay Jeromos: <i>Grammaire française à l'usage des Hongrois.</i>) — Brunner Emödtől	151

DCCXLVIII.

A NÉMET VÁROSOK FÖLDRAJZI RENDJE. — Prinz Gyulától	161
GÉP A MAI TÁRSADALOMBAN. (II.) — Dékány Istvántól	179
INDULÁS AZ ÖREGKORBA — Költemény. — Babits Mihálytól	199
SZEMLE. — 1. <i>A regényről.</i> — Voinovich Gézáttól.	
2. <i>Az élő Fáy András.</i> — Kornis Gyulától.	
3. <i>Hamlet a Nemzeti Színházban.</i> — V. G.-tól	201
IRODALOM. — 1. <i>Fény- és árnyképek egy nagymultú tudományos egyesület működéséről.</i> — (Dr. György Lajos: <i>Az Erdélyi Múzeum-Egyesület háromnegyedszázados tudományos működése.</i>) — k. l.-tól.	
2. <i>A régi magyar művészet és a Szépművészeti Múzeum.</i> — (Nyílt levél a szerkesztőhöz.) — Petrovics Elektől	218

SZENT LÁSZLÓ KIRÁLY.

Szent László születésének kilencszázadik évfordulójához érkeztünk. A nagy királynak méltó életrajza nincsen ; mindössze két kísérlettel rendelkezünk ; az egyik 1836-ból való, a Podhraczy Józsefé ; a másik 1926-ból, mikor Karácsonyi János váradi kanonok szomorú magányában a kutatás lehetőségétől elzárva írta meg Szent László életrajzát.

Jelen megemlékezés éppen ezért olyan vonatkozásokkal kívánja kiegészíteni Szent László életére vonatkozó ismereteinket, amelyek, ha nem voltak is egészen ismeretlenek, nem érvényesültek kellő mértékben, másrészt a nagy király képének megfestéséhez szükségesek.

I.

Hiányos mindenekelőtt annak a forradalomnak ismerete, amely Szent István halála után elkövetkezett.

Általában úgy tudjuk, hogy e forradalom nem volt egyéb pogány visszahatásnál, és hogy ez a visszahatás a nagy király halála után következett. A korbéli források közelebbi vizsgálata viszont azt mutatja, hogy a XI. század harmincas évei másutt is nyugtalan idők voltak. Ha elfogadjuk az orosz történetíróknak azt a megállapítását, hogy Kelet-Európa állami rendjét Kiev, Lengyelország és Magyarország szent királyai, Szent Vladimir, Szent Boleszláv és Szent István alapozták meg, akkor számtalan jel valóban azt mutatja, hogy közöttük a lengyel és magyar, tehát a Nyugattal közelebbről érintkező fejedelmeknek határozott nyugati orientációja volt az, amely mindkét országban erős visszahatást eredményezett. Ez a visszahatás Lengyelország-

ból indult el és Magyarországnban tartott legtovább ; ott az uralkodóház menekülését, itt Szent István családjának pusztulását eredményezte ; Kievnnek pedig arra nyujtott alkalmat, hogy a rend helyreállításával mindkét ország fölött a maga befolyását erősítse meg.

Ez nem egészen így történt, mert a lengyel Piastok még a 30-as években, az Árpádok pedig 1046-ban visszatértek és a helyreállítás munkája mindkét országban megindult a nélkül, hogy Kievnnek alkalmat lett volna befolyását a lengyel és magyar államok fölé kiterjeszteni. Bölcs Jarosláv mindössze annyit ért el, hogy nővérét a lengyel, leányát a magyar király vette feleségül. A két házasság középkori felfogás szerint szövetséget jelentett ugyan, de sem Lengyelország, sem Magyarország függetlenségét nem tudta befolyásolni. Igaz, hogy a Szent István rendeletére megvakított Vazul trónkövetelő családjában a szláv nevek uralkodtak és hogy az 1046-ban visszatért András és Béla hercegnek orosz és lengyel felesége volt, de Magyarország mégsem került függő viszonyba Bölcs Jaroslávval.

Több nehézség származott abból a másik körülményből, melyet a kutatás eddig nem világított meg kellően, hogy a magyarországi forradalom Szent István munkáját romba döntötte. Gondoljuk el, hogy a tíz püspök közül mindössze három maradt életben és hogy abban az időben, mikor az írástudás másutt is, leginkább pedig a magyaroknál, főleg az egyházi férfiakra szorítkozott, voltaképpen ez a három főpap a magva annak a kis csoportnak, amely Szent István híve volt, az ő munkáját megmenteni törekedett.

A három egyike Biharnak lotaringiai származású püspöke, Leuduin volt, akit kézikönyveink csak futólag említenek. Ha figyelembe vesszük, hogy a Kárpátok felől, lengyel és orosz földről bejött hercegek közül az ifjabbik Béla herceg felesége szintén lotaringiai anyától származott és lotaringiai rokonainál nevelkedett, akkor alig lehet kétség az iránt, hogy Richeza hercegnő férje országába érkezvén, megörült annak, hogy a hódoló három püspök közül az egyik az ő anyjának hazájából és az ő neveltetési helyéről származott. Ez nyilvánvaló abból, hogy Béla herceg családjával együtt

Leuduin püspök székhelyét, a bihari várat választotta otthonúl, és hogy tanácsadójuk a királyi udvarban is nagy befolyásra tett szert. Mert, hogy ha András király rövid gondolkodás után nemcsak a romboló anarchia ellen fordult, hanem a keleti orientáció helyett a nyugati választotta és Szent István elpusztult államrendjének lett helyreállítójává, akkor ebben a nyugati származású Leuduinnak nem kis része lehetett. Ha pedig hozzátesszük, hogy a püspök Szent István írásainak egybegyűjtésére kapott megbízást, akkor benne kell látnunk egyik oszlopát a folytonosság védőjének, a szentistváni állam helyreállítójának. A felsoroltaknál is fontosabbnak mutatkozik az, hogy az új király Bihar püspökét választotta ki arra, hogy György kalocsai érsek kíséretében a Lotaringiában tartózkodó IX. Leo pápához utazzék és a forradalomtól megszakított nyugati összeköttetéseket ismét helyreállítsa. Ezek után Leuduin egyéniségének a magyar történelmi kézikönyvekben méltó helyet biztosíthatunk.

II.

Szent László anyja, Richeza hercegnő, anyai ágon az Ottó nevet viselő szász császárok leszármazottja volt. Anyja, Boldog Richeza lengyel királyné, Szent Ezzo grófnak és III. Ottó császár nővérének volt a leánya. Az előkelő rokonság Ezzo családját két nemzedéken át olyan magaslaton tartotta, hogy sok eseményt csak akkor látunk egész jelentőségében és rejtett okaiban, ha őket az Ezzonidák szerepével világítjuk meg. A forradalom elől menekülő Richeza lengyel királynét fivére, Hermann kölni bíboros-érsek fogadta magához, ki kancellári méltóságában a frank Konrád császár bizalmát is teljes mértékben bírta és talán ennek segítségével tudta Richeza fia, Kázmér, a lengyel trónt visszaszerezni. Annál valószínűbb ez, mert a családnak a keleti Saalfeldben is voltak birtokai és mert Richeza fivére a svábok, unokafivére pedig a bajorok hercege volt. Ha feltesszük azt, hogy Richeza hasonló nevű leánya, Béla herceg felesége, gondos nevelésben részesült a Rajna mellett, azt is fel kell tennünk, hogy Richeza hercegnő ugyanezt a nyugati műveltséget adta

tovább a maga gyermekeinek, és hogy az a bihari vár, melyet a család otthonául berendezett, hihetőleg nem az a földhányás volt, amelyet a látogatónak jelenleg mutogatnak.

Richeza gyermekei a források szerint Biharban nőttek fel, melyet a kisebbik fiú, László herceg, rajongásig megszeretett.

A gyermekek számát és sorrendjét ma sem ismerjük pontosan, mert a három fiún kívül legalább négy leányról van tudomásunk. Az apáról, Béla hercegről, kit a kortársak bajvivó névvel illettek, gyakran elfelejtik azt, hogy fiatal éveiben az északi normannok között élt, és hogy feleségének apai ágon ősei, a lengyel Piastok, szintén normannok voltak; az első fiúról azt, hogy pogány Géza neve mellett Magnus volt a keresztnéve, azt pedig nem lehet «nagy» szóval fordítani. Magnus király nem nagy királyt jelent; a normannoknál divatos Magnus a Karla-Magnus névből származott és fejedelmi sarjagnál található elnevezés; így történt, hogy a legfiatalabb Lambert ugyanazt a nevet kapta, mint Nagy Kanut dán király, akit keresztnévén szintén Lambertnek hívtak; végül pedig, hogy a szláv nevű Vladisláv-László a szláv név ellenére is normann ősöknek normann szabású ivadéka volt. Hatalmas növésű és erejű, anyja neveltjeként — mert míg az elsőszülött Géza herceg atyját kísérte, addig a fiatalabb László anyja mellett maradt — álmatag ifjúvá lett, aki rajongott a természetért. A bihari erdők voltak tanúi vadászatainak, félelmes erejének a rettegett vadakkal szemben, szelíd lelkének a csendes álmodásban, melynek színt anyja tisztelete és az anyja családját kitüntető Mária-tisztelet adtak. Cluny lotaringiai bencései közvetítették azt Richeza családjának, bár kevesen vették észre, hogy Bihar körül majdnem valamennyi régi egyháznak a Boldogasszony volt a védszentje, és hogy az ottani Mária-tisztelet apostolai Richeza, Leudin és Szent László voltak, a nőtisztelő kor legelső lovagja, kit Európa nemzetei azért kívántak, a hagyomány szerint, a keresztes hadak élére állítani, mert László magyar királyt a lovagi érényekben legjobban tündöklő uralkodónak, Európa első lovagjának ismerték.

III.

Nem áll tisztán előttünk Leuduin lotaringiai küldetése sem, éppen azért néhány vonással meg kell világítanunk annak részleteit.

A küldetés eredményeként IX. Leo pápa és Cluny apátja, Szent Hugó, magok siettek Magyarországba és térítették vissza III. Henrik német-római császárt, ki csapatai élén átlépte a forradalomtól megtépett Magyarország határait. András király a sikert Béla herceg családjának köszönhette, de mikor a megbékülést 1058-ban szerződésbe öntötték és házassággal erősítették meg, a császár leányának saját fia részére való elnyerése, királyságának nemzetközi elismerése, Szent István rangjával és hatalmával egy sorba kerülése arra birták, hogy öccsét az örökségből kizárva, mindent a maga fiának biztosítson.

Annak ellenére, hogy a Németországgal való megbékülést a források szerint nem András, hanem Béla érdeme volt, utóbbi már az 1058-i szerződés megkötésén és a házasságkötésnél sem jelent meg, hanem családjával együtt Lengyelországba menekült és az onnan hozott sereggel igyekezett birtokait visszaszerezni. András 1061-ben a csatatéren maradt, de ha Salamonnak is voltak hívei, a trónt pedig Béla herceg foglalta el, akkor az ország megoszlott, és Salamon is, Béla is külön, egymástól eltérő utakon keresték hatalmuk alátámasztását.

Általánosan ismeretes, hogy Salamon felesége, Judith császári hercegnő útján IV. Henrikre támaszkodott, de az már kevésbé ismeretes, hogy Béla családja milyen irányban keresett összeköttetéseket.

Ha bizonyossá válik az a feltevés, hogy László herceg első felesége karintiai hercegnő volt, két nővére pedig Karintia irányában ment férjhez, akkor közel fekszik az a következtetés is, hogy a család Róma és a tágabb nyugat felé keresett kapcsolatokat; a tágabb jelzöt azért használjuk, mert nem tudjuk bizonyítani azt a régebbi állítást, hogy a legidősebb Géza herceg a toulouse-i fejedelmi házból nyert volna feleséget. Mindössze azt említjük meg tehát, hogy Zsófia hercegnőt

weimari Ulrich, Ilona hercegnőt pedig Szvinimir horvát bán vették nőül. Hozzá kell tennünk, hogy Ulrich gróf birtokul azt a drávavidéki szlovén területet kapta, mely Karintiához nem tartozó végvidék volt, magyar fennhatóság alatt állott. és hogy Szvinimir bán birtokai a horvát királyság északi határvidékén terültek el. Weimari Ulrich előkelő családból, a szász Billungok házából származott; halála után özvegye, Zsófia magyar hercegnő is ezért ment férjhez Magnus szász herceghez, Szent Oláf norvég király unokájához, tehát ezen az úton visszaállt a régebbi kapcsolat Béla herceg családja és az északi normannok között. Szvinimir esetében már bonyolultabb a helyzet, de minden félreértést elkerülhetünk, ha megállapítjuk, hogy horvát földön élt, mert másként alig választották volna később Horvátország királyává; de nem tartozott Horvátországhoz az a szlovén terület, amelyet a horvát történetírás ahhoz tartozónak igyekszik feltüntetni.

Talán az elmondottnál is fontosabb az, hogy azon a területen, amerre a két magyar hercegnő a magyar érdekek védelmére vállalkozott, a nyugatrómai német és a kelet-római görög császárság érdekkörei találkoztak. Ezért fekszik kéznél az a gondolat, hogy Béla leányainak házassága váltotta ki az 1068-i besenyő támadást, amelyet Bizánc nem annyira Magyarország, mint Erdélyen át Bihar felé irányított, tehát abban a feltevésben volt, hogy nem a német határokra támaszkodó Salamon király az ellensége, hanem az Adria felé igyekvő hercegek, akiknek ereje a Salamontól nekik visszatérített keletmagyarországi hercegségen nyugodott. Bizánc tehát kellően értesülve volt a magyarországi helyzetről és alig lehet feltennünk, hogy ne igyekezett volna ezt a maga előnyére kihasználni.

László hercegnek a besenyők felett Kerlésnél vagy Cserhalomnál aratott diadala örök emléke maradt vitézségének, félelmes erejének, vállalkozó kedvének és lovagiasságának. A siker nagyságának mértéke az a hatás is, hogy attól kezdve Bihar és Erdély népe a herceget a maga védőjének tekintette és tőle várta védelmét a nyugati határon élő, idegenekre támaszkodó Salamon király helyett.

IV. .

Az elmondottaknál messzebb kell vinnünk a fejtegetés fonalát, mert ha Bizánc azt kívánta elhárítani, hogy a magyar befolyás ne terjeszkedjék a tenger felé, akkor a cserhalmi diadal és a leplezett bizánci támadás visszaverése Itália elvesztését jelentették. Ugyanakkor, amikor 1071-ben a keletrómai császár a törökök ellenében a csatatéren maradt, nyitott kaput az utolsó görög erőd, Bari, a normannok előtt és Bizánc kiürítette Itáliát. A hatás Magyarországon is észlelhető volt, mert a bolgárok felkelése nyomán a dunai határvonal is megingott. A görög csapatok alig fejtettek ki valami ellenállást és a király csapatai messze behatoltak bolgár-görög területre. Géza herceg is részt vett a hadjáratban, de a siker annyira elkapta Salamont, hogy atyjához hasonlóan ő is elérkezettnek hitte az időt arra, hogy a hercegektől magát megszabadítva, osztatlan birtokába vegye a királyságot.

Az ellentét 1074-ben nyílt háborúhoz vezetett a király és a hercegek között. Fel kell tennünk, hogy Salamon kellően felkészült a küzdelemre, mert a Biharban vadászó Géza herceg fivérei a lengyel és orosz rokonokhoz siettek segítségért. A király az atyjától alapított szekszárdi kolostorból indult a döntő mérkőzésre; onnan előzte meg őt Vilmos apát, ki papi ruháját letéve lovagolt Bihar felé, hogy Gézát az őt fenyegető veszedelemről értesítse.

Feltűnő, hogy az apátot Villermus Latinusnak hívták, amely név galliai és nem olasz, még kevésbbé német eredetre mutat. Ha pedig így áll a dolog, akkor Vilmos bencés annak a poitou-i vagy toulouse-i asszonynak lehetett a kísérője, ki Géza állítólagos felesége volt és kinek halála után a királytól a szekszárdi apátságot nyerte, de azért hű maradt régi urához, Géza herceghez. Aki ezt állítaná, annak váratlanul segítségére jönné az a körülmény, hogy a hercegek éppen akkor, 1074 elején jutottak közvetlen kapcsolatba VII. Gergely pápával, aki egykor IX. Leo kíséretében maga is találkozott Leuduin püspökkel, és aki most Lec példájára kívánt segítséget nyújtani a száli frank császár, Salamon sógora,

IV. Henrik ellen védekező magyaroknak. Még többet jelentene az, hogy 1070 óta nyitva látszott Karantánián keresztül az út Gallia felé is, mert az új karintiai herceg, Welf, a császár ellenzékéhez tartozott. A longobárd-olasz származású fejedelem a kor legnagyobb és leghatalmasabb német törzse, az alemann-svábok felé közvetítette az összeköttetést. A sváb törzshercegséget a száli frank császárok a maguk részére foglalták le, de akkor, amikor Salamon és a hercegek között kitört a harc, vérbeli sváb ember, a burgundi ősoktól származó Rudolf rheinfeldeni gróf, állott a törzs élén. Hogy hatalmát ellensúlyozni tudja, Henrik császár Rudolf nejeinek nővérét vette feleségül és ezzel még jobban kiélesedett a harc a száli frankok és az alemann-sváb ellenzék között. Béla fiait tehát Karantánián keresztül ezzel az ellenzékkel állottak kapcsolatban, — és azon át Cluny apátsággal — mely az alemann-sváb ellenzék mögé sorakoztatta Gallia fejedelmeit. Ez a kapcsolat bírta rá Géza herceget arra, hogy 1074-ben Salamonnal szemben királlyá tegye magát: László herceget arra, hogy Géza halálakor, 1077-ben, őt a trónon kövesse és 1078-ban Rudolffal szövetkezzék, aki Németország élére került. Az a házasság, amelyet Szent László Rudolf király leányával, Adelhaid hercegnővel kötött, egyrészt feltételezi tehát azt, hogy Salamon ellenzéke Henrik császár ellenzékével állott kapcsolatban, másrészt, hogy az összeköttetés nem pusztán a házasság tényére szorítkozott.

Ezen a ponton kerül elénk saint-gilles-i Raymond gróf magyarországi látogatása, melyet a történetírók 1091-re tesznek, de amelyet aligha lehet csak egy és ilyen késő időre tennünk, hanem akként kell módosítanunk, hogy az csak látogatásainak egyike volt.

Itt kerül elénk az a III. Pons toulouse-i gróf is, akinek leányát a régebbi feltevés szerint Géza nőül vette. Vilmos aquitániai hercegnek, akinek Ágnes nevű nővére III. Henrik császárnak. Ágnesnek Judith nevű leánya pedig Salomonnak volt a felesége, tudomásának kellett lennie arról, hogy a magyar királyi trónon unokahúga ül. Ennek a Vilmos aquitániai hercegnek másik nővére viszont annak a III. Pons toulouse-i grófnak nyújtotta kezét, akit régen Géza király apósának

hittek és akinek fia volt Raymond, aki anyja birtokaiból Saint-Gilles-t nyerte adományúl. Ez a Raymond gróf vállalkozott arra, hogy Róma és Cluny szolgálatában Magyarország rokon királyával közvetlen összeköttetést fog létesíteni.

V.

A történetírás VII. Gergely és IV. Henrik, a római pápa és a német-római császár ellentétében többnyire csak egyházpolitikai harcot lát és figyelmen kívül hagyja egyrészt azt, hogy az európai hatalmak viszonyát az investitúra-harc nem kizárólag befolyásolta, másrészt pedig, hogy Cluny és Róma sem olyan kizárólag foglalkoztak ezzel a kérdéssel, amint azt a történetírók gyakran gondolni szokták.

VII. Gergely a hatalmak szembeállítása helyett arra gondolt, hogyan lehetne őket az iszlám ellen egyesíteni és nagy hatással volt rá az a diadalmas küzdelem, melyet a spanyolországi mórok ellen a burgundi nemesség élén Cluny apátja, Szent Hugó szervezett, ki maga is burgundi fejedelmi házból származott. A nyugati kereszties hadjáratoknak ünnepelelt hőse viszont saint-gilles-i Raymond gróf volt, akiről attól kezdve, hogy Szent László király a burgundi-sváb Adelhaidot nőül vette, szintén kimutatható, hogy a kereszties hadjáratoknak nyugatról kelet felé való fordítása terelte figyelmét kelet felé.

Ugyanezt akarták a normannok is, akik az arabokat és a görögöket Itáliából kiszorították, de más eszközökkel. A normannok a Keletrómai Birodalom terhére kívántak terjeszkedni és a görögöket együtt kezelték az arabokkal; Cluny és Róma ettől eltérőleg a keleti görög egyházat kívánta megvédelmezni az iszlám ellenében. Ugyanúgy, amint Henrik császárral szemben sem Cluny és Róma képviselte az engesztelhetetlen álláspontot, Szent László is békejobbot nyújtott IV. Henriknek és Bizáncot közelről ismervén, azt kímélve tartotta kívánatosnak a kereszties vállalkozás megindítását. A régi lotaringiai ellenzéknek a normannokra ruházott engesztelhetetlen és a nyugati hatalmaknak Cluny és Róma vonaláról megindított eltérő politikája, melyhez a helyzetet jól

ismerő magyar király is csatlakozott, olyan eltérésnek bizonyult, amely a század utolsó évtizedében a forrásokból könnyen megállapítható.

Ha nyugatról is ezt a politikát támogatták, akkor fel kell tennünk, hogy az az egyházi, tudományos, irodalmi és művészeti hatás, melyet a nyugati kapcsolat előidézett, már a 80-as években megindult, és hogy az 1091-ik év, amelyben Raymond gróf ünnepélyes követséget vezetett Magyarországra, inkább csak láncszeme volt a megindult érintkezésnek.

Annál inkább feltehetjük ezt, mert Raymond már 1080-ban szicíliai normann nőt vett, majd egy másikat a francia királyhoz kívánt adni feleségül, végül pedig ő közvetítette Kálmán magyar király normann házasságát. Feltűnő, hogy László király maga is az Adriai-tenger felé igyekezett akkor, amikor 1091-ben azt a szlovén területet szálolta meg, amely részben addig is magyar fennhatóság alatt állott és amikor segítséget vitt özvegyen maradt Ilona nővérének, kinek horvát királyságán keresztül azután összeköttetést nyert a tengeren át a normannokkal és a nyugati hatalmakkal. Ha nem a dunai határok felé vezette csapatait, akkor egyrészt másokkal keresett összeköttetést, másrészt kímélni akarta Bizánc uralkodóját, ki éppen akkor levélben kért segítséget az iszlám ellen. A levelet Friz Róbert flandriai grófhhoz intézte, akinél figyelmen kívül hagyják azt, hogy a magyar uralkodóval — a Magnus szász herceghez ment Zsófia hercegnő útján — rokonságban állott. Ha feltesszük is, hogy Szent Lászlónak semmi része sem volt e levél megírásában, helyesebben Alexios bizánci császár, Róbert gróf és a magyar király nem előzetes megegyezés alapján kívántak a normannok felfogásától eltérő irányt adni a keleti kereszties hadjárat tervének, akkor is meg kell állapítanunk azt, hogy II. Orbán pápa Clunyvel együtt ennek a felfogásnak az oldalára állott és amikor 1095-ben a hadjáratot meghirdették, Raymond gróf volt az első, ki kardját az eszme szolgálatára felkínálta, tehát kellett, hogy valami közelebbi kapcsolat fűzze a magyar királyhoz, akit annyian láttak volna szívesen a kereszties hadak élén.

Cluny és Róma hálóját, melyet az első magyar királynak és fiának szentekké avatása mutatott, egészítette ki az a tisztelet, amellyel utóda, Szent László iránt a kortársak viseltettek. Akkor jutott Magyarország ismét egy vonalba Szent István hatalmával és népszerűségével; azóta két emberöltő mult el és a magyarság fokozatos terjeszkedésével a Kárpátok medencéjét egészen megtöltötte, betelepítette, a maga birtokává tette. Szent László király az országot kelet felé hatalmas erővel védelmezte meg, délen és nyugaton a két római császársággal egy színvonalra emelte és azokkal egyenjogú birodalomként tartotta meg.

VI.

Ez a megállapítás minden ténybelisége mellett sem elégséges arra, hogy teljes képet adjon. A Szent Lászlóról való emlékezés hiányos maradna, ha nem állapítanánk meg azt az elismerést, amely általánosan környezte és azt a tiszteletet, amellyel iránta Bihar és Erdély magyarsága viseltetett. Mert azok látták, mint védelmezte meg őket a keleti barbár támadások ellen, és azok érezték úgy, hogy Szent László tetemével azért indult el a kocszi magától Várad felé, mert közjűk vágyik, hogy a jövőben is védelmezze őket.

Szent László képe sem tökéletes akkor, ha meg nem említjük azokat a dícséreteket, amelyeket legendákba, versekbe szőttek, primitív kezek falusi templomok falára festettek, híres mesterek szobrokba faragtak és aranyba öntöttek. Ha valaki mindezeket az emlékeket összegyűjtené, monumentális munkát alkothatna, mert Szent László dícsérete soha meg nem szűnt és a reá emlékezés időről-időre visszatért.

Pedig az elmondottakhoz még hozzá kell vennünk a Szent László sírjához zarándoklókat, a szegényeket és segítségre szorulókat, akiket senki sem hívott és nem küldött Szent Lászlón kívül, aki életében felemelte az elesettet és könnyített a szegények terhein. Európa legnagyobb és legtiszteltebb lovagja nem kisebb szeretettel fogadta őket, mint ahogyan elismerésül vette a királyok és császárok

hódolatát, akik sírját felkeresték. Idézzük fel csak Nagy Lajos példáját, aki trónralépése után az ország rendjei élén zarándokolt oda, hogy a nagy királytól kérjen útmutatást, mielőtt királyi hatalmával élne; az ő képét vésette aranypénzeire és őt választotta mintaképül. Vagy Zsigmond királyt, aki német-római császár korában is oda vágyódott, és végül oda temetkezett. Fejedelmi kísérettel, lováról leszállva zarándokolt a nép között a minden királyok mintaképének hamvaihoz, akiről minden koroknak minden magyar királya tudta, hogy a nép szakadatlanul özönlik hozzá a magyar Compostela felé.

Ez a rajongó tisztelet még növekedett akkor, mikor a nemzet a török hatalom csapásait érezte és látnivaló volt, hogy a támadás hulláma, melynek Várad a tatárjárás idején már egyszer áldozatul esett, nem fogja megkímélni.

Vitéz János püspöki palotájában ott látjuk fel és alá jární utódát, Martinuzzi Fráter Györgyöt, amint Buda eleste után keleten akarja megmenteni azt, ami még egyáltalában megmenthető. A megoldás keresése közben találja meg azt a káptalani feljegyzést, mely a szent király sírjánál lefolyt ítéleteket tartalmazta. Gondosan őrizve vitte magával Erdélybe és adta ki Kolozsvárott a munkát, melynek egyik példányát azután a Váradon tanult Oláh Miklós Nagyszombathá vitte magával. Az ő zsebében találta meg a váradi Pázmány Péter, aki tanítványa, Zrinyi Miklós gróf, lelkébe oltotta Szent László tiszteletét. Ő volt az első, ki a bécsi magyarok előtt a szent király dícséretéről beszélt és az első, ki Várad eleste után zászlót bontott Magyarország felszabadítása mellett. A felszabadulás már régen megtörtént, mikor a bécsi magyarok még mindig Szent László emlékének áldoztak és ha valaki e beszédeket összegyűjtené, hatalmas munkát végezne azoknak megörökítésével.

A török elnyomás alól való felszabadulás gondolata kétségtelenül abból a gondolatból és hitből táplálkozott, hogy László király az ország keleti határait megvédelmezte és megerősítette. Az ő emléke kelt életre abban, hogy Biharnak és Erdélynek védőszentje volt és maradt ébren a töröktől való felszabadulás gondolatában. Ez a gondolat Szent László

népéből sohasem halt ki és ha villámló jeleit nem látjuk és harsogó hangját nem halljuk is, a magyarság milliói ma is néma áhítattal várják, mint száll ki sírjából a nagy király, aki minden hozzáforduló magyart meghallgatott.

A Szent Lászlóról való emlékezésnek mi sem lehet szebb és megfelelőbb befejezése annál a megállapításnál, hogy a tudomány szigorú kritikával kimutatott gazdag eredményeinél is gazdagabb az a kincs, melyet az érzelem világa századok óta meg nem szűnt hódolattal tesz Szent László lábai elé.

HORVÁTH JENŐ.

A MAGYAR KERESZTYÉNSÉG KEZDETE.

Ismeretes az a rendkívüli hatás, melyet a bolgár-törökség a magyarság műveltségére gyakorolt. E műveltségi hatásról történeti feljegyzéseink nincsenek, helyét és korát is csak többé-kevésbé valószínű feltevések alapján tudjuk meghatározni, de a történeti feljegyzések hiánya ellenére is világosan tanúskodnak róla bolgár-török jövevényszavaink. Nem akarom most felsorolni azt a sok török eredetű szót, amely föld- és kertművelésünknek, állattenyésztésünknek s általában ősi műveltségünknek fontos fogalmaira vonatkozik; e szavak felsorolása ma már minden terjedelmesebb történeti munkában megtalálható. Nem kivétel nélkül a bolgárból valók ezek a török eredetű műveltségszók, de azt bizvást lehet mondani, hogy túlnyomó részük bolgár eredetű.¹

A bolgár-törökökkel való érintkezésünk következtében nemcsak anyagi műveltségünk gyarapodott, szellemi tekintetben is nagy hatással volt ránk ez a török nép, mint különösen az *ír*, *betű*, *szám* szavaink bizonyítják. Sokat mond ilyen szavak török eredete is, mint *gyász*, *törvény*, *örök*. De még tovább mehetünk: fontos erkölcsi fogalmak nevét szintén a bolgár-törököktől vettük. Idetartozó szavaink az *érem*, mely eredetileg «erény»-t jelent, azután a *bűn*, a *bocsánik* és a *gyarló*. E jelentéstani csoport szavai közül többel már régebben foglalkoztam² s már akkor hangsúlyoztam e szavak művelődéstörténeti fontosságát.

Most még tovább akarok menni és azt akarom bizo-

¹ E kérdéssel legutóbb Ligeti Lajos foglalkozott akadémiai székfoglalójában, 1937. nov. 29-én; ő lényegesen eltér Gombocz Zoltán felfogásától, melyet *Török jövevényszavaink középső rétege* c. cikkemben (Magyar Nyelv, 1921) én is módosítani igyekeztem.

² *Kőrösi Csoma-Archívum*, I (1921), 71 skk.

nyítani, hogy a bolgár-törökség Szent István térítő munkájának előkészítésében ugyancsak jelentős szerepet játszott.

E tétel természetéből következik, hogy az a háttér, melybe fejtegetéseimet beállítom, a magyar pogányság lesz. Szent István művét rendesen keresztényen szemmel nézzük, próbáljuk meg egyszer a pogány szempont érvényesítését. Ennek a szemléletnek tudományos szempontból megvan a jogosultsága, s különben is a szent király nagysága ezzel még világosabban fog előttünk állni.

Előadandó gondolataim jórészt a *Szent István-Emlékkönyv* olvasásakor keletkeztek. Felhasználtam ezenkívül az újabb irodalomból Hóman Bálintnak Szent Istvánról írt monográfiáját és Váczy Péternek *Gyula és Ajtony* c. értekezését is (Szentpétery-Emlékkönyv).

A felvetett kérdés tárgyalásánál elsősorban a balkáni bolgár-törökséggel akarok számolni, mely a IX. század elejei az avar uralom megtörése óta érdekkörébe esőnek tekintette a Szerémséget, a Dunántúl egy részét és a Tisza-Maros vidékét, sőt valószínűleg Magyarországnak egyéb területeit is. Az idevonatkozó történeti tudósításokat már többször tárgyalták.¹

E tudósítások nagyobb részben arról szólnak, hogy a bolgárok az említett területeken harcolnak, részint az avarokkal, részint a frank birodalommal és talán más népekkel is. E harcok hátterében azonban a bolgár hatalom és a bolgár nép terjeszkedése látszik. 827-ben Omortag kán bolgár kormányzást szervez «Pannóniában», 892-ben pedig Arnulf német király kéri Laodomur bolgár fejedelmet, hogy a morváknak sőt ne szállítson. (Itt csak a Maroson szállított erdélyi sóról lehet szó, mely Ajtony történetében is jelentős szerepet játszik.)

¹ Fehér Géza : Keleti Szemle XIX, 123. skk ; Melich János : *A honfoglaláskori Magyarország* 15. skk., *A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve* I ; Fr. Dvornik : *Les légendes de Constantin et de Méthode rues de Byzance*. Prague, 1933, 223. skk. ; Iv. Dujčev : *Nouvelles données hagiographiques sur l'invasion de Nicéphore Ier en Bulgarie au cours de 811*. Sofia, 1936, Spisanie na Bulg. Akad. LIV, 150, 162. A két utóbbi Moravcsik Gyula közlése.

Többet mondanak azután a mi krónikásaink, különösen Anonymus. Ezek több helyen arról beszélnek, hogy Magyarországon a honfoglalás idején bolgárok is laktak. Anonymus tizenegyedik fejezetében a következőket olvassuk (Pais Dezső fordítása): «Azt a földet pedig, amely a Duna-Tisza közén terült el, Nagy Keán, Bulgária vezére, Salán vezér őse foglalta el az oroszok és lengyelek határáig s lakosokul szlovéneket meg bolgárokat tett oda». A magyar tudományos köztudat még mindig úgy tartja, hogy Anonymus tudósításait nem illik elhinni, pedig ezekről számos esetben kiderült, hogy hitelesek és nagybecsűek; összefoglalva tárgyaltam ezt a kérdést a Hóman Bálint által szerkesztett *Magyar Történetírás Új Útjai* c. műben (372—6). Hiteles és becses Anonymusnak a honfoglaláskori magyarországi bolgárságról szóló tudósítása is; ezt — mint Melich János (M. Ny. XVII, 1. skk., M. Ny. K. i. h.) behozta — a többi magyar krónikákban és külföldi történeti forrásokban található adatokon kívül hely- és folyónevek is igazolják. E nevek két nyelvcsoportba tartoznak, részint szlávok, részint törökök. Ez annak a következménye, hogy az eredetileg török nyelvet beszélő bolgárok a IX. század folyamán elszlávosodnak.

Melich János bizonyítása szerint a *Nógrád*, *Csongrád*, *Tapoly*, *Zemplén* nevek csak a délszlávból magyarázhatók; a *Laborc* név egy bolgár-török *Alp Bars* név megfelelője, bolgár-szláv közvetítéssel; bolgár-török eredetű azután a magyar folyónevek közül a *Krassó* és a *Küküllő*.¹

¹ A *Krassó* név Melich János szerint a bolgár-török *kara šuv* 'fekete víz, fekete folyó' kifejezésből származott. Kniezsa István a *Szent István-Emlékkönyvben* (II, 436. l. 1. j.) kételkedik e magyarázat helyességében, mert «a legrégebb adatok *Kra-* és nem *Kara-* kezdetűek, márpedig sem a magyarban, sem a törökben egy *Kara-*ból nem fejlődhetik *Kra-*». Ezzel az ellenvetéssel szemben hivatkozom a török *tarkan* méltóságnév *trakan-* alakjára, mely egy X. század elejéről való görögnyelvű bolgár felíratban fordul elő (Beschewiew: *Die protobulgarischen Inschriften*, 52. l.) s a mellett szól, hogy a bolgároknál a *tar-* > *tra-*, *kar-* > *kra-* fejlődést feltehetjük.

A *Küküllő* délszláv eredetű oláh neve, *Tärnava*, «kökényes-t jelent. Magától adódik az a gondolat, hogy a *Küküllő* magyarázatánál

Ehhez a balkáni eredetű, részint török, részint szláv nyelvű bolgársághoz, mely a IX. század eleje óta él — semmi esetre sem jelentéktelen számban — Magyarország keleti felének bizonyos részein, a IX. század végén, illetőleg a X. század folyamán hozzájön egy újabb népcsoport, mely a ránk maradt nevek tanúsága szerint legalább is bolgár-török műveltségű, de valószínűleg bolgár-török eredetű is. Ez a népcsoport a gyulák népe volt, mely a magyar honfoglalókhoz tartozott, s magyarul és bolgár-törökül beszélt.

Az idetartozó bizonyítékokat elsősorban szintén Melich

a török *kök* «kék» szóra gondoljunk, melynek egyes származékai (magyar *kökény*, a kaukázusi balkár nyelvjárásban *köken*, mongol *kögül*) .kökény, kökénybokor jelentésben is előfordulnak. Melich János szerint a név egy török **kükeley* azaz, .kökényecske megfelelője, s a szóvég (török *-eγ* > magyar *-ő*) a bolgár-törökségre utal.

Ezzel szemben Kniezsa István — Ligeti Lajosra hivatkozva — (*Szt. Istv. Eml.* II. 436) nem lát a szóvégi *γ*-ben határozottan bolgár sajátságot, bár a név török eredetét ő is kétségtelennek tartja.

Melich János magyarázata lényegében kétségtelenül helyes. Abban is egyetértek vele, hogy a szó bolgár-török eredetű, mert nincs török nép a bolgáron kívül, mely történeti bizonyítékok alapján a X. században jelentős tömeggel képviselve Erdélyben feltehető volna s szerintem a szó hangalakját tekintve is bolgár eredetre mutat. Erről részletesebben akarok szólni.

A szóvégi *γ* a bolgár mellett szól, ha a nevet Melich Jánossal östörök* *Kökelek* alakra vezetjük vissza, mert a deminutív *-k* általában megmarad a nem-bolgár nyelvjárásokban. Megvan azonban az a lehetőség is. — sőt szerintem ennek több a valószínűsége — hogy a *Küküllő* nem deminutív alak, hanem bolgár * *kükel-liγ* < östörök **kükellig* .kökényes alakból származik.

Ha ugyanis megvizsgáljuk, hogy miképpen szerkeszt a török .Kökényes és más ilyenféle folyóneveket, azt találjuk, hogy ez kétféleképpen történhetik. Vagy úgy, ahogyan Melich János fenti magyarázatában látjuk, t. i. hogy a gyümölcs vagy fa neve minden képző nélkül szerepel mint folyónév, pl. Alma[paták], Fűzfa[paták], vagy pedig úgy, hogy az alapszóhoz hozzájárul a *-lig* képző, s akkor a név szószerinti jelentése ,Almás'. .Fűzes'. Van egy kis török munka egy kisázsiai vilájet földrajzi neveiről (F. Aksu: *Isparta i i yeradları*, Isparta, 1936), ebben többek közt a következő patakneveket találjuk: egyrészt *Armut* .Körte[paták]’, *Çavdar* .Rozs’, *Elmadzük* ,Almáska’ (kicsinyítő képzővel; e kicsinyített alaknak gyakori jelentése «kiugró csont», de erről itt nem lehet szó), *Karamük* .Konkoly’, *Kavak*

János mutatta ki.¹ Az öregebbik Gyula két leányának, Karoldnak és Saroltnak, bolgár-török neve van, az első név jelentése körülbelül «fekete menyét», a másodiké, «fehér menyét» (ilyenféle női nevek gyakran előfordulnak). Szintén a bolgár-törökségre utal a *gyula* szókezdő *gy*-je, különösen ha a világosan bolgár *Sarolt*-tal összefüggésbe állítjuk.

Hogy a gyulák milyen viszonyban voltak az erdélyi és marosvidéki régebben itt lakó bolgársággal, arra nincs adatunk, de kétségtelenül élénk kapcsolatban voltak velük.

A gyuláknak magyar, bolgár és szláv lakosságból álló

,Nyárfá'. — másrészt *Bademli* 'Mandulás', *Dževizli* 'Diós', *Čvardarlı* 'Rozsos', *Elmalı* 'Almás', *Erikli* 'Szilvás', *Fındıklı* 'Mogyorós', *Indızirli* 'Fügés', *Karamıklı* 'Konkolyos', *Kavaklı* 'Nyárfás', *Kirezli* 'Cseresznyés', *Sazlı* 'Nádas', *Söjüllü* 'Füzes'. A nevek kisebb része tehát *-lı* képző nélkül, nagyobb része *-lı* képzővel van alkotva. Úgy látszik, ilyenformán van a dolog más török nyelvterületeken is: *Sarımsaklı* 'Fokhagymás', kis folyó Közép-Ázsiában, a Zerefsán középső folyásának vidékén (Radloff: *Aus Sibirien*, II, 421.), *Taldū* (eredetileg *Tal-lıg* 'Füzes', több folyó neve az Altaj-hegységben (Radloff: *Wörterbuch*), *Terekli* (eredetileg *Terek-lig*) 'Nyárfás' folyó (és hegy) neve a Tien-sanban (Prinz Gyula: *Utazásaim Belső-Ázsiában*, 120.); több ilyen folyónév van Almássy Györgynek *Karakirgiz nyelvészeti jegyzetek* című cikkében (Keleti Szemle II, 117.): *Kāndı* 'Nyíres', *Tājdı* 'Topolyfás', *Karagālı* 'Erdős, Fenyőerdős'; e nevek is mind *-lı* képzővel vannak alkotva, viszont Prmznél (i. m. 11.) *Kain* 'Nyírfá' nevű folyót is találunk.

Török szempontból tehát valószínűbb, hogy a *Küküllő* török *Küküllig* alakra megy vissza (ennek megfelelő folyónév a kalmük *Kügüllu* is, l. M. Ny. XXVI, 62, vö. Ramstedt, Kalm. Wb.: *Köglü*^ö falunév), s az ebben levő *-g* azután nem-bolgár nyelvjárásokban is változik és eltűnik. Példákat azonban a szóvégi *-g* eltűnésére régi török elemeink körében egyelőre csak a bolgár mutat, illetőleg a szóvégi *-g* eltűnését mutató példák határozottan egy nem-bolgár nyelvjárásnak nem tulajdoníthatók.

Másként van a dolog abban az esetben, ha a legrégebb magyar alakokban a rövid *l* biztosítva van. Akkor a név végén kicsinyítő képző van, s a bolgár eredet hangtanilag is kétségtelen.

Felmerült az a gondolat is, hogy a *Küküllő* név besenyő eredetű, de ezt már a szóközépi *-k-* miatt sem tarthatjuk valószínűnek. A *kök* szónak két származéka is mutatkozik a besenyőben — *Küel* és *küerci*, — de a *-k-*t egyik sem őrizte meg.

¹ A honfoglaláskori Magyarország 45. skk.

országát szoros és — ezt hangsúlyozom — meglehetősen önálló egységet alkotott. Erre utal a főváros «Fehérvár» neve, az, hogy a Hildesheimi Évkönyvek a gyulák országát «regnum»-nak nevezik, s a fiatalabbik Gyulával és Ajtonnyal való harc.

Ami már most a kereszténységet illeti, tudjuk, hogy a balkáni bolgárok a IX. század közepe táján fejedelmükkel (864) együtt megkeresztelkedtek, s nem lehet benne kételkedni, hogy balkáni keresztényen bolgárok Magyarországon már a IX. században éltek, s a magyar kereszténység kialakulására hatással voltak.

Hogy a gyulák népének már régebben valami számbavehető kapcsolata lett volna a kereszténységgel, az nem valószínű. Ez a kérdés tulajdonképpen a honfoglalók és a kereszténység viszonyának a kérdése.

Moravcsik Gyula a *Szent István-Emlékkönyvben*, *A honfoglalás előtti magyarság és a kereszténység* c. dolgozatában kimerítő és nagyon érdekes képet ad az V—IX. századi pontusvidéki kereszténységről és keresztényen térítésekről. Kiderül ebből, hogy azok a népek, melyek a magyarságot kaukázusvidéki hazájában körülvették, jó részt már a VI. század óta keresztények voltak. A magyarok tehát ebben az időben sokat érintkeztek keresztényekkel s jól ismerték őket. Az a nép azonban, melynek birodalmába ekkoriban beletartoztak, a kazár, nem volt szorosabb kapcsolatban a bizánci birodalommal, uralkodója és előkelői zsidó vallásúak voltak, népében pedig — sok keresztényen elem mellett — nagy számmal voltak a mohamedán vallás és a samanizmus hívei, s így természetes, hogy a magyarság — ha akadtak is közte már a VI. század eleje óta keresztények — felületesen, inkább külső intézményeiben ismerte a keresztényen vallást, idegen maradt tőle, s életfelfogásában inkább azokhoz a harcias, középázsiai eredetű török törzsekhez állt közel, melyek körülbelül az V. századtól a IX. századig beleolvadtak.

A magyarságnak a kereszténységgel való behatóbb érintkezése, melynek eredménye szórványos, de már számbavehető áttérés volt, a mai haza területén kezdődött, s annak

a feltevésére sincs semmi okunk, hogy a gyulák népének a honfoglalás előtt valami különösebb köze lett volna a keresztyénséghez. Az azonban világos, hogy a bolgár-törökség, mely műveltségben határozottan felette van a többi törökségnek, különösebben hajlott a keresztyénség felvételére, s ezzel magyarázható az, hogy a magyar keresztyénség tulajdonképpen a bolgár eredetű vagy bolgár műveltségű, de legalább is bolgár hagyományú gyulákkal kezdődik.

Az idősebbik Gyula áttérése Bizáncban 948 táján nem epizód a magyar keresztyénség történetében, mint Bulcsu áttérése, hanem a döntő jelentőségű kezdet. Gyula püspököt hoz magával Bizáncból, ki a Maros vidékén sikeres térítő munkát folytat,¹ s Géza félkeresztyénsége, Szent István térítő munkájának előkészítése, elsősorban Gyula leányának, Saroltnak, Szent István anyjának az érdeme. S hogy a bolgáros jellegű magyarság földjén, a Maros vidékén — a jó-részt bizonyára pogánynak maradt lakosság és a fiatalabbik Gyulának a pogányságba való visszaesése ellenére is — továbbra is kedvező volt a talaj a keresztyénség számára, bizonyítja Ajtony vidini áttérése.

Keresztyénségre való térésünknek ezzel az előjátékával, melynek háttérében Bizánc hatalma, műveltsége és pompája áll, összefüggésben van az a sokat mondó körülmény is, hogy a keresztyénségnek egyik legfontosabb szava, a *kereszt* szó — más idetartozó szavakkal együtt — a magyarban görög rítusú szláv néptől való.²

*

Említettem már, hogy a magyar nyelvben bizonyos fontos erkölcsi fogalmak neve bolgár-török eredetű (*érdem, bűn, gyarló, bocsánat*).³

¹ L. Moravcsik Gyula: *Szent István-Emlékkönyv*, I. 391. skk.

² Melich János: *M. Ny.* VI, 292.

³ *Bűn* szavunknak régi *biün* alakja nem akadály a török *mün* „bűn” szóval való egyeztetésnek. — épp úgy nem, mint ahogyan a *Kürt* törzsnév *Kiürt* alakja sem akadályozhatja azt meg, hogy a törzsnévet egy török *Kürt* törzsnévből származtassuk. *Kürt* törzsnévünk szerencsére már nagyon régi feljegyzésben, Konstantinos

Ezeknek a számát most gyarapítani akarom eggyel, mégpedig egy olyan szóval, amely már egyenesen a keresztyén vallás szavai közé tartozik. Azt akarom bebizonyítani, hogy *gyón* szavunk bolgár-török eredetű.

Lássuk először a szóra vonatkozó régi és újabb adatokat.

Legrégibb adataink a XV. századból valók, s ez időtől fogva nagyon sok adatunk van a szóra. Jókai-kódex: *gyouon*, *gywuon* (olv. *gyovon*, *gyuvon*). Münchener-kódex: *gun* (olv. *gyún*). Későbbi alakok: *gyovon*, *gyovón*, *gyohón*, *gyóhón*, *gyón* (már a kódexekben). *gyun*, *gyún*, *gyomon*. (Nyelvtört. Szótár, Oklevél-Szótár). A nép nyelvében szintén bőven találjuk az alakváltozatokat: *gyivón*, *gyohon*, *gyon*, *gyovon*, *gyovón*, *gyovonnyi*, *gyuhon*, *gyún*, *gyón* (Tájszótár). Megemlítem még, hogy az igének ikes alakja is van (*gyónik*).

Ami a jelentést illeti, ez régebben és újabban egyformán a közismert egyházi cselekményre vonatkozik, lényegtelen jelentésváltozatokat nem tekintve (pl. ,vall, megvall', *gyóntat* ,faggat'); református vidéken «úrvacsorát vesz» értelemben is használatos a szó.

Kétségtelen ezekből az adatokból, hogy eredetileg két-szótagú igével van dolgunk, egy *gyovon*, *gyohon* alakkal, melynek a magyarban a «gyón» jelentésen kívül semmiféle más eredeti értelme nem mutatkozik.

Porphyrogenetosnál — 950 körül — szerepel, mégpedig *Kürtü* alakban, s *ü-t* mutatnak a tőszótagban a legrégebb magyar feljegyzések is. A régi *ü*-nek bizonyos szavakban *üü*-vel való írása csak később, a XIII. században jelentkezik.

Ami *gyarló* szavunkat illeti, ezzel két helyen foglalkoztam. (*Szüly-Emlék*, 114. l. és *Kőrösi Csoma-Archivum* I, 75. vö. Gombocz: M. Ny. XVI, 113.) Az ott közölt fejtegetésekhez megjegyzem, hogy a kyzyl-török *jazül-* szóval való egyeztetésnek jelentésbeli, a **jazü ik* alak feltevésének meg hangtani nehézségei vannak (mint erre Ligeti Lajos figyelmeztet, csak egy **jazüliŷ* alak tehető fel). Így mégis nehézségekbe ütközik, hogy *gyarló* szavunkat a török *jaz-* ,hibázni, bűnt követni el' ige valamely származékával egyeztessük, bár a Virginia-kódex adata: «Menere valaki giarlob, anneual kiseb istenek elwte» (l. Nyelvtört. Szótár) azt látszik bizonyítani, hogy a *gyarló*-eredeti jelentése ,bűnös, bűnre hajló'. Visszatérjünk tehát a régi, Vámbéry-féle magyarázathoz (<török *jarliŷ* ,szegény, nyomorult')? Vö. Paasonen: Ny. K. XLII. 47. és Gombocz. i. h.

A *gyón* eredetére vonatkozólag több gondolatot vetettek fel.

Beregszászi Pál *Ueber die Aehnlichkeit der hungarischen Sprache mit den morgenländischen* c. művében, mely Lipszében 1796-ban jelent meg, a perzsa *džān* 'lélek' szóval egyezteti a *gyón*-t (106. l.), s idevonja *gyanītni* szavunkat is.

Czuczor-Fogarasi szótára több lehetőséget lát: talán eredetileg *jó-on* a szó alakja, jelentése pedig 'javul, jóvá lesz', vagy talán az elavult *jonhó* (*jonh*) 'belső rész' szóból származik, s eredeti jelentése 'belsejét kitarja', — esetleg a görög *γνώω*, *γνώσσω* szókkal egyeztetendő.

Budenz finnugor területen kereste a szó megfelelőit.¹ Azoknak a finnugor szónak, melyekkel Budenz a *gyón*-t egyeztette, 'mondani, felelni, szemére háyni' a jelentése. Budenz egyeztetéséről Gombocz írt egyik régebbi kisebb cikkében (Nyelvtudományi Közlemények XXXV. 108—9.); nem tartja az egyeztetést kétségtelennek, de úgy véli, hogy «egyelőre nem tehetünk nyomósabb ellenvetést» ellene. (Gombocznál *gyón* ~ osztj. *nyórom lem* 'mond, megnevez, felel'. Vö. még Simonyi: Nyelvőr XLII. 441.)

Budenz-cel szemben Vámbéry a törökből magyarázta a szót.² a csagatáj *jak* 'jó, illő', *jakun-* 'javulni' szókat egyeztetvén vele; ezek a török szók azonban nem hitelesek, de ha azok volnának, akkor sem volnának alkalmasak arra, hogy velük a kérdéses magyar szót megmagyarázzuk. Később a *jó* családjához vonta a szót Vámbéry,³ melyet — elfogadhatatlan módon — szintén a törökből származtatott.

Mindezek az egyeztetések csupán kísérletek; sem hangtanilag, sem jelentéstanilag nem kielégítőek, cáfolatuk felesleges.

A szó — mint mondtam — török eredetű, mégpedig a következő török igéből származik: *joḡa-* 'rágalmazni, vádolni, bevádolni'.⁴

¹ L. *Magyar-Ugor Szótár*, 172. l.

² *A magyarok eredete*, 602—3.

³ *A magyarság bölcsőjénél*, 163.

⁴ *Kutadgu Bilig*, 1069. l. Radloff szótárát: Kašgari. 1077: Čaferoḡlu uzsúr szójegyzéke.

E török ige csak a régi korból, körülbelül ezer év előtti időből, kelet-turkesztáni területéről mutatható ki, de az adatok világosan beszélnek és hogy más területeken is élt az ige, abban nem lehet kételkedni.

Mármost a legtöbb török igeének (még a tárgyatlan igeének is) van szenvedő vagy visszaható alakja, melynek képzője magánhangzón végződő tövek után rendszeren *-n-*. Ez a képző van meg bolgár-török jövevényszavaink közül a *bocsán-ik* és *boszan-t* igeekben. A fenti igeének is kétségtelenül volt *jozan-* alakja, bűnnel, hibával vádoltatni vagy magát bűnnel, hibával vádolni jelentésben. Ennek a szabályos megfelelője a magyar *gyovon*, *gyohon* > *gyón*. Tudjuk, hogy a szókezdő török *j-* bolgár-török jövevényszavainkban rendszeren *gy-*vel van képviselve: török *jemiš* ~ magyar *gyümölcs*, török *jarat-* ~ magyar *gyárt* stb. Az első szótagbeli *o* egészen szabályos. Különösen érdekes a török *-ŋ-* képviselése. Ez a hang még két török jövevényszavunkban van meg, a *bú* és a *dió* szóban. A *bú* török megfelelője *buŋ*; a török *-ŋ-* magyar képviselői *e* szóban még a következő származékokban mutatkoznak: *búvában*, *bújában*, *Buhus* (l. Gombocz—Melich. EtSz.). A *dió* török megfelelője *jaŋak*, magyar alakjai többek közt *gyívó*, *dijó*, *divó*. Ami végül a *gyovon*, *gyohon* második szótagbeli *o*-ját illeti, ez ugyanolyan fejlemény, mint a *boszan-t*, *boszan-kodik* alakok *boszun-t*, *boszon-kodik* változatában lévő *u*, *o*; ezek a régiségben többször előfordulnak.

Milyen történeti tanulságot vonhatunk le abból, hogy *gyón* szavunk bolgár-török eredetű? Többféle lehetőségre gondolhatunk. El lehetne képzelni, hogy a *gyón* régi, talán ezeröttszáz éves szava a magyar nyelvnek, mely a keresztyénség felvételével a keresztyén vallás különleges jelentésű kifejezésévé vált. Ezt nem tartom valószínűnek. Sokkal elfogadhatóbb az a feltevés, hogy a *jozan-* — illetőleg *dʒozan-* — mint keresztyén egyházi kifejezés a részben balkáni eredetű magyarországi keresztyén bolgárok nyelvében keletkezett, s mint ilyen került át a bolgárból a X. század közepe táján a magyar nyelvbe.

Nem tartom feleslegesnek megjegyezni, hogy a *gyónás*nak

a legrégebb magyar keresztyénségben igen fontos szerepe volt; ezt világosan bizonyítják Szent István törvényei.

A bolgár nevet viselő idősebbik Gyula áttérése és térítő hatása; szintén bolgár nevet viselő leányának, Saroltnak, a keresztyénség terjesztésében való rendkívül jelentős szerepe; az a körülmény, hogy Szent István, ki a magyarságot a keresztyénségre áttérítette, Sarolt fia; — azután az *érdem, bűn, gyarló, bocsánik* szavaink bolgár-török eredetű a *gyón* tanúságával együtt, — az őstörténeti és IX. századi problémáinkat körülfogó homály ellenére is — úgy látom, elfogadhatóan bizonyítja, hogy a bolgárságnak Szent István munkája előkészítésében jelentős része volt.

Az adatok csak homályos körvonalakat adnak, de hogy e körvonalak nagyjában mit mutatnak, az szerintem világos.

Egy ponton kifogásolható különösen a fenti bizonyítás: azt mondhatja valaki, hogy a *Gyula* és *Sarolt* nevek bolgár jellegéből nem következik az, hogy e családnak különösebb köze lett volna a bolgársághoz, hiszen például Géza, helyesen Gyeücsa fejedelem neve is bolgár jelleget mutat. Erre egyrészt azt lehet felelni, hogy a *Karold* és *Sarolt* «Fekete-menyét» és «Fehér-menyét» nevek csak olyan környezetben adódhattak, melyben a bolgár-török nyelvet beszélték is, másrészt meg azt, hogy Gyula bolgárokon uralkodott, s a bolgárokkal való különösebb kapcsolata kétségtelen.

*

Külön hangsúlyozom Sarolt szerepét. A törökös szervezetű népeknél a fejedelemasszony — úgy látszik — uralkodótársa férjének, helyzete társadalmi, jogi és politikai tekintetben egyaránt kiemelkedő.¹ Egy ilyen török fejedelem-

¹ Erről Köprülüzáde írt több alkalommal. Abból indul ki, hogy a feleségnek a régi török családban fontos szerepe volt. Lehetett több asszony a háznál, de az első feleség volt a fő, s például a többi asszonyok gyermekei az övéinek számítottak (*Türkiye tarihi*, I. 39). A fejedelemasszony hivatalos gyülekezetekben együtt volt a férjével, a rendeleteket a fejedelem és a fejedelemasszony nevében adták ki, s a legfőbb hatalmat a fejedelem és a fejedelemasszony együtt képviselték (Uo. és *Türk edebiyatı tarihi*, 1920. 15. l.). A régi

asszonyoknak — mégpedig ezek között is a legkiválóbbaknak — a tipikus képviselője Sarolt, aki nemcsak mulat, lovagol, verekedik, hanem uralkodik is. Hogy e kiváló asszonyban mindig élt az apja keresztényisége, s hogy az ő keresztényisége rendkívüli hatással volt Gézára és Szent Istvánra, azt nem lehet kétségbevonni. Jelentőségét és a keresztényen térítésben való rendkívül fontos szerepét teljes világossággal igazolja egy egykorú író, a kritikára hajló és józan fejű Querfurti Szent Brúnó, ki tudvalevőleg járt nálunk és jól ismerte viszonyainkat; Brúnó a következőket írja: «(Adalbert) ezekben a napokban a magyarok fejedelméhez küldött, azaz tulajdonképpen feleségéhez, ki az egész országot kezében tartotta, férjét és mindazt, ami férjéé volt, maga kormányozta. Ez alatt a fejedelelemnő alatt kezdődött (a magyaroknál) a kereszténység...»¹

Gyula áttérésének, térítő munkájának és leányán. Sarolton keresztül Szent Istvánra való hatásának nagy jelentőségét akkor látjuk igazán, ha meggondoljuk, hogy a kereszténységnek a magyarságban gyökere nem volt, amit különösen az mutat, hogy Szent Istvánnak nem voltak magyar munkatársai a térítésben, sőt a magyar urak — úgy látszik a feljegyzésekből — inkább ellenséges indulattal nézték Szent István térítő munkáját.

Ellenszenves lehetett nekik ez a vallás, amely világnézetükkel homlokegyenest ellenkező tanokat hirdetett. Alig lehet nagyobb ellentétet elképzelni, mint a megváltás gondolata, a krisztusi szelídség és alázatosság, s ezzel szemben a pusztán felnőtt pásztor-harcosoknak és vezetőiknek erőtudata és féktelen természete.

Nagyon nehéz lehetett eleinte a magyarság lelkéhez közel hozni a keresztényen vallást. A keresztényen vallás azt tanítja, hogy «ne ölj», a török-féle népeknél pedig az adta

török népeknél az asszony vitéz és harcias (i. m. 19. l.). — Jó volna az idevonatkozó adatokat pontosan összegyűjteni.

¹ «Miserat (sc. Adalbertus) his diebus ad Ungrorum seniores (sc. Geisam ducem) immo ad uxorem eius, quae totum regnum manu tenuit, virum et quae erant viri ipsa regebat, qua duce erat christianitas coepta...». Pertz, *Mon. Germ. Hist.* SS. IV. 607.

meg az ember értékét, hogy hány embert ölt meg csatában — ezt számon tartották — s az volt a meggyőződésük, hogy a megölt ellenség szolgál nekik a másvilágon. (Lchel — helyesen Lél — ismert mondásának a pogány magyarok hitvilága szempontjából való hitelessége minden kétségen felül áll, több ázsiai adattal igazolható.)

Mennyivel könnyebb dolga volt ebben a tekintetben az iszlámnak a középázsiai törökség áttérítésében. Az iszlám — legalább is elméletileg — két részre osztja a világot, mohamedán területre és harci területre, s híveinek köteleességévé teszi, hogy szent háborúval mohamedán területté változtassák a harci területeket. E felfogás a gyakorlatban a nem mohamedán területek elleni állandó támadó harcban nyilvánulhat, s e harcokban fontos szerepet játszik a zsákmány, a legyőzött hitetlenek ingó vagyona. Ennek négy ötöde a törvény rendelkezése szerint a csapatok közt osztandó szét; lovas katonák kétszer vagy háromszor annyit kapnak a zsákmányból, mint a gyalogosok, s aki a harcban egy ellenséget megöl, megkapja annak a fegyverzetét. A hadifoglyok szintén a szétosztandó zsákmányhoz tartoznak.¹

A várható zsákmány — már az iszlám legrégebbi korában — kétségtelenül erős ösztönzés volt az iszlámhoz való csatlakozásra, — írja Goldziher *Előadások az iszlámról* című munkájában (142. l.).

Ez volt az a vallás, mely a harcos törökség, illetőleg a törökös szervezetű népek hajlamainak különösen megfelelt.

Olyan vallás és olyan műveltségi formák átvételétől, melyek a nép harci készségét károsan befolyásolták, a törökös szervezetű népek fejedelmei idegenkedtek.

Az orkhoni felíratok például óvják a török népet a kínai műveltség befolyásának a mérgétől. Még az iszlámtól is idegenkedtek a török fejedelmek. Sokat idézzük Jāqūtnak, illetőleg Ibn al-Faḡīhnak egy erre vonatkozó tudósítását. Hišām kalifa (724—743) követséget küldött egy török néphez azzal a javaslattal, hogy térjen át az iszlámra. A kagán először tájékozódott a felől, hogy mit tilt és mit enged meg

¹ Juynboll: *Enz. Isl.* s. v. Ghanīma.

az iszlám, majd bemutatta seregét a követnek, s azután kijelentette, hogy egy ilyen nép, melyben egyetlen mesterember sincsen, nem tudná, miből tartsa fenn magát, ha az iszlámot elfogadná és parancsait megtartaná.¹

Pedig még az iszlám — mint láttuk — leginkább megfelelt a török népek természetének.

Szintén közismert egy másik idetartozó eset. A türkök nagyfejedelme, Bilge kagán 720 táján fallal akarta körülvenni székhelyét és templomokat akart benne emelni Buddhának és Lao-cénak, de minisztere, a bölcs Tonjukuk, ki egyike a türk történet legnevezetesebb alakjainak, lebeszélte tervéről: «Ha fallal körülkerített városban telepedsz meg és legyőznek a kínaiak, feltétlenül foglyuk leszel; Buddha és Lao-ce pedig a szelídséget és alázatosságot prédikálják az embereknek: nem harcosoknak való tan ez».²

A politikai és hadi szervezetre vonatkozólag egy magyar főúr veszedelmet láthatott a keresztyénség átvételében; úgy gondolhatta, hogy a régi, jól bevált szervezet, hadi és közigazgatási egységeivel, a középázsiai nagy török birodalmakban kialakult tisztviselői rendszerével meglazul vagy elpusztul s viszont a nyugati szervezet idegen volt neki, nem volt hozzá bizalma.

Ehhez járult még az a fontos körülmény is, hogy egy magyar főúr az új szervezetben elveszni látta önállóságának, nagy hatalmának, sőt szabadságának jó részét is, megbontva látta hatalma legfőbb alapját, a nemzetiségi szervezetet.

A pogány magyar főurak lelki vonásai közül kétségtelenül a nomád ember sajátos konzervativizmusa volt egyike a legjellemzőbbeknek.

Ez magyarázza az ősi valláshoz való ragaszkodást.

Pogány szellemi műveltségük is szívükhöz volt nőve. Költészetük bizonyára alig különbözött a török népeknél akkoriban megtalálható költészettől; dalaik több vonása — ha emlék nem maradt is fenn — megrajzolható, s epikus

¹ Marquart: *Ostasiatische Zeitschrift*. VIII, 290. sk.: Barthold: *12 Vorlesungen*, 70, 278.

² Az irodalmat l. Marquart. i. h.

énekeikről is tanúskodnak reánk maradt nyomok. Énekmondóik, mulattatóik nem játszottak életükben jelentékeny szerepet.

Írásuk is volt. A rovásírás — ha nem is volt az ismerete általános — annyira el lehetett terjedve, mint a székelyeknél a XV—XVI. században. Az íróeszköz, a rovókés és a fa, mindenütt rendelkezésre állott; az írást főleg üzenetek küldésére és gazdasági jellegű feljegyzésekre használták.

Az anyagi műveltségben sem jelentett a keresztyénség emelkedést: bizánci, mohamedán, nyugati és északi kereskedők régtől fogva szállítottak a magyaroknak mindent, amire szükségük volt, s ami pompaszeretüket kielégítette.¹ Többre nem igen vágytak. A városok és a városi élet iránt egyenesen ellenszenvet érezhettek. 630-ban a kínaiak elfogták a türkök kagánját, Kie-lit; a kínai császár nagylelkűen bánt a kagánnal, többek között egy palotát ajándékozott neki. A kagán azonban a palotában sátort csináltatott magának s abban lakott.²

Ami pedig a hazai keresztyéneket illeti, — az a gondolat, hogy ezekhez legyenek hasonlókká, inkább ijesz-tette, mint vonzotta a magyarokat.

Ezzel a gondolkodással állott szemben az öregebbik Gyula, Sarolt, Géza és Szent István.

S ha ezt a sötét oldalt figyelembe vesszük, akkor tűnik eléink igazán Gyula keresztyénségének fontossága s akkor ragyog fel igazán előttünk Szent István fényes szelleme, emberi és uralkodói nagysága: e fejedelmekben a hagyományokhoz ragaszkodó nemzet közvéleménye ellenére fel-támadt és érvényesült annak a felismerése, hogy a keresztyénség magasabb lelki, műveltségbeli és politikai értéket képvisel, mint a pogányság.

Gyula, Sarolt, Géza és Szent István keresztyénségében azonban az összefüggés ellenére élesen különböztetnünk kell.

¹ Domanovszky Sándor: *Szent István-Emlékkönyv* II, 309. skk.

² Stanislas Julien: *Documents historiques sur les Tou-kioue* (Turcs). Extraits du Pien-i-tien et traduits du chinois. *Journal Asiatique*, 1864, II, 229. skk.

Gyula keresztényiségéről, ennek lelki alapjairól, térítői munkásságáról, politikai képességeiről nem igen tudunk; Sarolt és Géza kereszténye félpecgányság, s István az, akiben a keresztényiség lelke mélyéig gyökeret ver. A turul madártól származó nomád török fejedelmek ivadékából Adalbert, Szent Gellért és II. Szilveszter hasonló szellemű kortársa lesz, s e mélységes lelki átalakulás, kapcsolatban az ősoktól örökölt, de a nyugattól is tanuló politikai genialitással, sorsdöntő tényezővé válik a magyarság életében.

Szent István lelki átalakulásának, rendíthetetlen, rajongó keresztényiségének egyik legerősebb tényezője házassága. Az idegen, magasabb műveltségi körből jövő hercegnő az udvar, főleg a fejedelem számára egy új világot hoz magával. Számos hasonló példát látunk a törököknél. Egy türk vagy ujjur fejedelem számára rendszeren egyike a legfontosabb dolgoknak egy kínai hercegnő kezének elnyerése.

Tulságosan egyszerű és hamis felfogás volna, ha a fent vázolt gondolatok alapján a magyarságot, az urakat és a népet egyformán, egy nagy egységes ellenzéknek gondolnók Gyula, Géza és Szent István áttérítő törekvéseivel szemben. Nem ilyen egyszerű, hanem egy nagyon összetett és sokféle tényező befolyása alatt levő helyzet van itt előttünk. A keresztényiség régi földjén való elhelyezkedés, a keresztény népekkel való szoros érintkezés, a IX. század középső évtizedeinek hadi és politikai eseményei nagy hatással voltak a nemzetre. Érzékenyebb, fogékonyabb lelkek, szenvedő emberek, nők az új hazában kétségtelenül egyre határozottabb formában kezdtek hajlani a keresztényiség felé, bizonyos fokig kifejlődött a lelki készség a keresztény vallás mindent átalakító lelki és szellemi értékeinek a befogadására. A török népeknél is erősek voltak a vallásos tényezők az iszlámra való áttérésben, bár erről csak bizonyos határozatlan formában beszélhetünk, mert a törökségnek az iszlámra való áttéréséről alig vannak tudósításaink. A rendelkezésünkre álló gyér adatokból úgy látszik, hogy az iszlámnak a törökök közt való terjesztésében nagy szerepet játszottak vándor der-
visék, kik az iszlám tanait misztikus formában hirdették.

Lényegében azonban fejedelmi személyek egyéni mű-

vének kell tekintenünk a keresztyénségre való megtérítésünket, mint ahogyan más törökös műveltségű népeknél is a fejedelmi ház hozza a magasabb rendű vallást. Így tér át a kazár fejedelmi ház a zsidó hitre, az ujjur fejedelem a manicheus vallásra és a kászári karachánida dinasztia egyik tagja az iszlámra. Az egyik fejedelmi áttérésnek a nép vallására kevesebb, a másiknak több hatása, helyesebben következménye van. Néha a fejedelmi és főúri házakban egyszerre több vallás is él. Az ujjuroknál vannak manicheusok, buddhisták, zoroasztriánusok és keresztyének. A kazároknál zsidók, mohamedánok, keresztyének és pogányok. Nálunk is látunk ilyenforma jelenséget: Gyula a keleti keresztyénséget hozza a Maros vidékére, Sarolt és Géza pedig a nyugati keresztyénséget terjesztik.

És ha nincsenek ezek a messzelátó, a magasabb emberi értékek iránt fogékony fejedelmi személyek, amilyen Gyula és főleg unokája, Szent István, akkor a magyarságnak a keresztyénségre való áttérése talán évszázadokkal később volna, sőt talán az avarok, kunok és besenyők sorsa várt volna a magyarságra is.

Foglaljuk össze a mondottakat.

A magyar keresztyénség kezdetében három korszakot kell megkülönböztetnünk. Az elsőt az öregebbik Gyula képviseli, ki áttér és térít — de nem jelentős mértékben — a bizánci keresztyénségre.

A második korszak a Géza alatti nyugati térítés kora, mely már nagyon jelentős, s melynek középpontjában Gyula leánya, Sarolt áll. A harmadik korszak a Szent Istváné, Gyula unokájáé, ki a nagyapjától megkezdett művet teljes diadalra viszi.

E három korszak azonban lényegében egységes folyamatot képvisel, mindháromnak a központjában Gyula családjának tagjai, illetőleg ivadéakai állanak.

A magyarságnak a keresztyénségre való áttérítése tehát lényegében egy bolgár hagyományú, valószínűleg bolgár származású fejedelmi ház — első sorban természetesen Szent István — egyéni munkája.

NÉMETH GYULA.

FILOZÓFUS ÉS TUDÓS ARCOK A RÉGI RÓMÁBAN.¹

Újabban általános szokássá vált, hogy az előadás vagy a film megkezdése előtt a szereplők arcát és hangját föllépésük sorrendjében bemutatják a közönségnek. Valami hasonlót szeretnék én ma megpróbálni, mikor szinte egy új és merész műfaji alapvetéssel megkísérlem, hogy az emberiség szellem-történetének egyik legérdekesebb fejezetét tárgyalva, az abban szereplő személyek képmásait, amennyiben azokat hitelesen ismerjük, az előadás menetével párhuzamosan bemutassam. Az új módszer jogosultsága alig vitatható, hiszen minden történetnek alanya és tárgya az ember, az egyén. És ne feledjük el Goethe tanítását, amely szerint az ember arca és külseje a legjobb kommentár mindahhoz, amit róla írni és mondani lehet.

*

Kr. előtt 167-ben ezer előkelő görög ifjú vonult végig Róma utcáin, kik a pydnai győzelem után mint túsok kerültek a birodalom fővárosába. Mindegyikük elhozta magával az emberi kultúra legzengőbb hangszerét, a görög nyelvet. S mindegyikük elhozta lelkében annak a görög kultúrának egy-egy darabját, melynek fénynyalábja már csaknem száz évvel korábban elérte Itáliát, mikor a római színházakban első ízben szólaltak meg latin nyelven a görög tragédiák s az iskolás gyermekek első ízben kapták kezükhöz latin fordításban az Odysseiát. Amikor a túsok menete elvonult Róma utcáin, a hámszokodó tömeg aligha sejtette, hogy a legyőzöttekből rövidesen győzők lesznek. A túsok sorában

¹ A Kisfaludy Társaság 1939. december hó 13-i ülésén tartott felolvasás.

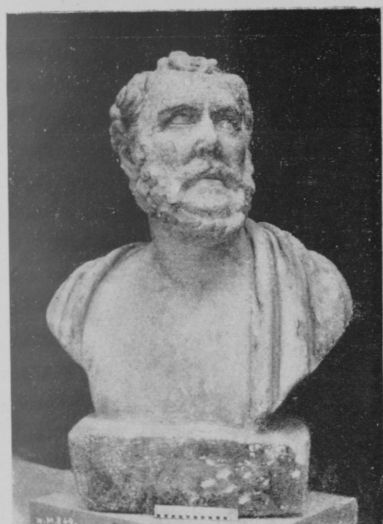
ott menetelt a görögség legnagyobb élő szellemi kiválósága, Polybios is, akit az ifjabb Scipio Aemilianus baráti házába fogadott. A Rómában töltött 17 év alatt Polybiosnak bőséges alkalmak nyíltak a római nép és állami berendezés tanulmányozására és értékeinek felismerésére. A vele érintkező római előkelők viszont az ő lelkén keresztül jutottak először eleven kapcsolatba a görög kultúra kincseivel.

Polybios még el sem hagyta Rómát s a görög szellem máris újabb diadalt ült. 156-ban érkezett Rómába Athén filozófusokból álló küldöttsége, élén Karneadesszel, aki a szenátus előtt káprázatos elmeélel és ragyogó ékesszólással fejtette ki a görögség álláspontját az oroposi kérdésben. Az eredmény a senatus mélységes csodálata s a görög szellem politikai csatanyerése volt. A görög kultúra ezekben a sorsdöntő évtizedekben az előkelő rómaiak körében nemcsak tartalmilag, hanem külső formájában is tért hódított. A görög irodalom nagy barátja, az idősebb Scipio Africanus, Kr. előtt 204-ben Syracusae gymnasionában a régivágású szenátorok felháborodására görög köpenyben és szandálban jelent meg. A pelli győző, Quinctius Flaminius, pedig 196-ban aratott győzelme emlékére a görög fejedelmi gyakorlatnak megfelelőn arcképeivel ellátott érmeket veretett. A vonásaiban lobogó pathetikus elevenség teljesen megfelel a görög fel fogásnak, a rómaiak lényétől ellenben egészen idegen.¹

Polybiosszal egyidőben a rhodosi Panaitios is megfordult Rómában s mint a stoikus filozófia képviselője a város szellemi arculatának további kialakításában jelentős szerepet vitt. De még fontosabb volt a syriai Apameából származó tanítványa, Poseidonios,² kinek hallgatói sorában ott találjuk Cicerót s akit Pompeius Rhodos szigetén két ízben is meglátogatott. Már a II. század közepétől kezdve egyre erősebben indult meg görög tudósok és filozófusok áramlása Rómába. Nyomában a stoikus filozófia hívőinek száma mind jobban növekedett. Ezek közé tartozott az ifjabb Cato, aki Athenodorost, a pergamoni könyvtár vezetőjét Kr. előtt

¹ Henszlmann-Lapok 1. sz.

² Hekler. *Bildniskunst der Griechen und Römer*. Taf. 126.

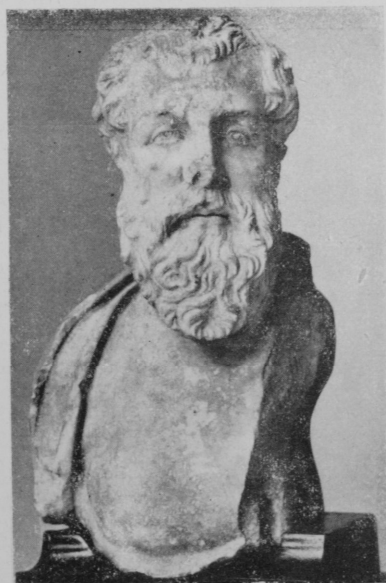
1. Polemon (?)
Athen. Nemzeti Múzeum.

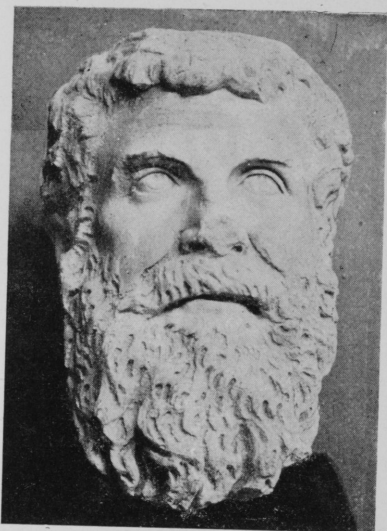
2. Herodes Attikos.
Paris. Louvre.

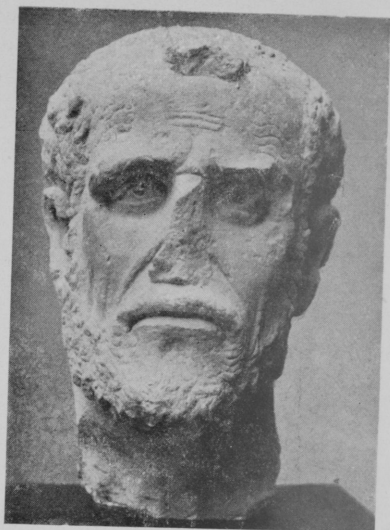
3. Marcus Aurelius.
Róma, Capitoliumi Múzeum.

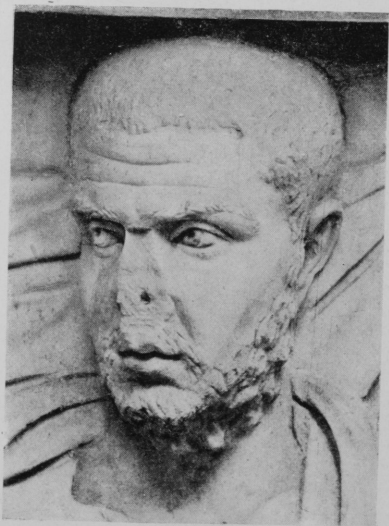
4. Filozófus mellképe.
Budapest, Szépművészeti Múzeum.

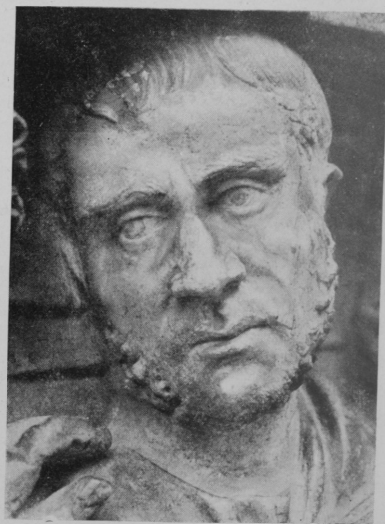
5. Filozófusfej.
Athen, Nemzeti Múzeum.

6. Arckép.
Strassbourg.

Plotinos (?) Szarkofág-relief részlete.
Róma, Laterán.

8. Portré-fej az Annona-szarkofágról.
Róma, Nemzeti Múzeum.

70-ben magával hozta Rómába, Ciceróról pedig tudjuk, hogy Diodotos stoikus filozófust házába fogadta.

A stoicizmussal harcban álló epikureista tanokat Rómában a sidoni Zenon és tanítványa, a gadarai Philodemos népszerűsítették, kinek írásai a herculaneumi villában talált kézirat-tekerccsek között is jelentős helyet foglaltak el s akit Vergiliushoz és Horatiushoz bensőséges kapcsolatok fűztek.

A görög művelődés egyre szaporodó barátainak azonban már korán, mielőtt még a kultúr-kufárok serege egészen ellepte volna Rómát, jelentkeztek az ellenesei. A kultúr-áramlás itt is, ott is gátakba és hullámtörőkbe ütközött. Az öreg Porcius Cato Censorius az ősi római becsület és tiszta erkölcs nevében emelte fel szavát a görög métellyel szemben. Cato és Quintus Fabius beszédeinek, melyek a legszentebb faji hagyományokat védték, a nép körében érthető módon hatalmas visszhangja támadt. A hangulat oly élesen fordult a görögbarátok ellen, hogy Marcus Antonius és Licinius Crassus lelki kultúrájuk görög forrásait jónak látták a nép előtt gondosan elhallgatni. Jellemző, hogy Postumius Albinus Kr. előtt 170 táján írott görög nyelvű történeti munkájában már két pártról beszél, melyek közül az egyik szeretettel veti rá magát a görög tudományra és művészetre, a másik ellenben az idegen kultúra veszélyével szemben a hazaszeretet pajzsával védekezik. Egyre többen voltak, akik a henyéségre csábító filozofálástól az állam érdekeit féltették. Aggódtak, hogy a ködös elméletek a cselekvésre és uralkodásra hivatott rómaiakat elvonják állampolgári kötelességeik teljesítésétől. A római hivatáseszemély, melyet Vergilius *Aeneis*-ében oly klasszikus tömörséggel fogalmazott meg: Tu regere imperio populos Romane memento... Haec tibi erunt artes, — már a köztársaság századaiban iratlan parancsként volt a lelkekbe írva. A rómaiak gyakorlati érzékére jellemző, hogy még a görög kultúra hívei is a filozófia valódi értékét annak nevelő és irányító hatásában, az etikában látták. Ez volt a hitvallása Senecának¹ is, aki Luciliushoz írott egyik levelében bátran hirdette, hogy az igazi filozófia

¹ Blümel: *Römische Bi'dnisse*. (Kat. der Berl. Museen). T. 71.

nem beszélni, hanem cselekedni tanít és legfőbb követelése, hogy a szavak az étellel ne álljanak ellentétben. «Mindig ugyanazt akarni és ugyanazt cselekedni, ez az igazi bölcsesség.» A filozófiának ez a gyakorlati szellemű felfogása később is mindegyre visszatért. Quintilianus a filozófusoknak nemcsak önhietségét, hanem államérdekkel ellenkező tettiszonyát is ostorozta, Hadrianus barátja, Epiktetos, pedig a filozófiát lelki gyógyszernek nevezte. Ez a felfogás az oka annak, hogy a filozófusok már korán államellenes tanítások gyanújába keveredtek. Maecenas óva intette Augustust a filozófusoktól, akik forradalmi eszméket terjesztenek. A politikai aknamunkák gyanúja Domitianus alatt annyira megerősödött, hogy a császár a filozófusokat, mint a kormányzatra veszélyes elemeket, két ízben is kiutasította Rómából. A száműzetés azonban nem tartott soká, mert Euphrates stoikus bölcseelő röviddel Domitianus halála után már újra megkezdhette előadásait, az ifjabb Plinius pedig egyik levelében örömmel jelenthette, hogy a szellemi élet Rómában ismét nagy lendületet vett.

Plinius öröme jogosult volt, mert Traianus trónraléptével a görög tudomány és böleselet másfél százados fénykora nyílt meg Rómában. A császári udvar már Augustus idejében kitarta kapuit a görög művelődés és hírnökei előtt. A tarsosi származású stoikus filozófust, Apollodorost, a fiatal Octavianus már Apolloniában mesterének tisztelte, később pedig — a hellenisztikus fejedelmi gyakorlatnak megfelelőleg — hosszú időre házába fogadta. Az uralkodói kegy azonban legbőségesebben az alexandriai Didymos Areiosra áradt, aki, mint az uralkodó tanácsadója, nap-nap után bejáratos volt a császári palotába. Nem ily tiszta és nemes kapcsolat fűzte a bölcsülethez Nerót, aki lakomák közben azzal szórakozott, hogy a különböző filozófiai irányok képviselőit kérdéseivel egymásnak uszította.

Vespasianus azáltal, hogy a grammatika, orvosi és jogtudomány számára állami tanszékeket állított fel, a görög szellem kincseit hivatalosan is beiktatta a római művelődés rendszerébe. Csak a filozófia nyilvános elismerése késett, aminek a flaviusi császárok politikai bizalmatlansága a

magyarázata. A feloldást Nerva hozta meg, ki a stoikus akadémiai eklekticizmust, amennyiben ez az államra hasznos, udvarképes rangra emelte. Ugyanezekben az években Seneca hosszas fejtegetésekkel igyekezett a filozófiát az államellenesség gyanújával szemben tisztázni. Traianustól Alexander Severusig olyan császárok követték egymást, akik úgyszólván kivétel nélkül rajongói voltak a görög kultúrának és minden igyekezettel arra törekedtek, hogy a vele való tárgyi és személyi kapcsolatot mennél jobban elmélyítsék. Ettől az időtől kezdve a retorika és filozófia a császári ház tagjainak nevelésében is jelentős szerepet kapott. A rhétorok s filozófusok bejutottak a császárok közvetlen környezetébe, akik viszont kegyeikkel és elismérésükkel nem fukarkodtak. Róma népe bizonyára ámulva látta, hogy a Dáciából győzelmesen hazatért Traianus a fogadására megjelent előkelőségek között álló prusai Diont feltűnő módon kitüntette. A régivágású, harci erényekben edzett rómaiaknak a szellemi értékek egész új rangsorolására kellett ráébredniök. Megnőtt a tudomány becsülete s ezzel megváltozott a tudósok és filozófusok társadalmi helyzete, kik immár a legmagasabb méltóságokat is elérhették s a császári udvar égisze alatt nagy befolyásra és még nagyobb vagyonra tehettek szert. A görög kultúra vértézete nélkül az udvarnál vagy előkelő társaságban csak szegyenkezve lehetett megjelenni. A galliai Favorinus és a nagy hírnek örvendő hierapolisi Epiktetos Hadrianus császár legszűkebb baráti köréhez tartoztak. Antoninus Piusról pedig tudjuk, hogy a birodalom egész területén bőkezűen támogatta a rhétorokat és filozófusokat. A pazarlón ontott császári kegyek és magas megbízások nyomán a filozófusok önérzete érthető módon magasra csapott. A legjellemzőbb példát a stoikus Apollonios szolgáltatja, akit Antoninus Pius Marcus Aurelius nevelésére Chalkisból Rómába hivatott s aki, midőn a császár őt palotájába kérette, a császári parancs elől azzal az indokolással tért ki, hogy tudomása és az általános gyakorlat szerint a tanítványnak kell a mesterhez jönnie és nem megfordítva. A császár szó nélkül meghajolt az érvelés előtt s ettől kezdve a fiatal Marcus Aurelius nap-nap után megjelent Apollonios

házában. Nevelését azonban nemcsak Apollonios, hanem a nagynevű rhétorok és filozófusok egész kara irányította. Herodes Attikos és Cornelius Fronto mellett ott találjuk oldalán az egykorú stoikus filozófia két legjelesebb képviselőjét, Claudius Severust és Junius Rusticust.¹ Különösen az utóbbi nagyon közel állott a császár szívéhez, aki magas hivatali polcokra emelte és nyilvánosan csókjaival tüntette ki, halála után pedig aranyképmását larariumában helyezte el s emlékére a szenátussal szobrokat állíttatott. Junius Rusticus portréját emlékanyagunkban egy Fulvius Ursinus birtokában volt, csak rajzból ismert fölíratos herma segítségével sikerült azonosítanunk (München, Antiquarium).

A császári példaadást a hivatalos hatóságok és városok természetesen készséggel követték. Rhétorok és filozófusok feliratokkal és szobrokkal való ünneplése mindennapossá lett. Athen s a kisázsiai városok terei és utcái benépesedtek rhétor- és filozófus-képmásokkal, melyeket azok sok esetben nem annyira szellemi munkájukkal, mint inkább a város építkezések útján való fejlesztésével érdemeltek ki. Herodes Attikosnak a bőkezűségét élvező városok hálás polgársága mindenfelé emelt szobrokat, Smyrna pedig, mely valamennyi város között «legtöbbet áldozott a múzsáknak», Homeros után legnagyobb polgárának, Aristidesnek állított emléket hálából azért a közbenjárásért, mellyel Marcus Aureliusnál a 176-ban földrengéssel sujtott város újjáépítését kieszközölte. Ugyancsak Smyrna a szofista Herakleidest, kinek előadásait Septimius Severus is látogatta, az Asklepios-szentély melletti gymnasion felépítéséért tüntette ki szoborral.

A filozófusok növekvő tekintélyét és népszerűségét mutatják az ezidőtájt keletkezett filozófus-életrajzok, melyek első gyűjteményét Philostratos a III. század második felében állította össze. Örökségét a IV. század közepe táján Eunapios fejlesztette tovább. Ezek a kissé regényes életrajzok a szofisták életmódjára, jellemére és külsejére vonatkozó megjegyzésekkel, minden más fogyatkozásuk mellett is. értékes útbaigazításokkal szolgálnak.

¹ Archaeol. Anzeiger 1938. I Sp. 233. ff. (Hekler).

Különösen, mióta Marcus Aurelius személyében a trón ura is filozófussá lett, volt nagy keletje a filozófiának. A valódi és álbölcsek garmadával özönlötték el Rómát, Athen és Smyrna pedig valósággal hemzsegett tőlük. A filozófia szinte ragályos elterjedése és megnövekedett tekintélye sem tudta azonban a vele szemben táplált régi aggodalmakat elhallgattatni. A gáncoskodás még a császár személyét, Marcus Aureliust sem kímélte, akit hol «szócsatárnak», hol pedig «filozófus-vénasszonynak» gúnyoltak.

A filozófiai foglalkozás iránt érzett ősi ellenszenvet a nagy számban tenyésző ál- és félfilozófusok tolakodó önhittsége és pénzéhsége csak növelte. Ezek a kelleetlen jövevények a régi görög filozófusviselet eltorzult kelléktárát, a csapzott haját, a bozontos, mellet verő szakállt és szurtos, lompos darócköpenyt használták föl hivatásuk külső igazolása gyanánt. (5. kép.) Gelliusnál olvassuk,¹ hogy Herodes Attikos egy alkalommal, midőn az utcán egy ilyen élősdivel találkozott, s az tőle pénzt követelt, először is kiléte iránt érdeklődött. A kérdezett fölényes hangon filozófusnak vallotta magát, majd így folytatta : Csodálom, hogy olyasmit kérdezel, amit úgysis láthatsz. — A szakállt és a köpenyt látom, — hangzott Herodes Attikos válasza — de a filozófust nem.

Különösen a mezitláb és rongyokban járó kynikusok tolakodó koldulása vált szinte elviselhetetlenné. Sötét és hazug igénytelenségükkel szemben az ellenkező véglelet a szofista piperkőcök csoportja képviselte, akik pompázó ruhában, illatos hajjal, kocsin robogtak előadásaikra, melyek sikere érdekében még megszervezett klakkot is mozgósítottak. Ezt a típust Philostratosnál legjellemzetesebben a phönikiai Hadrianos képviseli. Az álfilozófusok garázdalkodása ellen, kik a filozófiát üzletté alacsonyították, tanításait pedig szennyes életükkel sárba taposták. már Seneca is föl-emelte szavát, mikor Luciliusnak azt tanácsolta, hogy viselkedésében és életmódjában kerüljön minden föltűnést, kerülje a szennyes ruhát, a gondozatlan szakállt, a nyíratlan haját s a pénz után való szüntelen hajtóvadászatot. A filozófus név

¹ Noct. Att. IX. 2.

már akkor is eléggé gyűlölt, ha viselője igénytelen, hát még ha elkapja a kóros önhietség és feltűnési vágy! Ez a filozófus-söpredék Martialis és Iuvenalis maró szatiráját sem kerülte el, Apuleius pedig állami intézkedést követelt, mely eltiltotta volna, hogy minden jött-ment magára ölthesse a filozófusok köntösét. Az álbölcselők életmódjának félszeg kinövéseit jellemzőn világítja meg Philostratos adata, mely szerint a pergamoni Aristokles, mikor filozófiával foglalkozott, nyers, elvadult és piszkos külsővel járt, de ha végzett, ruhát cserélt és kimosakodott.

Csak kevesen voltak, akik a filozófus viselet szinte kötelezővé vált külsőségeivel szembe mertek helyezkedni. Ezek sorába tartoztak Seneca, és Hadrianus bizalmasa, a galliai Favorinus, akik szakálltalanságukat a megváltozott divat ellenére is, életfogytiglan megőrizték. Az igazi filozófusok, kiknek lelkében komoly hivatástudat égett s a filozófiát nem tekintették vásári portékának, a viselet minden ízléstelen túlzásától tartózkodtak. Külsejükben és arkifejezésükben igyekeztek nagy elődeik példáját követni. A filozófus-eszmény szenvedélymentes nyugalmat és szelíd méltóságot követelt. A klasszicizmus formafeigyelme s az epikureista tanok erkölcs-tana kioltott az arcvonásokból minden szenvedélyt és indulatot. Valami szürke közöny és egykedvűség terpeszkedik el a szellemi középszerűséget takaró arcvonásokon, amint ezt a Traianus korában élt, Platont magyarázó smyrnai Theon mellképén ¹ is látjuk. Egy-egy erőteljesebb egyéniség, mely áttöri a kereteket, a kivételek és ritkaságok közé tartozott. Ide kell sorolnunk Hadrianus császár kedvencét, a szellemességéről és ötletességéről híres, laodikeiai Polemont, aki a császárkori Rómát találón mondotta az egész világ kompendiumának. Heves és indulatos lény, Philostratos szerint, előadásai közben is sűrűn kiobbant. Ugyancsak Philostratos említi, hogy 131-ben, az atheni Olympieion fölszentelése alkalmából, a császár megbízásából az ünnepi beszédet, a templom lépcsőjéről Polemon tartotta. Vonásait nagy valószínűséggel ismerhetjük fel azon a későhadrianuskori pompás

¹ Bernoulli : *Griechische Ikonographie* II. Taf. XXIX.

mellképen (1. kép), mely legnevezetesebb szereplése színhelyén, az Olympieionban került elő s melynek szenvedélyesen felkapott és oldalra vetett feje jól talál a Philostratos adta jellemzéshez (Athen, Nemzeti Múzeum). Hadrianus kora többi szellemi kiválóságának hiteles arcképeit nem ismerjük. Éppen ezért a kor művészetében és szellemi törekvéseiben gyökerező, klasszicisztikus fiziognómiai típusról csak néhány névtelen képmásra való utalással adhatunk fogalmat, melyeken az öröklött formafegyelem páncélja a lélek minden rezdülését elfojtotta; mindenütt hűvös, kimért előkelőség, csiszolt értelmi kultúra, de fagyos szív.¹

Csak Antoninus Pius uralkodásának vége felé lopózik be a vonásokba valami fáradt, ideges kedvetlenség, valami villanó és izgató nyugtalanság. Ennek az új fiziognómiai típusnak szinte iskolás példája Herodes Attikos megkapó arcképe (2. kép). Az eleven szellemi kultúrát sugárzó, firkészve maga elé tekintő, rövid szakállas, barázdás arc telve van tragikus árnyalású, ideges feszültséggel. Ugyanennek az embertípusnak és szellemalkatnak egy másik, a művészi ábrázolás eszközeiben is rokon képviselőjét római magángyűjtemény őrzi. Az ábrázoltat ez esetben is a kor szellemi kiválóságai között kell keresnünk. Elmélyedő pillantása mögött komoly odaadás és kutató szenvedély parázslik. A mindenfelé elharapódzott színészi póz és üres hivalkodás ezeknek a magasabbrendű hivatástudattal átjárt férfiaknak a lényétől távol állott. Herodes Attikos probalinthosi villájába messze földről sereglettek a tanítványok. Közöttük nagy számban voltak előkelő atheni ifjak, mint a különösen kegyelt Polydeikes és Achilles,² de voltak fejedelmek is, mint az aethiopiai Memnon és Marcus Aurelius.³ A császári trónra került filozófus-fejedelem nemesen kiegyensúlyozott és előkelően szelíd vonásai (3. kép) a kortársak és következő

¹ a) mellkép St. Louisban, The City Art Museum: *Archaeol. Értesítő* XLIII, 1935; 184. l. 141. kép. b) mellkép az aphrodisiaszi Zenas jelzésével, Roma, Capitoliumi Múzeum. Helbig, *Führer* I. S. 453. No. 49.

² Blümner: *Römische Biographie*. T. 44—45.

³ M. Wegner: *Herrscherbiographie Antoninischer Zeit*. T. 14—33.

nemzedékek szemében úgyszólván kánoni érvényre tett szert. A róla sugárzó példás önfegyelmet az írott források is kiemelik. Julius Capitolinus szerint Marcus Aurelius arcának fölényes nyugalmát és méltóságát még az öröm és fájdalom hullámai sem tudták megbontani. Érthető, hogy a filozófus eszményi típusává magasztosult arc a kortársakat és követőket a hozzá való külső és belső igazodás vágyával töltötte el. Az e vágy nyomán megszületett komoly és nemes, minden gyarló hiúságtól ment fiziognómiai és lelki alkatnak csak két emlékszerű példáját idézzük: az egyik Delphiben (Delphi, Múzeum),¹ a másik Kis-Ázsiában került elő (4. kép) (Budapest, Szépművészeti Múzeum), sajnos, mindkettő névtelenül. Kis-Ázsia éppen a Marcus Aureliust követő század folyamán dús termőföldje volt a filozófusoknak és rhétoroknak. A Philostratos életrajzgyűjteményében felsorolt szofisták legnagyobb része kisázsiai származású. Ennek természetes következményeként a szellemi élet terén Athen mellett Smyrna és Ephesos ragadták magukhoz a vezetést. Smyrna területén az ásó két rendkívül érdekes, Septimius Severus idejéből való filozófus-fejet hozott napfényre.² Ez a császár tudvalevőleg bőkezű támogatója volt a filozófusoknak, felesége, a szír származású Iulia Domna pedig a misztérium-vallásokkal kacérkodó tudósokból és filozófusokból egész kis akadémiát gyűjtött maga köré. Még messzebb, Syria belsejébe vezet egy Berytosból előkerült filozófus-portré,³ mely szellemi szférákba meredő tekintetével Philostratosnak Markos szofistáról adott leírását juttatja eszünkbe. Tekintettel arra, hogy az arckép stílusa a Kr. utáni III. század első tizedeire vall, joggal feltehetnők, hogy az ezidőtájt felvirágzó, filozófiai alapvetéssel dolgozó berytosi jogi iskola valamelyik képviselőjével állunk szemben.

Marcus Aurelius példaadása nyomán a filozófia szinte kóros gyorsasággal terjedt el az egész birodalomban. A nagy görög bölcselők kisméretű gipszmellképe nemcsak a könyvtár-

¹ *Bulletin de Corresp. He'én'que* 1928 pl. XIV—XV.

² Cumont: *Catalogue* Nr. 89, 90.

³ Berytus IV. 1937. p. III—115 pl. XVII—XIX.

termek, hanem az előkelő úti bőröndök felszereléséhez is hozzátartoztak. A polgárjognak Kr. u. 212-ben bekövetkezett kiterjesztése nyomán a bölcselkedés valódi és talmi kincseihez most már osztály- és faji különbségre való tekintet nélkül mindenki könnyen hozzájuthatott. De ehhez a messze kavargó nagy népszerűséghez a császári példa egymagában nem lett volna elég. A filozófiai tanok után való fokozott sóvárgásnak mélyebb okai voltak. Már a nagy filozófus-császár, Marcus Aurelius késői arcképein valami fáradt csalódottság és kesernyés belső megrendülés nyomait fedezi fel a szemlélő. Ezek a jegyek a következő évtizedek filozófus- és tudós-arcképein szinte vigasztalan, mogorva komolysággá fokozódtak. A legjellemzőbb példákat Delphi szolgáltatta.¹ A fiziognómiai típusnak ez az átalakulása a császári trón urainak a képmásain is megfigyelhető. Az írott források a császárok arckifejezésében főként a fennkölt méltóságtudatot és a sötétlő komolyságot emelik ki, mely néha, mint Pupienus esetében, szomorúságig fokozódott. Ezen az alapon kapta a császár a tristis melléknevet.

Az embernek ez a fiziognómiai átalakulása azzal a világnézeti válsággal függ össze, melynek tüneteit az egykorú élet és irodalom híven tükrözteti. A mult századok mohó kultúr-szomját kultúrfáradtság váltotta föl. Megjelent a színen a hasadtlelkű ember, a világnézeti válságkorszaknak ez a tragikus árnyalású embertípusa, mely a tudásból és csillogó szavakból kiábrándulva, kizökkent élete számára új irányítást, új hitet keresett. Ennek a kornak már nem tudósokra, rhétorokra és filozófiai légtornászokra, hanem prófétákra, csodatevőkre és vallásalapítókra volt szüksége. S tényleg már a III. század második felében fel-felbukkan emléksanyagunkban egy-egy ihletes komolyságú prófétaarc (6. kép) (Strassbourg)² s megindul az új, erkölcsi tisztulást jelentő, keresztény apostoleszmény fiziognómiai alapvetése.³ A belső-

¹ L'Orange: *Studien zur Geschichte des spätantiken Porträts*. Abb. 110—119.

² Esperandieu: X. 217, No. 7608; R. Forrer, *Cahiers d'Alsace* 1927, 64 ff. Taf. 11.

³ V. ö. F. Gerke: *Der Sarkophag des Junius Bassus*. Abb. 24—27.

leg összeomlott embertípus legjellegzetesebb képviselőit nem a hivatásos szofisták között találjuk, kik a lélek válságát rendesen elokoskodták, hanem hallgatóik sorában, akik egy-egy nagyképű és nagyhangú előadás után még reményevesztettebben és csüggedtebben tértek haza. A lelki megrendülésnek ebben a korában természetesen nagy volt a keletje a misztériumvallásoknak és könnyen érthető, hogy a filozófiai mágusok és szemfényvesztők, kiknek sorát az első században élt tyanaí Apollonios nyitotta meg, széles körben termékeny talajra találtak. Jellemző, hogy Alexander Severus császár Kr. után 230 körül larariumában Krisztus, Ábrahám és Orpheus szobrai mellé a tyanaí Apollonios mellképét is fölállíttatta, Iulia Domna császárné pedig Philostratoszal életrajzát iratta meg. Méltóságteljes, dúsan omló hajjal és szakállal övezett vonásait csak késő császárkori kontorniátérmekről ismerjük.¹ Az értelmi és misztikus világnézet immár százados küzdelméből ilyen lelki atmoszféra mellett szűkséggéppen az utóbbinak kellett győzelmesen kikerülnie. A neoplatonizmus zászlaját kibontó Plotinos az értelmi kutatással az extatikus látomás fenségjogát szegezte szembe. Az újplatonista és pythagoreista tanok hívőinek száma hihetetlenül fölszaporodott s az Eleusisban talált feliratok egész sora tanúskodik róla, hogy a filozófusok közül számosan keresték a kapcsolatot a misztériumvallásokkal, sőt egyes esetekben papi tisztséget is vállaltak. Az egyik itt talált szobortalapzaton a Gallienus korában élt atheni Nikagoras szofista nevét olvassuk, aki az eleusisi misztériumokban a hierokeryx tisztjét viselte. Nagyon valószínű, hogy a Nikagoras-szobor feje maradt ránk abban az ugyancsak Eleusisban előkerült, papi szalaggal övezett pompás portréban,² melynek misztikus szenvedélyben égő, sóvárgó tekintete jól találna Nikagoras lényéhez és ahhoz a tudományosan megalapozott misztikával átjárt korhoz, «mely ismét a vallást állította az egész kultúrélet középpontjába».

Nikagoras vonásaiban is van valami kesernyés, lázongó

¹ Bernoulli : *Griech. Ikon.* I. Münztafel. II, 22.

² L'Orange i. h. Abb. 108—109.

és kereső nyugtalanság. A kor irányvesztett embere a filozófiától immár nem tudást, hanem lelki vigaszt és megváltást várt. A földi siralomvölgy elnevezés ezeknek a fáradtan és bizonytalanul tévelygő földlakóknak az agyában született meg. A filozófiától várt megváltás reménye magyarázza meg azt is, hogy a régebbi mythológiai, harci és vadászjelenetek helyett a szarkofágok domborművein a III. század második felében nagy számban kaptak helyet filozófusok, akik szívesen kérkedtek a nagy elődeikhez való külső hasonlósággal. Az elhunyt önmagát legszívesebben könyvekbe mélyedve, a hét bölcset és a múzsák társaságában ¹ vagy papírtekerccsel kezében ábrázoltatta.

A megváltásnak ez az útja a nők előtt sem volt elzárva. Az ő kezükben is ott találjuk a papyrus-tekerccset. A császári ház nőtagjainak és nyomukban a római előkelő hölgyeknek filozófiai problémák iránti érdeklődése azonban már régi keletű volt. A stoikus Athenodoros egyik művét Augustus nővérének, Octaviának ajánlotta. Traianus felesége, Plotina, az epikureista tanokért lelkesedett. Iulia Domnát pedig a keleti misztikus gondolatvilág ejtette hatalmába. Az udvar példája a magasabb társadalmi rétegek hölgyei körében gyors utánzásra talált. A reggelenként filozófiai félműveltséggel meghintett nők bájosan üres csicsergése a császárkorban már hozzátartozott az előkelő társalgás fűszeréhez. Nem hiába emlegeti gúnyolódva Horatius a selyem párnák alá rejtett filozófiai munkákat. A bölseleti csemegéknek ezek a női inyencei előkelőségük és magas kultúrigényük fitogtatására szakács, táncmester és fodrász mellé házi-filozófust is szerződtettek, aki, ha úrnőjét valamerre elkísérte, rendesen csak a menet utolsó kocsjában, a szakács, fodrász és táncmester mellett kaphatott helyet s különös kegynek tekinthette, ha az úrnő kedvenc ölebecskéjét gondjaira bízta.

A magasabb kultúrigényű nők azonban nemcsak otthon, fésülködés és ebéd közben csipegettek a filozófia dús fürtjeiről,

¹ Jahrbuch d. deutschen Archaeol. Instituts 1936, S. 101. Taf. 5.

hanem jelesebb szofisták előadásait is fölkeresték. Áhítatosan figyelő nők társaságában, könyvet forgató és magyarázó bölcselőt látunk a vatikáni gyűjtemény egyik domborművén.¹ Még nevezetesebb a lateráni múzeumnak az a Gallienus korából való, nem mindennapi méretű szarkofág-reliefje,² melyen az ölében irattekereszt tartó, fürkésző komolysággal távolba meredő filozófus (7. kép) körül felsorakozó hallgatóság között két nőt is találunk. A szarkofág külső és belső jelentősége kétségtelenné teszi, hogy a kor valamelyik vezető szellemének hamvait rejtette magában. Bárha Plotinos egész életében tiltakozott az ellen, hogy votásait lefessék vagy kőbe faragják, mégis lehetségesnek kell tartanunk, hogy a tanítványok a mesternek ezt az óhaját halála után már nem tartották tiszteletben és szarkofágjára alakját portrészzerű hűséggel faragtatták rá. A Gallienus-kori divatnak megfelelő szakállviselet s a környezetrajz egyaránt jól találunk ehhez a föltevéshez. A balról álló, kezében papyrus-tekereszt tartó előkelő hölgyben Plotinos magasrangú szellemi patronájára, Salonina császárnéra kell ismernünk. A mester közvetlen szomszédságában álló, buzgó és borzas férfihallgató pedig alig lehet más, mint a legkedvesebb tanítvány, Porphyrios.

A római Nemzeti Múzeumban őrzött 275 körül keletkezett Annona-szarkofág³ főszereplőinek arcvonásain a világnézeti válság-korszak minden mélysége és komolysága feltárul előttünk. A férfiarc kesernyésen fájdalmas és fáradt egykedvűségével (8. kép) szemben szinte döbbenetesen hat a nő mogorva és rideg zárkózottsága. A mosoly mintha kihalt volna ezekből az emberekből. Az élet számukra hovatovább értékét és ízét veszítette. Az emberiség szellemi történetének egyik legnagyobb, drámai fordulatához értünk. Egy felvonás végetért. A függöny legördülhet.

HEKLER ANTAL.

¹ Amelung: Vat. Katalog II. T. 18 Nr. 68.

² Jahrbuch. 1936 Taf. 6 S. 103. ff.

³ Jahrbuch, 1936 S. 109 Abb. 12.

NÉGY ÉV SZÉCHENYI ÉLETÉBEN.

Széchenyi Naplójának VI. kötete 1844. január 1-től 1848. március 18-ig terjed, tehát 4 évi és 3 hónapi időközre vonatkozó feljegyzéseket foglal magában. A feljegyzések épp oly szaggatottak, sokszor szinte mozaikszerűek, mint a 40-es éveket magában foglaló előző V. kötet anyaga. Gyakran csak neveket sorol fel, mondatai pedig nagyon szűkszavúak, vagy éppen befejezetlenek, úgy hogy a szöveg megértése és magyarázása nem egyszer nehezzé válik. A feljegyzések azonban hű képet adnak Széchenyi testi szenvedéseiről és lelki izgalmairól, az egész lényét jellemző összes tényezőkről. Kétségtelen, hogy Széchenyi munkássága sokszor lázas és rapszódikus. A feljegyzések azonban nemcsak a Széchenyi belső és külső életére, hanem hazánk, Pest megye és Pest városa történetére, általában a hazai politikai, társadalmi viszonyokra vonatkozólag is tömördek adatot nyújtanak. Ez adatok azonban annyira egymásba szövődnek, hogy számot adni róluk nagyon nehéz feladat. Hasonlattanálva olyanok, mint egy kaleidoszkóp változó képei.

Széchenyi tevékenységének főszíntere ez időben is Pest. Ezenkívül Bécs, a Tisza vidéke és az országgyűlés idején Pozsony. Nagycenk most háttérbe szorul. Nincs ideje birtokára menni tartósabb időre, vagy nyaralásra; nem engedi munkássága vagy az a körülmény, hogy felesége gyermekei betegsége miatt másutt tartózkodik. Pozsonyból vagy Bécsből rándul le néhány napra Nagycenkre, vagy ha Sopronban van elfoglalva, a Szeder-egylet és a sopron—bécsújhelyi vasút tárgyában.

A 4 évi és 3 hónapi időszakaszt két országgyűlés: az

1843 4-i és az 1847/8-i országgyűlés határolja. úgy hogy három szakaszban ismertetjük.

1. *Az 1843/4-i országgyűlés* 1843. május 14-től 1844. november 13-áig tartott. Széchenyi a főrendi táblán foglalt helyet. Általánosságban így jellemezhetjük: mindjobban távolodik az ellenzéktől és közeledik a kormányhoz. Élete folytonos munka, tárgyalás, írás, olvasás, utazás közt múlt el, nagyon kevés szórakozás mellett. Minden közérdekű tárgy érdekelt, így a válaszfelirat, a vegyesházasság, az országgyűlési szállások, a szabad újság, a szólásszabadság, a horvátügy, a magyar nyelv, a városok ügye, a büntetőrendszer, a hitelintézet, a Pesten építendő országház ügye, a vasútügy, a nem nemesek bírhatási ügye és hivatalban való alkalmaztatási joga, de legfőképpen az adó ügye, vagy, amint ő kifejezi, a kétgaras-terv. Ebben fárad a legtöbbet, ebben izgat, közvetít, alkuszik a legkitartóbban. Tervének Kossuth Lajost is megnyeri, hogy Pest megye közgyűlésén és hírlapi cikkekben is pártolja Széchenyi tervét. Széchenyi is több hírlapi cikket és két hosszabb felhívást írt, és az ez ügyben előzőleg írt cikkeit könyvalakban is kiadta *Adó és két garas* címmel. Mindezt azért tette, hogy «a hazai közszükségek tárgyában kiküldött országos választmányban dűlőre juttassa a közös adózás elvét, továbbá hogy addig is, míg ez elv végrehajtására kerül a sor, a nemesek is vegyenek részt az adózásban. Sajnos, szinte lázas fáradozása nem járt sikerrel, mert az országgyűlés utolsó napjaiban a kész törvényjavaslatok torlódása miatt nem volt elég idő az ügy nyugodt tárgyalására és a két tábla közti ellentétek eloszlatására. Hiába sürgette és követelte Széchenyi, hogy adjanak elég időt, a kormány nem hosszabbította meg a kitűzött határidőt és Széchenyi a két tábla közti nézeteltérést nem volt képes kiegyenlíteni. Az országgyűlési tárgyak közt még a Vukovár---fiumei vasút ügye is kellemetlenséget okozott Széchenyinek, mert Kossuth Lajos az ügy sikertelenségéért Széchenyit tette felelőssé. Érdekli ezenkívül Széchenyit az ellenzék mozgalma a Magyar Kereskedelmi Társaság és a Védegylet megalapításával. Széchenyi felismerte e társaságok veszélyes voltát a kedélyek felizgatása terén.

E mellett József nádor kérésére közvetít a gr. Haller Ferenc horvát bán és gr. Teleki László között a horvát kérdés körül felmerült kényes ügyben. Az ügyet nem lehetett békésen elintézni, ahogy Széchenyi akarta, lovagias üggyé fejlődött és párbajjal fejeződött be. Érdekli Kossuth Lajosnak egy hírlapengedélyért való folyamodása, nem különben a sopron—bécsújhelyi vasút építése, a soproni Szeder-egylet. A Dunagőzhajózás ügyeivel is sokat foglalkozik, tevékeny részt vesz a közgyűlésein való felszólalásaival, átszervezésével, pesti ügyeinek felülvizsgálásával. Sokat kell foglalkoznia mostohagyermekének vagyoni viszonyaival is. A legnagyobb figyelemmel van és sok idejét, fáradságát veszik igénybe a Lánchíd, a gőzmalom, a Pesti kikötő ügyei és Göd megvétele. Részt vesz a bécsi, pesti és köpcsényi lóversenyeken is.

Ez időben születik Júlia leánya. Néhány hét múlva azonban leánya halála, méginkább feleségének betegsége bágyasztja amúgyis szenvedő testét és lelkét.

Alkotásai, tervei ügyében többször utazik el Pozsonyból Bécsbe, Sopronba és Pestre (1844 I. 28., III. 17., III. 26., IV. 9., V. 29., VII. 1., VII. 4., VII. 19., VII., 25. VIII. 4., VIII. 25., IX. 20.).

2. *Pesti tartózkodása* 1844. november 14-től 1847. november 6-ig terjed s politikai állásfoglalását így jellemezhetjük: a kormány mellé áll, sőt kormányállást fogad el, de fenntartja sok tekintetben függetlenségét.

Az 1843—44-i országgyűlés után azonnal Pestre tér vissza, hogy társadalmi és politikai működését itt folytassa hangyaszorgalommal Pest városa és a haza érdekében. Metternich és a bécsi kormány Magyarország reformját tűzi ki célul. ebben Széchenyi tevékeny részt akar venni, fel is kínálgzik e munkára, nem törődve barátai, ismerősei, sőt még a hozzá közelebb állók szelídebb, gúnyosabb megjegyzéseivel. Itthon sok munka vár reá s ebben önmaga iránt kíméletet nem ismerve kiveszi részét. A munkát gyakori testi fájdalmak, lelki lehangoltság mellett is bírja. Valóságos csoda, hogy nem roppan össze. A munka neki életszükséglet. Ha Bécsbe utazik ügyeit szorgalmazni és nincs az ő felfogása szerint elég munkája, rosszul érzi magát és tűrhetetlennek tartja az életet.

Régi alkotásai közt sok munkát talál a Kaszinóban, az Akadémiában, a lóverseny körül, a gőzmalomban és az ettől elválasztandó vasöntőde, a szerviták helyén alakítandó sétatér ügyében, a Gazdasági Egyesületben, az Alduna-szabályozás és a Gőzhajótársaság ügyében, a Csónakdában, de különösen a Lánchíd építése és a Pesti kikötő körül. Ezek az alkotásai fejlődésük során nem egyszer hozzájárultak aggodalmi gyarapításához. 1846-i akadémiai beszéde arra mutat, hogy ez időben nem volt megalégedve az Akadémia működésével. A hidépítő Clark Ádám betegsége miatt lassú volt az építés előhaladása s ezzel kapcsolatban csökkent Széchenyi hite a vállalkozás sikerében. A Kaszinó is növeli gondjait, félti hírét, jövőjét, hogy az ellenzékiek folytonos politikai vacsoráikkal pártszervezetté süllyesztik az intézményt. A Gazdasági Egyesületben is bajt okoz az ellenzék. Az egyesület két tisztviselőjének személyes harcába beleelegyedik az ellenzék és annyira elfajul, hogy Széchenyi a harc folyamán bejelentette kilépését, de ennek hatása alatt elsímulnak a nyers ellentétek. Ezek az intézmények nem merítik ki erejét és fáradosságait, új terepet keres és talál a pesti Sétatér és a balatoni gőzhajózás létesítésében; ez elsőt, úgy, hogy a sáros, poros Újépület előtti teret szabályozza, befásítja és kellemes üdülőhelyé varázsolja, a másikat olyképpen, hogy Hertelendy Károly ajánlására társaságot alapít, gőzhajót építtet. Ez utóbbi társaság azonban sok gondot okoz neki, egyrészt azért, mert munkatársai nem eléggé gondosan készítették elő az ügyeket, másrészt azért, mert még személyes utánjárásaira és kérelmére sem vesznek részvényt, vagy annyit, amennyit ő remélt. Sok melancholikus órát szerzett neki e körülmény és a magyarságra, a főurakra vonatkozó több erősebb kijelentést ennek hatása alatt jegyez fel naplójába. Sokat fáradozik a pesti ipartanoda és az Alagút létesítésén. A legnehezebb új munkát vállalta magára, amikor a Tisza szabályozását tűzi ki célul, egyrészt hogy egy nagy terméketlen vidéket megmentsen az országnak, másrészt hogy a vidék lakóinak megnyerésével megkönnyítse a kormány helyzetét. Milyen sok rossz napjának volt e vállalkozás a kútforrása! Így az ellenzék akadékoskodása, egyes tisztviselők személyének rossz megválasztása,

Vásárhelyi Pál mérnök halála, úgyszintén az is, hogy a Vásárhelyi helyébe kirendelt Keczkés Károly mérnök miatt Kossuth és Batthyány Kázmér neheztelését vonta magára. Az ellenzékkel való együttműködést megkísérelve, részt vett a Gyár-alapító Társaságban is, de, sajnos, a célt nem tudván elérni, csakhamar kilép a társaságból. Ugyanez történik az ellenzéken M. Kereskedelmi Társaságban és az Iparegyletben. Csak a gróf Batthyány Lajos által alapított Pesti Cukorfinomító Társaságban és a Dunának a Tiszával összekötésére alakult társaságban vesz részt, mint olyanban, amelyet nem ő kezdeményezett.

A politikai helyzet is gondot okoz neki. Széchenyi a kormány mellett foglal állást, felkínálkozik Metternichnek és a bécsi kormánynak. Ezt örömmel fogadják, mert Metternich reformtervei közé felvette Magyarország közlekedési viszonyainak fejlesztését. Széchenyi a helytartótanács keretében helytartótanácsos és a Közlekedési Bizottság elnöke lesz, valóságos belső titkos tanácsosi címmel, fizetés nélkül. Az ellenzék nem jó szemmel nézte régi vezérének a kormány mellé állását és figyelő álláspontra helyezkedett, hogy bevarja, mit tud alkotni. A kormány reformpontjai közt volt az is, hogy erélyesen akarta az adminisztrátori rendszerrel az ellenzéki megyéket, különösen Pest megyét és az ellenzék igazgatásait megrendszabályozni. A pestmegyei ellenzék, különösen a gróf Batthyány Lajos és Kázmér, gróf Teleki László és mások által támogatott Kossuth Lajos az új rendszert a leghevesebben támadta és állandóan napirenden tartotta. Széchenyi Pest megye ülésein a kormányt és híveit (különösen gr. Desseffy Emilt) védte és igyekezett az ellenzék határozataiban mérsékelni, de ez irányban kevés eredményt ért el, sőt inkább fokról fokra csökkent népszerűsége. Széchenyi részt vett abban a törekvésben, hogy az erélyes gróf Apponyi György legyen a főkancellár a szelíd gr. Majláth Antal helyett.

Sokat dolgozik Pest város szépítésén, anyagi ügyeinek fellendítésén, de a választó polgári testület gyakran félreérti és ellene foglal állást. Az, hogy Pest megye és Pest város akadályokat gördít munkássága elé és bizalmatlan

iránta, rosszul esik Széchenyinek, sűrűbbé teszik lelki fájdalmait és szaporítják az eseteket, hogy melancholikusán panaszkodják feljegyzéseiben.

A helytartótanács ülésein szorgalmasan részt vesz, de nincs mindig megelégedve a tanács munkálkodásával és egyes tagjaival, különösen az elnöki iroda vezetőjével vagy a melléje beosztott tanácsossal. Csak egynek örül, hogy József nádor kitünteti figyelmével és meghívja asztalához.

Egyébként a napi politika eseményei lekötik. Az adó körül felmerült események több hírlapi cikk írására bírják. A különféle vasutak iránt, a vukovár—fiumei, a győri, a balparti, a központi, a sopron—bécsújhelyi vasút iránt teljes az érdeklődése úgy is mint politikusnak, úgy is, mint a Közlekedési Bizottság elnökének. A fiumei vasút és kikötő, továbbá a Lujza-út megváltása tárgyában Fiuméba utazik, hogy Kossuthnak e vállalkozásával minden részletében megismerkedjék. Részt vesz a központi vasút megnyitásán és érdekes adatokkal egészíti ki ennek az ellenzék által pártfogolt intézménynek történetét. Az ekkor divatba kerülő és az ifjúság által rendezett fáklyásmenetek és macskazenék, továbbá a pesti ellenzéki Kör fejlődése növelik aggodalmát a jövő békés kialakulása tárgyában, mert a tüntetések, állásfoglalások innen indulnak ki, mint azt Széchenyi a Gazdasági Egyesületnél tapasztalhatta. Vörösmarty Mihályra neheztel azért, mert ő volt az alapításakor irodalmi célzatú körnek egyik alapítója.

József nádor működésének 50-ik évfordulójára emlékiratot készített és az ő emlékéhez kívánta kapcsolni az ipartanodát. A bécsi kormány azonban nehézségeket gördít útjába, megakadályozza azt is, hogy a vármegyék az évfordulót Pesten megünnepeljék. József nádor halála fokozta a kialakuló zavaros viszonyokat, mert újabb ellentéteket előidéző helyzetet teremtett. István főherceg lett a királyi helytartó és Pest megye főispánja, őt jelölte Pest megye nádornak, de István főherceg és Apponyi főkancellár közt ellentét keletkezett e kérdésben s ezt a helyzetet az ellenzék kihasználta a maga javára. Széchenyi is foglalkozott e kérdéssel, mert voltak olyanok, akik híresztelték, hogy István főherceg nem

lesz a nádor, és olyanok is, akik Széchenyit vélték a nádori méltóságra alkalmasnak. István főherceg házasságára nézve helyesnek tartotta volna, hogy István főherceg az orosz cári család egy tagját vegye el, mert így gazdagabb lett volna és nagyobb tekintélye lett volna itthon.

A mosoni vasúton a kormány által elrendelt vámvizsgálat ügye is bonyolította a helyzetet, úgyszintén a dohánymonopólium is. Ez ügyekben gróf Desseffy Emilnek, a *Budapesti Híradó* szerkesztőjének és Vida hírlapírónak párbaja is támadt. E párbajban Széchenyi volt Desseffynek párbajsegédje s majdnem neki is párbaja támadt gróf Teleki Lászlóval.

Széchenyinek családi gondjai is voltak mostohagyermekivel: az egyik beteg volt s Gräfenbergben kellett tartózkodnia, három Bécsben volt nevelőintézetben, az egyik hadnagy volt, egy másik meg politikai állásfoglalásával szerzett Széchenyinek kellemetlen órákat. Egyik osztrák sógora és fia is igénybe vették támogatását, úgy hogy nem volt egészen indokolatlan aggodalma anyagi helyzetének romlása miatt, annál is inkább, mert egyes vállalkozásaiba tekintélyes pénzt fektetett be s attól tartott, hogy elveszti pénzét.

Széchenyinek Pesten és Budán több háza is volt. A pesti sétatéren házépítésbe is bocsátkozott, ezzel gondot vett magára és alkalmat adott a sanda gyanúsításra.

E sok munka mellett egy-egy oázisként hat reánk egy-egy derűsebb feljegyzés. Így, hogy időt talált arra, hogy Liszt Ferenc előadását meghallgassa s időnként a Kaszinóban vagy egyes barátainál whistezzen.

Magyarország jövőjét illetően sokszor sötéten lát, igaz, hogy ebben gyakori testi és lelki szenvedései is befolyásolják. A legtöbbször mégis egyes politikai és társadalmi jelenségek alapján ítéli meg a helyzetet. Látja, hogy az ellenzék előretör és ez elkészeríti. Nagy hatással van reá ez idei olvasmánya: Lamartine nagy műve a francia forradalomról és ennek alapján kapcsolatot keres és talál a magyar politikai és társadalmi viszonyokban. Nem csoda, hogy ily körülmények közt nagy hatással van reá az a hír, hogy Pest megye Kossuthot akarja követnek küldeni az 1847/48-i országgyűlésre. Az erre vonat-

kozó híreket szorgalmasan feljegyzi és az az elhatározás erősödik meg benne, hogy ő is megválasztatja magát követnek, mert az alsótáblán akarja ellensúlyozni Kossuth működését és befolyását. Kossuthot Pest megye gróf Batthyány Lajos és Kázmér befolyása alatt a konzervatív párt erőlködése ellenére tényleg követté választotta, Széchenyit azonban e téren keserű csalódás érte. Szülőmegyéje, Sopron, a legképtelenebb gyanúsítgatások terjesztése mellett nem választotta meg. A kormány támogatásával Moson megye követe lett.

Időnként, vagy amikor családi ügyei vagy egyik-másik alkotása vagy a politikai helyzet megkívánta, sokoldalú munkássága mellett elutazott Pestről Bécsbe, Sopronba és Nagycenkre, Alcsutra, Balatonfüredre, Prágába, a Tisza vidékére, Fiúmébe, Orsovára vagy Gräfenbergbe : 1845 (III. 28-tól IV. 16-ig, V. 11-től 20-ig, VII. 10-től VIII. 1-ig, VIII. 3—4-ig, VIII. 8—9-ig, VIII. 13-tól 28-ig, IX. 27-től X. 16-ig, X. 22-től 23-ig), 1846 (II. 23-tól III. 28-ig, V. 7-től 31-ig, VI. 17-től 29-ig, VII. 15-től IX. 14-ig, IX. 17-től 18-ig, X. 16-től 24-ig), 1847 (I. 27-től III. 18-ig, IV. 23-tól V. 21-ig, VI. 26-től VII. 6-ig, VII. 10-től 31-ig, IX. 1-től 20-ig, X. 1-től 15-ig, X. 23-tól XI. 6-ig).

3. *Az 1847/8-i országgyűlés.* Az utolsó rendi országgyűlés 1847. november 7-én ült egybe és 1848. július 11-én oszlott el. Széchenyi, miként előbb említettük, Moson megye követének minőségében foglalt helyet a követi táblán, mint a konzervatív párt vezető egyénisége. Itt csak a március 18-ig történekről lesz szó Széchenyi feljegyzései alapján.

Széchenyi azzal a célzattal akart résztvenni a követi táblán, hogy itt ellenőrizze és mérsékelje az ellenzék élére került Kossuth tevékenységét és befolyását. Csakugyan minden elkövetett ily irányban és egyideig úgy látszott, hogy sikerülni fog Kossuthot mérsékelnie, de a külső események, a párizsi februári és bécsi márciusi forradalom magával ragadta nálunk is a lelkeket és a márciusi szabadság szele Kossuthot emelte a magyarság élére.

Széchenyi szorgalmas látogatója volt a követi táblának. Ez országgyűlésen változás állott be a táblán. Eddig a kerületi üléseken dőlt el valamely ügy sikere, most átszállott ez

a szerep a pártok előzetes értekezleteire. Az ellenzék azonban jobban volt szervezve a konzervatív pártnál, az ellenzéki vezetőség jobban ellenőrizte tagjait, soraikban nagyobb volt a lelkesedés és valamelyes többségben is voltak. A konzervatív párt ereje viszont mindinkább fogyatkozott. Növelte az ellenzék erejét az is, hogy egyes főurak (még kormánypártiak is) feleségei az ellenzék eszméit pártfogolták, úgy hogy Széchenyi úgy látja, az emberek hallucinálnak s ennek anarchia lesz a vége.

Az országgyűlés ugyan kedvező hangulatban indul meg: a király néhány magyar szava a megnyitáskor nagy lelkesedést keltett a magyarságban, — maga Széchenyi is nagy gyönyörrel élvezi a sikert és hogy egy nemzet újjászületéséhez ő is hozzájárult; — de lassanként a munkában előhaladva a kormány iránti bizalmatlanság feledteti a kezdetet. A megnyitás, nádorválasztás után Széchenyi még úgy látja, hogy gróf Batthyány Lajos csalódottnak és elszigeteltnek érzi magát. br. Vay Miklós meg szomorú, mert nem lehet már kancellár, Kossuth Lajosnak helyzete még bizonytalan, az ellenzéki Pázmándy Dénes mindent közöl a konzervatív Somsich Pállal, Apponyi meg fütülni fog az egész világra, ha már nem kell félnie az ellenzékétől. Széchenyi ekkor még azt hiszi, hogy az országgyűlésen nem lesz baj, hacsak az értekezletek nem okoznak bajt, mert az ő értekezletük erősebb a konzervatívokénál. Az országgyűlési ifjúság mind zajosabb lett a gyűléseken, így merült fel a rend kérdése. A felszólalások mind élesebbek, szenvedélyesebbek lettek, Hunkár Antal veszprémi követ becsmérlőleg szólalt fel Széchenyi ellen. Ellentétes volt a felfogás úgyszólván minden ügyben, így a királyi városok, a horvát-ügy, szabad újság kérdésében, de a leghevesebben az adminisztrátori rendszert támadta az ellenzék a felirati javaslatban. Széchenyi mérsékeltebb javaslata állott szemben Kossuthéval s négy szavazattal Széchenyi kisebbségben maradt. Kudarcot vallott a konzervatív párt akkor is, amikor Széchenyi pótjavaslatot nyújtott be. Széchenyi most már sajnálja, hogy követ lett és ismételten feljegyzti, hogy ideje lepergett. Az izgatott helyzet Széchenyire nagy hatással volt, csak így érthető meg az, hogy idegen ház-

ban összetűzött gróf Batthyány Lajossal és dulakodásra került a dolog, úgy hogy szét kellett őket választani. Széchenyi elismeri, hogy hevesen és ostobául viselkedett. Széchenyinek állásfoglalását az adminisztrátori kérdésben az ellenzék bírálat tárgyává tette, Szemere Bertalan például nyíltan kijelentette, hogy Moson őt megnyerte, de a haza elvesztette.

Az ellenzék a sikert felhasználva, siettette a részletkérdések letárgyalását. Kossuthnak az a nyilatkozata, hogy a kormány emberei közt mégis Széchenyi a legkülönb és hogy voltak olyanok is, akik a kibontakozás érdekében azt vélték, hogy Apponyit meg kell buktatni és Széchenyit kell kancellárrá tenni, arra mutat, hogy Széchenyinek még volt tekintélye és hatása. Kossuth pl. egy más alkalommal így nyilatkozott : «Csak egy évig volna velünk Excellentiád!» Széchenyi így válaszolt : «Feldülne minden.» Erre Kossuth : «Nem, kivonnánk mindent a sárból.» Vukovics és Tormásy követek is hangoztatták, hogy Széchenyi legyen a kancellár és vezetőnk. Szentkirályi, Kossuth követtársa, is e véleményen volt, de Széchenyi mind e dícséreteket elhárítja. Az volt a véleménye, hogy Apponyi megfelel s hogy még van segítség, ha akad egy közvetítő. Ezt a szerepet akarja vállalni, csak azon gondolkozik, hogy felhívassa-e erre magát, vagy hogy maga tegye-e meg magát közvetítőnek. Ezért beszél Szentkirályival, kibékül gróf Batthyány Lajossal, hogy egy középpártot alkosson. Tárgyalt István nádorral, írt Apponyinak, megvendégeli ennek érdekében a főbb ellenzékiet. Kedvező jel is mutatkozik, Szentkirályi ellentéte Kossuthal. Szentkirályi úgy tervezte, hogy visszahívhatja Kossuthot az országgyűlésről. De Széchenyi további tárgyalását megakadályozta az, hogy 1848. januárja elején Pozsonyban ragályos kanyaróbetegségbe esett és egyidőre kikapcsolódott a munkából. Erre az időre esik Somssits, Szentkirályi, Pázmándy, Lónyay Gábor és Menyhért tárgyalása az adminisztrátori rendszer ügyében kiadandó magyarázó kir. leirat kiadása érdekében, amely alkalmul szolgált volna arra, hogy a felirati javaslat a kormányra kedvezően intéztessék el. Ezt a leiratot Széchenyi helyeselte, csak kételkedett sikerében. Véleménye az, hogy most csodát lehetne művelni : le kellene tárgyalni a városi,

az adó-, a katonai élelmezési ügyet, el kellene rendelni az országgyűlési ház építését, a folyók szabályozási kérdését és két éven belül új országgyűlést kellene összehívni Pesten.

A magyarázó kir. leirat kérdésében a vélemények forrtak, de hiába győzött Lónyay Menyhért 1 szavazattal e kérdésben, Kossuth és az ellenzék heves támadásaival elérte célját: a határozat mégis az ellenzék szellemében nyert szövegezést. Erre újabb alkudozási folyamat indult meg s ebben István nádor is résztvett. Majd a vukovár—fiúmei vasút ügye került napirendre. Itt tett kísérletet Széchenyi Kossuth nagy befolyásának megdöntésére a Kovács Lajos és Clark Ádám által írt, de Széchenyi neve alatt megjelent Közlekedési Javaslat alapján és sikerült is eredményt elérnie. A Széchenyinél megjelentek hangoztatták, ha 10 ember akad és mer az ellenzékől, meg van mentve az ország, amire Széchenyi kijelentette, hogy szomorú volna, ha nem akadna; majd vezeti és bátorítja őket. Baj volt az is, hogy a főhercegek (Lajos és János) közt sem volt egyetértés.

Február 25-én az ellenzék már azt határozta, hogy felkéri a királyt, adjon minden népének alkotmányt. Széchenyi feljegyzése szerint egyezkedett Kossuthal s felkérte, fogjon vele kezét. Olyan hatóság alakítását tervezte, amelynek elnöke ő vagy gróf Zichy Ferenc volna és Kossuth egyik ülnöke. Kossuth kijelentette, hogy nem tud engedelmeskedni, soha tisztviselő nem lesz, még akkor sem, ha független magyar minisztérium alakulna. Széchenyi folytatta a beszélgetést, kijelentve, hogy ő lenne az elnök, Deák Ferenc, Wesselényi Miklós pedig ülnökök, de Kossuth újra visszautasította Széchenyi felhívását, ígérte azonban, hogy nem lesz a terv ellen, bár tudja, hogy a vukovári vasútból sem lesz semmi, csak attól fél, hogy eredmény nélkül távoznak az országgyűlésből, azért szerinte azt kell kérni, hogy a felség többi népeinek adjon alkotmányt. Kijelentette még Kossuth, hogy megelégszik, ha a nemesség 600 ezer frtot fizet a házipénztárba és ugyanannyit az országos pénztárba, csak legyen már valami kezdet, és hogy a jobbagyság vállairól nem akar terhet levenni.

Széchenyi résen volt, mint Tasnernak március 2-án írja,

azt hiszi, a francia eseményekből haszna lehet az országnak. de ehhez ész vagy jószerencse kell. Ész alkalmasint nem lesz, de ő mindent megkísérel a tartandó értekezleten.

Március 1-én már hírek érkeztek a francia forradalomról, hogy Franciaország köztársaság lett, a király elmenekült.

Március 2-án előterjesztette Kossuth az országgyűlés teendőiről híres felírási javaslatát, hogy a király küldjön a közigazgatás külön ágainak megfelelő számú személyeket az országgyűlésre, mint alkotmányos szerveket, akik a király szándékáról tájékoztatást, a kormány eljárásáról felvilágosítást adhassanak, hogy aztán az így szerkesztett törvényeket előterjeszthessék. Hiába olvastatta fel Széchenyi Vidos követtel a maga javaslatát, Kossuth javaslata győzött és ezt elfogadta a követi tábla is. Erre Széchenyi Wirkner Lajos útján felkínálkozott, küldjék ki őt kir. biztosnak. Március 6-án Bécsbe utazik e terve érdekében. István főhercegnek nem volt inyére a terv. Beszél István főherceg udvarmesterével, Apponyival, gr. Bombellesszel, Ferenc Károly főherceg gyermekeinek nevelőjével, majd Zsedényivel tervéről. A bécsi kaszinóban körülveszik és azt mondják, hogy kötelessége, hogy vállalja a kancellárságot. De Széchenyi nem akarja vállalni, mert, mint írja, az ő szférája és dicsősége nem az, hogy palotában dolgozzék, hanem szemétkocsiba fogva, és ha ki tudja vonni a kátyuból, szívesen odaadja életét. Ez méltó hozzá. Nem hiszi, hogy őt elküldjék kir. biztcsnak, de mossa kezét, becsületesen felkínálkozott.

Március 9-én résztvett István nádor értekezletén Bécsben. Itt Apponyi az országgyűlés felosztatását és erélyes kormányzást ajánlott. Zarka Széchenyinek kir. biztosként való kiküldését javasolta, Széchenyi pedig azt vetette föl, hogy mivel tekintélyét és hitelét nem veszítette el, de ez nem sokáig fog már tartani, küldjék ki azonnal kir. biztosnak teljes hatalommal, mert az országban a zavar oly nagy, hogy csak rendkívüli eszközökkel lehet a fenyegető forradalmat megelőzni. Ezt nem fogadták el. Megintették az országgyűlést törvénytelen irányra miatt, utasították a királyi előadások letárgyalására és kimondották, ha ez nem használna, fel kell oszlatni az országgyűlést.

Széchenyi Pozsonyba térve, azon fáradozott, hogy Kossuth javaslatát az országgyűlés teendőiről a főrendek ne fogadják el, azonkívül március 12-én a pártokból 72 főrendet és követet hívott meg »barátságos tanácskozmányra« lakására, »miután hazánk s kivált nemzetiségünk most könnyen veszélynek indulhat s előttünk azon időpont áll, hogy fajtánk vagy egy dicsőbb aerába lépjen, vagy a legnagyobb bonyodalmakba keveredjék.« A gyűlésen a hangulat Kossuth mellett nyilatkozott meg, de Széchenyi elég alapot látott, hogy eredményt érjen el. A gyűlés után figyelmeztette gróf Batthyány Lajost és Teleki Lászlót a következményekre, ha nincs megegyezés az ellenzékkel, t. i. hogy be fogják zárni őket. Viszont magára nézve megállapítja, hogy csalónak fogják tekinteni vagy Bécsben, vagy itthon.

Március 13-án ifj. Majláth György, gróf Szécsen Antal és Kovács Lajos megszerkesztik az előző napi szellemben a felírási tervezetet. Még ez nap az volt Lajos főherceg kívánsága, hogy Kossuth javaslatát a főrendek ne fogadják el és István főherceg is ígérte, hogy megáll e határozat mellett vagy leköszön.

Báró Perényi Zsigmond közli Széchenyivel az ellenzéki közhangulatot, hogy Széchenyi felirati tervezete nem elég. Erre megszidja Perényit és figyelmezteti, hogy elhajtják és a felfordulásban a csőcselék megöli. Ugyane napon azonban kitört Bécsben a forradalom, Metternichnek le kellett mondania, a császár sajtószabadságot és alkotmányt ígért a bécsieknek.

Március 14-én az ülések már a bécsi események hatása alatt folytak le : a főrendek elfogadták Kossuth felirati javaslatát, este pedig Kossuth a Zöldfa-vendéglő erkélyéről köszönte meg a tiszteletére rendezett fáklyásmenetet és a tömeg előtt gróf Batthyány Lajost jelölte miniszterelnöknek.

Március 15-én nagy magyar küldöttség indult Bécsbe. A nép itt nagy lelkesedéssel fogadta őket. Több-kevesebb akadály leküzdése után István főherceg kéziratot eszközölt ki s ez alapon megalakult gróf Batthyány Lajos elnöklete alatt az első független felelős magyar minisztérium. Széchenyi az első napokban kétkedett a sikerben, de március 17-én már

így ír Tasnernak : «Az én politikám biztos volt, de lassú. Kossuth egy kártyára tett mindent és legalább idáig annyit nyert a hazának, mint amennyit az én politikám tán 20 év alatt nem bírhatott volna előállítani! Ha reakció nem történik és több lesz bennünk a hazafiság, mint az irigység s több a polgári erény, mint a dicsvágy, én biz azt hiszem, lesz még a magyarbul valami s pedig sok!»

*

A három időszak alatt Széchenyi munkásságában tekintélyes részt foglalnak el kiterjedt és sűrű levelezése mellett hírlapi cikkei és önálló munkái.

A következő hírlapi cikkei jelentek meg :

1. *Kibékülés* (Jelenkor, 1844. I. 21.) a telekdíj kérdésében Kossuthtal való kibéküléséről.
2. *Definitio* (Jelenkor, 1844. I. 28.) a telekdíj ügyében.
3. *Oppositio* (Jelenkor, 1844. II. 15., 18.) a Kossuthtal való kibékülés módjáról.
4. *Czégér* (Jelenkor, 1844. II. 29., III. 3.) a Kossuthtal való kibékülés módjáról.
5. *Constatirozás* (Jelenkor, 1844. III. 10.) a Kossuthtal való kibékülés módjáról.
6. *A pistoly idő előtti elsütése* (Jelenkor, 1845. I. 24.) az adó ügyében Bezerédj Pál ellen.
7. *Pesti kikötő (!?!)* (Jelenkor, 1845. II. 9., 13., 16. és 20.)
8. *Adó? Dehogyan az! Csak liberam oblatum!* (Jelenkor, 1845. II. 27.)
9. *Duna-tiszai csatorna.* (Jelenkor, 1845. III. 9. és 13.)
10. *A magyar gyárpar s a csak most született gyáralapító társaság* (Jelenkor, 1845. III. 23., 27. és 30.)
11. *Általános nézetek.* (Jelenkor, 1845. V. 4.) a Deák elleni harc bevezetése.
12. *Széchenyi szét pattant* (Jelenkor, 1845. V. 8.) a Széchenyi gőzhajó kazánrobbanásáról.
13. *Színpadai tiltkok.* (Jelenkor, 1845. V. 11.) a Deák elleni harc bevezetése.
14. *A szentgróti levél elemzése.* (Jelenkor, 1845. V. 18., 25., VI. 1., 8., 15., 22., 29., VII. 8., 13., 20., 27., VIII. 3., 10., 17.) Deák elleni támadás és felhívás egy középpárt létesítésére.

Önálló művei :

1. A Jelenkorban megjelent *Adó és két garas.* Buda, 1844. III. A Jelenkorban 1843-ban közölt cikkek önálló kiadása.

2. *Magyarország kiváltságos lakosihoz.* I. 1844. Felhívás az adóügyben.

3. *Magyarország, kiváltságos lakosihoz.* II. 1844. Felhívás az adóügyben az országos választmányhoz.

4. *Beszéd*, mellyel a M. Akadémia XIII-ik közülését dec. 26., 1844 megnyitotta a másodelnök, gr. Széchenyi István. Szelidebb támadás Kossuth és az ellenzék ellen a magyar nyelv ügyében.

5. *Bulatoní gőzhajózás.* 1846.

6. *Beszéd*, mellyel a M. Akadémia XV. közülését dec. 20., 1846. megnyitotta a másodelnök, gr. Széchenyi István. A túlzó és türelmetlen ellenzékiek kemény elítélése.

7. *Eszmetöredékek, különösen a Tisza-völgy rendezését illetőleg.* 1846.

8. *Politikai programtöredékek.* 1847. Ugyanez német fordításban 1847., de ez Széchenyi tudta nélkül jelent meg ellenzéki szellemű jegyzetekkel.

10. *Javaslat a magyar közlekedésügy rendezéséről.* 1848.

11. *Véleményes jelentés a Tiszaszabályozási ügy fejlődéséről.* 1848.

A 10. és 11. pont alatti műveket Kovács Lajos és Clark Ádám készítették mások segítségével, de teljesen Széchenyi szellemében.

Nem volna teljes a nagy vázlatban adott kép, ha nem említenők meg, hogy a 4 évi és 3 hónapi idő alatt Széchenyi mindvégig betegnek érezte magát. Alig találunk 1—2—3 napi, néha 1—1 heti időközt, amikor nem panaszkodik valami fájdalomról. Vagy szeme, foga, feje, vagy legtöbbször mája fáj, majd epekövekre panaszkodik, vagy láza van. Rosszullétével a legtöbbször kapcsolatos kedélyhangulatának nyomottsága. Fájdalmainak csillapítására homeopata gyógyszereket használ s ezeket Pesten Almási Balog Pál, Pozsonyban az országgyűlés alatt valamelyik homeopata orvos rendeli. Ételben, italban — feljegyzései szerint — nem mindig mértékletes s ez is fokozza testi bajait, ezenfelül lelki lehangoltságot is idéz elő azzal, hogy éjjelei nyugtalanok, alvása pedig nehéz álmiai miatt kínzó. Reggelenként sokszor sötétlátó, de ha felkelt, visszatér munka- és életkedve, s ezután szakadatlanul tud dolgozni késő éjjelig.

És így folyik élete napról napra munkában, testi fájdalmait, lelki melancholiáját és egyéb bajait és keserűségét naplójának panaszolva el.

VISZOTA GYULA.

KÖLTEMÉNYEK.

Betegem a tavaszban.

Ha beteg volnék! De csak sebesült!...
Kötözött lábbal hányódom az ágyon.
Magamban vagyok : kívül a világon,
S hangok mesélik, mi van odakünt.

Hangok, már hetek óta : madarak,
Postás, ószeres, az utca megy és jön,
Harang az égben, csoszogás a lépcsőn,
Autó, bicikli, víg gyerekcsoport.

Börtönben vagyok! Bénultan, dühöngve
A távoli zivajból raklak össze,
Feltámadt élet, fájdalmas vigasz.

És elfordulok, befele a falnak,
Ne lássam, hogy úgy tündöklök az ablak
S hogy nélkülem is lehet már tavasz.

Parti fűz.

Az ég alatt, elgondolkozva, mintha
saját árnyát akarná kihalászni,
úgy néz, úgy hajlik a tóba a fűzfa
s nem érti, hogy egy másik, óriási
világból, mely fordítva ring a mélyben.
milyen kísértet nyúl és kandikál ki,
mintha egy fenti, fuldokló világból
őt, az árnyat, akarná kihalászni.

SZABÓ LŐRINC.

BÍRÁLAT EGY BÍRÁLATRÓL.

E folyóirat a közelmúltban nagyterjedelmű bírálatot közölt *Zoologia* című könyvről. A bíráló, dr. Dudich Endre egyetemi tanár, a több kötetes műről az első félkötet alapján írta kritikáját és így a kötet befejező részében időközben megjelent hibaigazításokat és pótlásokat sem vette figyelembe, sőt saját lábjegyzete szerint szándékosan elhallgatta.

A Budapesti Szemle terjedelme újabban szűkre lévén szorítva, nem mehetek végig a hosszú bírálat tévedésein egyenként, csak példákra szorítkozom.

I. Hibasorozat.

A bíráló négy német könyvet jelöl meg, amelyekre úgynevezett cáfolatai támaszkodnak.

Hát az angol és francia tankönyvirodalomból egyetlen egyet sem talált méltónak döntőbíróul? Miért választotta Hertwignek elavult 1912-i kiadását? Miért nem például Steche, Stempell, A. Kühn vagy Hesse—Doflein modernebb kézikönyveit? Mert én meg éppen ezeket vettem inkább alapul, ha már német munkára szorultam.

De lássuk, hogyan alkalmazza ő ezt az egyoldalú irodalmi ellenőrzést. Vegyük sorra például mindjárt az első kifogását. (A lapszámokat én is a megjegyzések előtt adom: ezek könyvemre vonatkoznak.)

10. A radioláriusok egy részének említett kénsavas strontium kristálykáival szemben a bíráló szerint a «valóság» ez: «Skelet in der Regel aus 20 radialen Stacheln von Strontiumsulfat.»

Ha azonban az idézett helyeket akár Clausban, akár Kükenthalban elolvassuk, kiderül, hogy a strontiumsulfát-kristályok a Radiolaria-rend három családjában ismeretlenek, csak egyben vannak följegyezve. Szövegem tehát megfelel a valóságnak. Csak a bíráló által címül adott *Radiolaria* szó kelti azt a látszatot, mintha ez a szokatlan kristályanyag az összes sugaras állatkákra jellemző volna. Ha a bíráló így értelmezi, akkor saját forrásaival áll ellenmondásban.

Két forrást idéz ellenem, holott mind a két forrás az én szövegemet igazolja.

15. Pirosuma. Itt és igen sok más esetben a bíráló a latin

művekek ellen tesz kifogást. Ezzel szemben csak annyit jegyzek meg, hogy ilyen alapon majdnem annyi hibát találhat, amennyi nevet leírtam. A szakemberek nagyon jól ismerik a névkérdés valóságát. Egyik párt a prioritás elv alapján a legelső nevet újítja föl akkor is, ha az hibás és az irodalomban ismeretlen. Elvileg lehet ez helyes eljárás. Jórészt magam is igyekeztem hozzáalkalmazkodni. De sok esetben kénytelenek vagyunk a másik pártnak adni igazat, amely egy sorozat jó és rég elfogadott nevet a prioritás ellenére is megtart, mert ha elvetné, az egész eddigi irodalommal megszakítaná a kapcsolatot. Mit csinál az a kezdő, aki nem sejteti, hogy egy új prioritásos név mögött talán éppen a jól ismert és jellemző Gryllo-talpa rejtőzik?

Egy nomenclatúrás hibámról azonban magam is tudok s ezt sajnálattal beismerem. A *Daphnia-rákocskát* éppen Dudich nyomán *Daphne*-nak neveztem, megbízva az ő nevezéstanai lelkiismeretességében. Csak a nyomtatás után jöttem rá, hogy ez a név egy közönséges növényünk, a farkasboroszlán, *Daphne mezereum* régi nevével azonos, tehát a kérdéses rák neve nem lehet.

Ugyanott a képmagyarázatban kifogásolja a zöldsejtek elnevezést. A chloroplastok igenis sejtek és ez esetben éppen zöld sejtek.

23. Az euplazmás és alloplazmás megkülönböztetés minden újabb szakmunkában megtalálható. Nem a levegőből vettem, legföllebb másként értelmeztem, minthogy az irodalomban is többféleképp értelmezik (l. Platet vagy Hartmann).

25. Szóbelileg már közöltem volt a bírálóval, hogy a chloroplasták önállóságára vonatkozó állításom alapos forrásra támaszkodik. Minthogy ő ezt a forrást nem találta meg és hajlandó ezt az állítást is légbőlkapottnak minősíteni, hivatkozom a közismert *Biolog. Centralblatt* 1905. évfolyamában Mereschkowskynak *Über Natur und Ursprung der Chromatophoren im Pflanzenreiche* c. tanulmányára. Abból kiderül, hogy a szétvágott, magjától megfosztott sejtekben a chromatophorák tovább élnek, assimilálnak és osztódnak, tehát tenyésznek vagy tenyészthetők. Ugyanezt erősíti meg F. mintzin orosznyelvű munkája is: *Mem. Acad. Imp. Sc. St. Petersburg*, 1907. Neki is sikerült kitenyészteni és azóta valószínűleg másoknak is, akikről az idézett két növénytan, nem tehetünk róla, még nem vett tudomást. Akik intézetükben szövettenyésztéssel foglalkozhatnak, könnyebben meggyőződhetnek állításom helyességéről közvetlen szemléletből, mint ault tankönyvek lapjairól.

90. Az *Ascaris* hosszantás pásztáival és horpadásvonalaival

szemben a bíráló azt állítja, hogy «ilyesmi a fonalférgék testén nincsen». Először is nem a fonalférgekről, hanem csakis az Ascarisról írtam a kérdéses helyen. Másodszor pedig a bélgiliszta horpadásvonalait vagyis a hengertől eltérő pásztáit csak az tagadhatja le, akinek soha bélgiliszta nem volt a kezében. Aki azonban csak könyvek után igazodik, az is megtekintheti a Vogt- és Yung-féle keresztmetszet-képet akár az én zoológiámban, akár Parker-Haswellben: világosan láthatja ott a dorsalis és ventralis behorpadást, amelynek vonalá alatt a megfelelő idegtörzsek foglalnak helyet és a szövetbetüremléssel is jelzett oldalpásztákat.

112. A nyíl férgek hosszanti és harántsövényeit ismét a hézagos Claus—Grobben-leírás alapján egyszerűen letagadja. Parker—Haswell igen szabatosan ezt írja (317. lap): The trunk region of that cavity is further subdivided by two longitudinal partitions (képen is bemutatva ugyanott!), the dorsal and ventral mesenteries...» Ha a bíráló Nápolyban, a minden nap behozott planktonban csak egy Sagittát a sok közül megvizsgált volna, most nem vádolna a szerinte nem létező rekeszekkel.

147. Súlyosan hangzik az a vád, hogy a Cyclostoma kopoltyús csigáknak «míncs kopoltyújuk». Én sehol sem mondtam, hogy van. De lehet-e azért őket a kopoltyús csigák csoportja és nevezete alól kivonni? Ugyanilyen logikával az ágyi poloska nem félfődeles-szárnyú és a hangya nem lehet hártyszárnyú, mert nincsen szárnyuk.

A Cyclostoma «hazánk déli részein is honos». Így írtam és így is van. Ez az állítás még nem zárja ki azt, hogy Tihanyban szintén megtalálható egy ponton. Sehol sem írtam, amit beleolvas, hogy Tihany hazánk déli része volna és ha ezt a kivételes relictumot itt nem említettem meg, annak oka az, hogy más, alkalmasabb fejezetben van ismertetve.

Ugyanitt hiba szerinte az, ha Melanopsisainkat «meleg vizeink jellemző csigáinak» nevezem. Vagy talán más országra jellemzők?

Kötetre menő vitának nincs itt helye. Nem is kívánhatom, hogy a Budapesti Szemle minden bírálati pont taglalásának helyet adjon. Tisztább képet nyerünk talán az esetben, ha egy állatcsoportra vonatkozólag az összes hibákat vizsgálat alá vesszük. Lássuk most például a sorrendtől eltérőleg a pókokat. A 194. oldalon szereplő trachea-tüdő kifejezésre később fogok visszatérni.

194. Herman Ottó munkája lehet klasszikus, de mégsem ő dönti el, hogy az Epeira grossa nagyobb-e, vagy az E. diadema. Az újabb irodalom számtalan adat alapján nem erősíti meg Hermannik ezt a mondatát «a magyar fauna legnagyobb pókja»; az E.

grossa tényleg nagyobb. Herman szavait maga a bíráló sem fogadhatja el, mert ő csak tud róla, hogy nagyobb pókunk is van, a szongáriai cselőpók.

195. Kifogásolt mondatom ez: a «*Misumena vatia*... hálót nem készít, áldozatát egyetlen ugrással ragadja meg». Az ellenvélemény így szól: «a *Thomisidák* zsákmányolásának téves leírása. Az idetartozó fajok nem képesek ugrásra. Zsákmányukat lesből ragadják meg». Itt a régi *Magyar Brehmre* hivatkozik, tévesen 587. helyett a 287. oldalt idézve. Ott egy szó sincs arról, hogy tud-e ez az állat ugrani. Az ellentétül fölhozott állítás csak azért látszik ellentétnek, mert ugyanazt az én szövegemből egy közbeiktatott pontozással ügyesen kihagyta: «*Misumena vatia* és több rokona ott leselkedik...» A lesből fogás és a ráugrás nem áll ellentétben, sőt egymást értelmesen kiegészíti. Ha a bíráló nem csak a régi *Brehm*-ből böngészne, hanem a legközségesebb pókot a szabadban megfigyelte volna, jól tudná, hogy az a virágzatok ernyője alá szokott rejtőzni, tehát igenis szüksége van arra a kis egyetlen ugrásra, amellyel a virágok fölé szálló rovar elkaphatja. Ez még akkor is ugrás és ráugrás, ha közben egyik lábpárja, mint a macska esetéből is tapasztalhatjuk, nem mozdul a helyéből. Ugrásnál egyébként ezt a mozdulatot senki sem nevezheti. Csak erőszakkal zavarhatjuk össze a *Salticida* pókok szökdelésével. Az egyetlen ugrással nem állítottam, hogy a *Misumena* szökdelni tudna.

Ugyanott fenntartom azt az állítást, hogy *Mygale*-fajok vannak «Afrikában is». Ez nem téves, sőt a trópusokon mindenütt vannak. Nem változtat ezen az sem, amibe a bíráló belekapaszkodik, hogy e nagy nemen belül valaki más névvel új alnemeket állított föl.

Amint látható, a pókokra vonatkozó kifogások egytől-egyig tévesek. Megerősítheti ezt dr. Kolosváry Gábor egyetemi magántanár úr, leghivatottabb szakemberünk is, akinek ezeket a részleteket bírálatára bocsátottam.

Még különösebb kifogásokat találunk a rákok részletének bírálatában.

159. A kifogásolt rész azért látszik «helytelen beállításnak», mert a bíráló csak fél mondatot közöl. Az ellenpontul idézett *Kükenkenthal* akár három kötetet is írhat arról, hogyan fejlődik ki a fejből a *carapax*. Egy szerény magyar állattanban azonban nem kerülhet sor mindenütt fejlődéstani részletezésekre. Nem is lehet célunk ez ott, ahol bevezetésként egy állatnak csak rövid alakleírását adhatjuk, hangsúlyozva az ellentétet: «a fejfelé is nőtt, a tor-táját azonban csak takarja».

163. Ez a hiba csak a «minek nevezzük» című vitára ad ismételt alkalmat.

164. Az evezőlábú rákokra nézve szerinte valótlan, hogy «potrohuk kétágú, sörtésvégű villájával meg két pár ostoros csápjukkal szökdösve úsznak». Ezt a leírást ki lehetne egészíteni azzal, hogy a farkvilla kivágódó mozdulatát a törzs két hosszantás oldalizma hozza létre. A kifeszített csáptengely csak támasztó szerepet játszik. De azt már sem Kükenthal, sem más el nem tudja hitetni, hogy a farkvilla és a test két főizma mozdulatlan marad és a rák négy pár egyforma kis lábával mégis szökdeljen. Ilyen végtagokkal semmiféle állat szökdelő mozgást nem végezhet. Aki ezeket a rákokkákat pohárban megfigyelte, igen egyszerűen és szabad szemmel meggyőződhetett arról, amit egy téves német leírás elferdített.

Evezőlábúaknak pedig ezeket a rákokat nem azért nevezik, mert a lábaikkal eveznek, hanem mert azok evező alakúak.

167. A bírálóknak itt sikerült látszólag két tévedést találni. A *Sacculina* kibuggyant állapotában valóban a petetermelés szolgálatában áll. Ez azonban nem mond ellent annak, ami alább a kacsalábúak jellemzésében olvasható, hogy azok hímnősök. Azt sem állítom sehol, hogy a *Sacculina externa* nem az internából nő ki. Sőt ez a kérdés egyetlen szóval sincs ott érintve, mert ilyen részletezésekre nem terjeszkedhettem ki. A többi pedig mesterséges belemagyarázás.

172. Ugyanilyen mesterkedés nyilvánul meg az úgynevezett rákszem magyarázatával szemben. Ha jóindulattal bírál valaki, kifogást emelhetett volna az «oda voltak tapadva» kitételrel szemben, mert hiszen a rákszemnek mészkorongjai a gyomorfal váladéktermékei. Ám nem ez a baj, mert azok bírálóm szerint «a gyomor falában helyezkednek el». Ha így elhelyezkednek, az még súlyosbítja az én hibámat, mert az értelme az, hogy előbb már valahol voltak és csak később foglalták el ezt a szokatlan helyzetet a bőrön belül.

De lássuk, mi a valóság. Sem a chitin-réteg, sem a mészttest nem számítható a bőrhöz, vagyis a gyomorfalhoz, mert mind a kettő csak élettelen váladék. Vedléskor a kettő egyidejűleg szakad le és a hámréteg mégis sértetlenül ott marad. A rákszem a gyomorfalba se be, se onnan ki nem vándorol. Ilyen vándorköveket csak a bíráló élénk fantáziája termelhet. Kükenthal sem így mondja a hivatkozott helyen, de a bíráló egy kis ferdítéssel hibát gyárt belőle.

173. A bíráló nem hallott a folyami rák kopoltyúmirigyeiről. A négy német könyv sem tud róla. Nem is tudakozódik utána tovább az irodalomban, hiszen jó alkalom, hogy eggyel több legyen a hiba.

És milyen hangzatos: egy légből kapott mirigy! Olvassuk el azonban Parker és Haswell Textbook of Zoology-jának első kötetében, az 551. oldalon: «The glands already referred to as occurring in the gills are also supposed to have an excretory function.» (Új kiadásban az 539. oldalon.)

176. Szerintem és forrásaim szerint: «a Gammarusnak külön kopolyúi nincsenek, hanem e helyett is a torlábak lemezfüggelékei szolgálnak.»

Ez a bíráló szerint «helytelen és meglehetősen állítás, mert hiszen azok a függelékek éppen a kopolyúk.»

Minden állatcsoport tárgyalása alkalmával súlyt kell helyezni a valódi és a másodlagos, adaptált kopolyúk megkülönböztetésére. Ha itt nem tettem volna, bizonyosan éppen ez volna bűnömül fölróva. A rákokat illetőleg kopolyúnak továbbra is csak azokat a szerveket tekinthetem, amelyek alaktanilag (szerkezetileg) és származásánál is valóban azok. Ezzel szemben a kérdéses láblemezek nem bojtok és nem fésűk, származásuk szerint pedig minden kézikönyv szerint csak módosult lábágak, endopoditok bőrből alakult lemezek. Ugyanezt a nézetet találok a rendelkezésemre álló legjobb angol kézikönyvekben is. Ezt az álláspontomat pedig igazolja az ellentétes eset is: a következő csoportban, a Decapodák körében az olvasó valóban jellegzetes kopolyúkat találhat.

177. Az ászkarákok «pleotelson»-ját nem én neveztem először evezőnek, hanem többek közt említett angol forrásom is. És ez a «tail-fin» elnevezés megállhat akkor is, hogyha egy állat nem evez vele, mert az a rákok körében általában evező. Hogy hány szelvény nincs ebbe beleolvadva, azt már nem tartozom részletezni.

179. Itt két rákcsoport nevét elhallgattam, szándékosan mellőztem. Hová jutnánk, ha egy bevezetésnek szánt könyvben az összes állatcsoportokat ismertetni kellene?

Talán feltűnő, hogy a rákok csoportjára vonatkozó kifogásokat így végig vitattam. Ennek oka az, hogy bírálómról úgy tudjuk, hogy éppen a rákok osztályának specialistája. S íme, ezen a téren is ilyen komoly tévedésekbe keveredik: egyetlen pontja sem helytálló.

A továbbiakban már csak egyes jellemzőbb kifogásaival foglalkozom behatóbban.

186. A Tardigradákban elismeri, hogy «van agydúc, garat-alatti dúc (helyesen mind a kettő dúc pár) és négyszelvényű, azaz 4 dúc párt tartalmazó hasdúc-lánc». Merőben fölöslegesen még Clausra is hivatkozik. Hogyan állíthatja mindezek ellenére, hogy «mincs ott,

semmiféle idegdúc-hálózat?» Vagy nem hallott még arról, hogy a dúcpárokot ideghálózat kapcsolja össze?

188. Ha valaki kézbe veszi, megvizsgálja a Limulust és nem Claust és társait, az a kopoltyútáskában igenis tömérdek kopoltyút fog találni, lábat egyet sem, mert ott minden láb a tövéig kopoltyúvá alakult. Az irodalomban többször ismétlődő metszetkép is ezt mutatja könyvemben. Tehát a leírás úgy helyes, ahogy adva volt.

Emlékezzünk csak vissza! A Gammaruson, ahol a lábakon alig látunk egy-egy vékony lemeznyúlványt, ott az volt hiba, hogy miért nem neveztem azokat kopoltyúknak. Itt pedig, ahol a kopoltyúerdőségek szabad szemmel is láthatók, itt nem kopoltyúkat, hanem lábakat kellett volna látnom.

A kopoltyútüdő elnevezést hibáztatja azért, mert ez a «kettő együtt élettani nonsens». Ugyanezzel a logikával a csáprágó, a kopoltyúláb és a tracheatüdő is mind hibás elnevezések, pedig ezeket ő maga is alkalmazza. Ilyen módon sohasem volna szabad kapcsolatos fogalmakat összetett szóval kifejezni.

203. A Peripatust «első fölfedezői féregnek tartották», — írtam én. A bíráló az i betűt, a többes ragot, elfelejtve Guildingre hivatkozik, aki a kérdéses állatot csigának nézte. Nem tudom, megérdemli-e az első fölfedező nevét, aki egy gyíkot féregnek vagy egy csigát hálnak minősít. De ha így értelmezzük is az elsőséget, akkor is több figyelmet érdemelnek azok az «első fölfedezői» akik közelebb jártak az igazsághoz.

Nekem, igaz, még nem volt tudomásom arról, hogy a déli féltekén kívül is találtak Peripatusokat, de azt mégis engedje meg a bíráló úr, hogy Ausztrália és Kongo nagyobb része a déli féltekén fekszik.

211. A Silberfischchen név egyáltalán nem igazolja azt, hogy a Lepisma ezüstsínű volna. A nép színlátása gyakran téved. Handschin a Dahl-féle *Tierwelt Deutschlands* Apterygota-leírásában ezt írja: «Farbe von weiss bis gelb, Schuppen von hellgrau bis schwarzbraun, im Leben mit ausgesprochenem Silberglanz.» Én azonban a környezetemben megfigyelt sok ezer példány közt ezüstsínűt sohasem láttam, mind sárgás árnyalatú, vagyis aranysárga.

224. A szökdelő láb ellen a kabócák összefoglaló jellemzésében kifogás az, hogy sok száz faj közt néhány, a nagyobb Cicadák nem szökdelnek. Hol van olyan csoportjellemzés, amely alól nincsen kivétel? A cirpelő-szervek elismert bűvárának pedig tudnia kellene, hogy ha egy csoport egyes fajain (kivált kisebbeken) még nem találtak

ilyen szerveket, az nem jelenti végérvényesen, hogy ott «a hangadás képessége hiányzik».

227. A szarvasbogár-hím megkapaszkodása módja röpülés idején közismeretes. Valóban nem gondoltam «koinolyan», hogy a bíráló erdős vidéken nem próbálta ezt megfigyelni.

A *Cetonia* szórul-szóra, ahogy írtam, «zárt szárnyfedőkkel röpül». Nem írtam azt, hogy a szárnyfedőin rész volna, hanem «szárnyfedőinek részén», ami ismét pontosan helyes, mert azt a rést semmi más nem alkotja, mint a szárnyfedő-szélek kiöblösödése. Ahol a szöveg nem hibás, ott, mint fentebb is láttuk, igen könnyű azt némi módosítással hibássá fordítani, hogy ilyen alakjában lehessen bírálat tárgyává tenni.

231. Ugyanilyen módszerrel állott elő a következő hiba is. Én nem az *Ichneumonidákról* írtam, hanem a fürkésződarazsakról, ahová a nevezett családon kívül a *Proctotrupidákat* és általában a törpefürkészeket is oda szoktuk számítani. A polyembryoniáról pedig fölösleges volt leckét tartani, mert az meg nagyon irva a könyv illető helyén, a II. kötetben. Sajnálom, hogy a bíráló úrnak nem volt türelme azt bevárni. Jó, hogy az egész kötet anyagát nem írta le nekem, a tudatlannak leckéztetésül.

232. A bíráló szerint az *Oecophylla*-hangya nem varrja, hanem szövű össze a leveleket. Miután a vád lényege a szóhasználat ellen irányul, állapítsuk meg, hogy a szövűs az iparból vett szó és ott szálkeresztezéssel előállított anyagokra vonatkozik. Ilyen értelemben csak géppel lehet szövű. Állatról csak átvitt értelemben mondjuk, hogy «szövű» pinty vagy pille. A szövűedékük ugyanis csak szabálytalanul egymásra fekvű, vagy összeakasztott szálakból alakul. Sokkal egyszerűbb fogalom a szálakkal való összekapcsolás, a varrás, amely éppen Escherich ismert rajza alapján szorososan ráillik a levűlvarrű hangyákra. A szövűs szó alkalmazását a német talán megengedheti itt, a magyar semmiesetre.

A hangyák nem tudatosan, de mégis magtermelűk. A bolyok körül tömegesen tenyészű hangyakedvelte növények ugyanis magvat is termelnek.

234. Gyakorlati célű kézikönyvekben a *Microlepidoptera* csoportnév sohasem lesz fölösleges. Ugyanilyen «óskori»-nak csűfolt felosztást azóta a *Hymenoptera*-rendben is alkalmaznak, éppen olyan jogosan és helyesen.

A ruhamolyok részletezésére vonatkozólag a szűveg köztű 66. szám ugyanarra a forrásra hivatkozik, amit a bíráló úgy ajánl, mint számomra láthatólag ismeretlent, mert nem várta be, hogy mit jelent a kötet végén az irodalmi jegyzék megfelelő helye. Pedig

elolvashatta volna az 1. oldalon, hogy «a zárjel közé tett nagy számok az irodalmi jegyzékre utalnak».

235. Eddig minden könyv sericinnek nevezte azt az anyagot, amelyből az állati selyemszálak állanak. Ha akad valaki, aki új nevet ad neki, azt nem tartozunk föltétlenül elfogadni és nem lehet az ellenkezőjét mindjárt helytelennek ítélni.

243. A rovarok idegrendszerével kapcsolatos képpel szemben kifogás az, hogy a potroh dúcai nem «visszafejlődnek». Aki a képre csak egy pillantást vet (nem az én rajzom), annak látnia kell, hogy a 3. számú alakon a potrohban csak a négy idegelágazás sejteti, hogy hol voltak dúcok, annyira visszafejlődtek a többi dúcokhoz képest. A legtöbb esetben, ez is közismert tény, a potrohban kevesebb a dúcpár, mint a potrohszelvény, mert az utolsó dúcpárok visszafejlődtek. E mellett igaz maradhat a másik tény is, amit fölösleges volt oktató stílusban előadni, mert pontosan ugyanaz olvasható képszövegemben a 2. szám alatt.

Ez a célzatos hibagyártó eljárás méltó kiegészítést nyer egy hárombetűs sajtóhiba alapján, amelynek igazítása, mint említettem, a kötet végén, a bírálat kinyomatása előtt megjelent. Ez a sajtóhiba azonban különösen kapóra jön a bírálónak, mert ezáltal alkalma nyílik, hogy egy dipterologusnak megmagyarázza, mi az arista.

Az eddigi tapasztalatok alapján már bizonyos általános megfigyelésekre is jutunk arra vonatkozólag, hogy miként állanak elő az úgynevezett hibák.

1. Némely esetekben a bíráló egyszerűen tévedett.

2. Vannak olyan esetek, amikor bizonyos értelmezési nézeteltérésekkel igyekszik a tényeket úgy csoportosítani, hogy a szöveg tévesnek látszodjék.

3. Súlyosabb elbírálás alá esnek azok az esetek, amidőn az állítólagos hiba csak szövegferdítéssel, szavak megváltoztatásával, betűk kihagyásával vagy egész mondatrészek elhallgatásával áll elő.

4. Vannak továbbá olyan esetek is, amikor a bíráló által idézett ellenőrző szövegben nincsen pontosan az, aminek a hiba bizonyítása céljából lennie kellene.

Ha valaki még ezek után is hivatkozik a kimutatott és még meg nem cáfolt hibák nagy számára, annak is adhatok fölvilágosítást. Vizsgálja meg például a ma legjobbnak elismert Stempell-féle zoológiát és számlálja meg az utolsó öt oldalán közölt hibaigazításokat. Azután adjon hozzá még ugyanannyit, ami bizonyosan bent maradt hibaképpen a szövegben. Még kedvezőtlenebb lesz az eredmény, ha például Hertwig első kiadását veszi kézbe.

Én nem állítom, hogy munkámban nem maradtak hibák, de a legjobb lelkiismerettel igyekeztem elkövetni mindent a hibák elhárítására. A lelkiismeretlenség vádjával szemben megemlíthetem, hogy kéziratom egyes részeit több szakembernek bemutattam ellenőrzésre. A szóbanforgó első részt két zoologus egyetemi tanárunk nézte át. Mindkettőnek kézírásaival igazolhatom, hogy a szöveg közé szúrt módosításait, igazításait legtöbb esetben figyelembe vettem. Így tehát az esetleges hibákért nem egyedül engem terhel a felelőség.

Ezzel nem akarok kibujni az alól a kötelezettség alól, hogy számot adjak azokról a pontokról, amelyeket a bíráló a könyv leg-súlyosabb tévedései gyanánt emelt ki.

Az eddigi sorozatot megelőző általános bírálatban is vannak hibapontok, de ezeket a bíráló külön kategóriába vette. Egy nyugodtabb pillanatában ugyanis elismeri, hogy «a szakirodalmi tévedés emberileg menthető». Nem tudom, hogy ez a menthetőség vonatkozik-e a részletes bírálat 73—92. oldalain fejtegetett összes hibapontokra. Valószínű azonban, hogy a bíráló mindezekkel szemben emberileg nem menthető hibákat is ismer és ilyeneknek tekinti mindazokat, amelyeket általánós bírálata keretében ismertet.

Lássuk tehát közelebbről ezt a külön sorozatot.

II. Főhibák.

85. (és nem 84.) A galandféreg négy szívókorongja után a szedő kihagyta ezt: «és a». Ebből a sajtóhibából értelmi zavar lett, noha a horgok helyzetét a mellékelt kép világosan szemlélteti.

125. A lándsahal törzsén oldalt kopolytúrések sorakoznak. Igen. Alább az is meg van írva, hogy «a kopolytús részt elülről kiindulva borítja» egy «hártyanemű bőrhüvely». Hol itt a hiba? Ha nem tévedek, a bíráló az Amphioxus kopolytúréseit egyszerűen nem látta. Itt már a vitát nincs kivel folytatnom. Ha így haladunk, akár a szememet is le lehet tagadni.

173. A rák nephridium-szerű kopolytúmirigyének létezését főntebb már forrásom alapján megerősítettem.

A 80., 140. és 206. oldalakon esett hibákat, mint említettem, a könyv végén már helyesbítettem. Marad tehát a súlyos bűnlajstromból a 85. oldalon levő 3 betűnyi sajtóhiba és a Hydra endociliái.

Nem vitatom itt azt a jelentéktelen ügyet, hogy a Hydra csalánszórszájai behatolnak-e vagy nem. Ha ezt és az említett sajtóhibát elismerem, akkor is főáll az a tény, hogy a külön fölvonultatott 7 fővábdból 5 már esütörtököt mondott.

Lehet-e ilyen alapon azt állítani, hogy ez a munka «nem egyetemi színvonalu?» Hát egyetemi színvonalu-e az a zoologus, aki a lábat kopoltyúnak és a kopoltyút lábnek nézi, aki azt állítja, hogy egy rák 4 pár rövid lábbal szökdelni tud, aki a közismert Amphioxus kopoltyúréseiről vagy a folyami rák kopoltyúmirigyeiről nem tud? Íme, én is szolgálhatok a bírálatból 5 főhibával; ha kell, többel is.

Nem óhajtok vitatkozni arról, hogy «lehet-e valakit 6 oldalon fejlődéstanba vagy pedig 7 oldalon sejt- és szövettanba bevezetni». A lehetőséget a bíráló által nagyrabecsült német könyvek ismételten igazolják. Különbö az előszóban megmagyaráztam, hogy ezeket azért nem «tárgyaltam részletesebben», mert «már külön munkákban is ismertette vannak magyar nyelven». Hasonló okokból akárhányszor nagyobb terjedelmű állattan is ugyanígy, rövidre fogva ismerteti az említett tudományágak főbb elveit. A fejlődéstanra vonatkozó vád azonban egyébként is tárgyitalan, mert ez a tárgykör az általános állattanhoz tartozik és a megfelelő fejezetek könyvem második részében található. A bíráló ezt igen jól tudhatta, de a befejezetlen munka itt is alkalmat adott rá, hogy hibát találjon.

255. A histolysis leírása nem «zavaros», és nem is «helytelen», csak az a baj, hogy a bábtest folyadékát kissé talán színes hasonlattal folyékony és embryális kötőszövetnek tekintetem. Volt eset rá, hogy a vért is folyékony kötőszövetként a kötőszövetek sorában tárgyalták. Jellemző, hogy egy újszerű kifejezés tüstént idegessé teszi a bírálót és ilyenkor «kénytelen» hivatkozni egy-két német forrásra, ahol talán kevésbé világosan, de ugyanazt olvashatjuk.

A bíráló megütközik azon, hogy miért fogadtam el némely újabb nézetet, például a Limulus-theóriát. E mellett, jól tudhatja, igen alapos német tanulmányok szólnak. Ha elvettem volna, bizonyosan idézné most az illető szerzőt velem szemben.

Többször ismétlődő vád, hogy mesenchyma helyett mesoderma elnevezést alkalmaztam. A bíráló nem veszi tudomásul, ami könyvem elején, a 39. oldalon világosan meg van írva, hogy a harmadik vagy közép-sejtréteg, a mesoderma, sok esetben sejtbevándorlással keletkezik és «ilyen esetben mesenchyma a neve». A bírálónak talán nem volt alkalmja arra, hogy olyan tengeri állatot vizsgáljon, amelyről fejlődési adatok híján nem dönthető el, hogy harmadik sejtrétege mesenchymás úton jött-e létre vagy nem. Ilyen esetben az eredeti és általános mesoderma elnevezés föltétlenül helytálló és azt az előbbivel mint helytelent szembeállítani csak megfelelő fejlődéstan-iskolázottság hiányával lehet.

Megfelelhetek arra a vádra is, hogy miért idegenkedtem a

német könyvektől. Ahol szükséges volt, szövegem maga igazolja, hogy a legújabb német forrásokat fölhasználtam, különösen Stechet, Stempellit és Hesse-Dofleint. Hertwiget magyarok számára alkalmasnak éppen nem tartom, mert a bíráló szerint is «a német lelkiségnek legjobban megfelelő».

Általános panasz, hogy több képnek a forrását nem jelöltem meg. Ezek átrajzolt képek.

191., 194. Elismerem, hogy a keresztes pók latin nevébe egy helyen két betűnyi hiba esett, de ugyanúgy járhat az is, aki minden névben hibát keres s aztán Epeira helyett Eperának írta éppen ezt az ominózus keresztespókot.

Komolyabb hibának tűnhetik föl, hogy a plasmodiumot és a syncytiumot nem különböztettem meg, noha keletkezés szerint nem egyező dolgok. Thanhoffernek ismert szövettana azonban (21. lap) úgy tudja, hogy «ez a megkülönböztetés nem mindenütt valósítható meg».

Hibát talál a bíráló abban a kifejezésben, hogy a planktonállatok «a tenger színén» élnek. Négy sorral alább már így fordítja el: «a tenger felszínén». A nyelvismerek észrevehetik, hogy a kettő nem jelent egyet. Aki a kifogásolt 69, 70, 76. 98. oldalt átolvassa, mindenütt tenger színét és nem felszínét fog találni. Mind a négy pont tehát erőszakos szövegváltoztatással vált hibává.

Az első bírálatrés végezte gyanánt különös hangsúlyozással még egy pont szerepel. Ezt csattanóul tartogatta ellenfelem. «Van a hibák mennyiségének és minőségének egy felső határa» s ezek azon is túl esnek.

Lássuk tehát!

«Súlyos eset, ha valaki a rovarok szemének kristálykúpját rhabdomának nevezi».

Igen, beismerem, sőt továbbra is annak merem nevezni, noha ez az eset a lappalia kedvéért a bírálat 92. oldalán újból szóvátételt: «Nyilvánvaló és köztudomású, hogy a kristálykúp és a rhabdoma két egészen különböző dolog». A vád lényege tehát az, hogy ezt a két különböző dolgot összetévesztettem.

Szövegem olvasásából azonban más tűnik ki, és pedig az, hogy a két belső fénytörő közeg közül én a rhabdomát nevezem kristálykúpnak, mert az valóban kúpalakú, a másikat pedig üvegtestnek, 1. mert többnyire nem kúpalakú és 2. mert Parker és Haswell kiváló szerzők is így nevezték: vitreous body.

Idáig még nem volna baj: egy kis nézeteltérés az elnevezésben, de ami utána következik, a kioktatás, az már veszedelmesebb:

«A kristálykúp a szem fénytörő berendezéséhez tartozik, a rhabdoma pedig a fényérző készülék maga».

Ezt a leckét nem fogadhatom el. Fényérző és érző készülék eddigi ismereteink szerint csak érző sejtekből állhat. Élettelen sejtváladáék, sejtenkívüli pálcikák csoportja sohasem lehet érző készülék, még akkor sem, ha a budapesti egyetemen így tanítják.

Meglepett a bíráló azzal a «benyomásával», amely szerint «a szerző előtt egyáltalán nem is volt valamelyes tan- vagy kézikönyv, amikor előadásait leírta». Ha ez nem benyomás, hanem állítás, készséggel igazolom tanúkkal az ellenkezőjét. Így azonban csak regényként hangzik, hogy volt egyszer egy debreceni tanár, aki 700 oldalas kézikönyvet írt, tele latin nevekkal és sok-sok számmal — pusztán emlékezetből. Ez volna az írónak a legnagyobb elismerés, ha nem tudnók, hogy nem az akart lenni.

Az olvasó legtöbb esetben megnyugszik az idézetekkel alátámasztott cáfolatok szavahihetőségében. A fentebbi rhabdomakérdés azonban ez alól is kivétel. Weber idézett munkája 316. oldalán ugyanis a következők tűnnek ki.

1. Az idézett szöveg nem a vita tárgyául szolgáló összetett szemre, hanem vastagbetűs alcíme szerint a *sensillák* szerkezetére vonatkozik.

2. A rhabdoma itt más értelemben szerepel és a mellékelt képen sem mutatja a görög rhabdoma jelentésének megfelelő pálcikaalakot.

Idáig a bíráló talán félreérthette Webert. Abból a szövegből azonban még egyéb tanulság is meríthető.

3. A rhabdoma Weber szerint pálcika-szegély, tehát sejtenkívüli sejtermékek csoportja.

4. Végül pedig egyáltalán nem található ott az a mondat, sőt még hasonló sem, hogy «a rhabdoma a fényérző készülék maga».

Hogyan hivatkozhatott tehát a bíráló Weber 316. oldalára? Hol marad itt az idézet hitelessége?

III. Rendszer, módszer.

A rendszer helyes vagy helytelen volta fölött az eszmecsereét fölöslegessé teszi a bírálónak az a kijelentése, amely szerint «A rendszer . . . szabad préda . . ., mindenkinek szabadságában áll rajta azt és úgy változtatni, ahogy éppen kedve tartja». Ez a kérdés nem ide tartozik.

A módszert illetőleg is csak kevés a megjegyzésem.

A bíráló lázadva tiltakozik az ellen, hogy a százlábúak osztályát egészben fenntartom. Nem veszi észre, hogy itt éppen ő keveredett a túlzó újítás terére, amely ellen őva int : «nem kell azonnal minden újítást kritika nélkül elfogadni».

A régi jó Myriopoda osztályt igen könnyű az ivarnyílás helyzete alapján kettéválasztani. Ezt én is elfogadtam, és pedig a Peripatus különzárásával. De hova jutunk aztán, ha az opisthonia egyetlen bélyege alapján százlábúakat és bogarakat egy osztályba csapunk? Hát ennek a minden laikus számára is merőben különböző két állatcsoportnak az egyesítése nem lesz-e olyan meggondolatlan-ság, amely ellen minden józan bíráló «egész lényé tiltakozik?»

Mindezeknél súlyosabb vádként említették két helyen is, hogy a Peripatust a százlábúak típusa gyanánt mutattam be.

A figyelmesebb olvasó több helyen tapasztalhatta, hogy egyes érdekesebb, ősies alakokat, kivált ha rendszertani helyzetük kétes, a főcsoport élén, beosztáson kívül, külön tárgyaltam. Ugyanez történt a Peripatus esetében. Aki nem a hibagyártás szándékával lapoz könyvemben, azonnal észreveszi, hogy a százlábúak két csoportjának szemléltetésére két más típust mutattam be, egy-egy oldalnyi terjedelemben, az egyiket külön képpel is. A Peripatus pedig egyik csoport fejezetében sem szerepel. Azt már, hogy ennek az állatnak a százlábúakhoz «semmi köze» se volna, szabad legyen mégis kétségbe vonnom.

A csoport-szemléltetésre választott típusok kiszemelése nem «gondolom módra» történt. Ezt a vádat különben átháríthatom azokra a nevesebb külföldi szerzőkre, akiknek kézikönyveiben ezek az állatok bizonyosan nem ok nélkül szerepeltek már, mint csoport-típusok.

Ugyancsak reájuk háramlik az a bántó megjegyzés, hogy az ilyen típus-szemléltetés csak «álcazás», amely «tulajdonképpen általános jellemzést ad egy faj nevének cégére alatt». Ilyen fegyverekre a bírálónak azért volt szüksége, hogy a körömszakadtig védett német tankönyvei módszerét vagy módszertelenségét fedezze a módszeres könyvek elvitathatatlan gyakorlati előnyeivel szemben.

Lehet-e módszertani kérdésekről vitatkozni, ha ellenfelünk azt állítja, hogy «minden tankönyv csak compilation». Megengedem, hogy a bíráló úr könyve az, de az enyém talán még sem. És ebben áll az ő pedagógiai érzéketlensége, hogy ezt a különbséget nem látja meg: Tud-e az ő könyve alapján bárki is képet alakítani akár csak egyetlen állatról is? Nem az én hibám, hogy a Danubia kis Rendszeres Állattana itt szóba került. A bíráló telja elénk több ízben példa gyanánt, megfélemlítve saját személyi érdekelttségéről.

IV. Egyéb megjegyzések.

Műfajt eddig csak a szépirodalomban ismertünk. A szakirodalomban a műfaj-kérdés első fölvetése, úgy látszik, Dudich Endre érdeme lesz. Könyvemnek e szerény címet választottam: Bevezetés.

«Hát ebből bizony bajos kiokosodni», — csap le a bírálat, — «mi is műfajilag ez a könyv. A szerző a kezdők és az érdeklődők számára írt könyvet és közben azoknak az igényeit egyetemi előadásával akarja kielégíteni.»

Már elfelejtette, hogy a 354. oldalon maga deklasszifikált: «ismeretének foka messze alatta marad az egyetemi előadások színvonalának». De hát akkor miért veti szememre ugyanazon oldalon, hogy a «kezdők, érdeklődők» és a «művelt olvasók» kívánalmait nem lehet egyetemi előadásokkal kielégíteni.

Hol itt a logika? Tehát egyetemi vagy nem egyetemi.

A zavaros kérdés megoldása különben igen egyszerű. Mások is voltak, ma is vannak olyan tankönyvírók, akik úgy írnak, hogy a műveltebbek, sőt talán a kezdők is elolvashatják.

Lehet-e ezt az írónak «műfaj» címén hibául róni föl?

Könyvem nyelvi helyességének megítélését az illetékes szakemberektől várom és az erre vonatkozó megjegyzések tárgyában megfelelő szaklapunkhoz kívánok fordulni.

*

Érdekelt fél aligha lehet tárgyilagos bíráló. Már pedig Dudich Endrét kétszeresen érdekeltté teszi, hogy maga is adott ki hasonló célú könyvet, amire hivatkozik is, és köztudomás szerint most is dolgozik egy nagyobb szabásúra tervezett állattanon.

Másfelől kérdés, hogy a kis *Rendszeres Állattan* részletszerzősége följosíthat-e valakit ilyen fölényes hangú bírálatra. Vessünk csak egy pillantást erre a munkára.

Az első oldal csak «külső chitin vázról» tud, holott belső is van. Ugyanott az idegrendszer csak «agydúcból, garatalatti dúcból» és nem dúcpárból áll. A háti edény rekeszes csövét egyszerűen szívnek nevezni nem lehet. «Zárt véredényrendszerük nincs» — hát milyen van?

A szájnylás körül elhelyezkedő rágószerveik «átalakult végtagok» — de talán egyebek is vannak ott!

Az első testszelvényt acronnak nevezni merőben fölösleges, mert annak hollétét pontosan nem tudjuk; csupán elméleti föltevés, hogy ilyen is lehet a fejtokba beolvadva.

Az állítólag «lágys» közti-hártya nem «az előző szelvény», hanem a tergít- és sternit-szegély alá van rejtve, de nem állandóan.

Három testtáj megkülönböztetése csak a rovarokra jellemző és nem az ízeltlábúak többi osztályaira. Sőt éppen ebben nyilvánul az osztályok közötti fő különbség.

Ugyanott a képmagyarázatban a «testéből» helyett «törzséből» lett volna a helyes; B pedig nem vízszintes, hanem frontalis metszet.

Hogyan zsúfolódott össze ennyi hiba egy zsebméretű kis könyv első két oldalnyi szövegén? Ha ebben az arányban haladunk, a 180 oldalán 1800 hibát lehetne kiböngészni.

Csupán találmokra idézek néhányat érdekesebb tévedéseiből.

A chitines cuticula (70. lap) nem két-, hanem háromrétegű.

A pulvillusok (67. l.) többnyire nem korongalakúak.

A méhek és darazsak mirigyeiben nincsen hangyasav. Az ósdiságok heves bírálója hogyan hirdetheti még ezt a régi tévedést?

Hogy a «méheknek, darazsaknak . . . katonáik vannak», talán még a középiskolás tanulók sem fogják elhinni.

Az én kíméletlen nyelvbírólm talán el sem hiszi, hogy fentemlített első két oldalán ennyi nyelvhibát követett el: «mintegy, két oldalán, felépített állatok, elsődleges, lágy chitin» (puha helyett).

Ad-e az ilyen könyv szerzősége jogcímet arra, hogy a szerzője más műről bírálatot gyakoroljon, s azt értéktelennek bélyegezze?

Nem érzett-e a bíráló úr munka közben valami gátlást?

Mikor már megírta, még mindig nyitva volt számára egy tárgyilagossabb út. Miért nem adta oda bírálatát közlés végett egyetlen szaklapunk, az Állattani Közlemények jóindulatú, de mérsékletéről és tárgyilagosságáról ismert szerkesztőjének? Ő bizonyosan észrevette volna a bírálat hibáit, túlzásait és kihagyta volna belőle a leg súlyosabb és legigazságtalanabb elemeket, éppen azt, ami engem erre a hosszas válaszra késztetett.

SZILÁDY ZOLTÁN.

IRODALOM.

Egy orvos önéletrajza.

Grósz Emil: *Ötven év munkában.* — Szerző kiadása. — Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.

A szerző elmondja előszavában, hogy Lukinich Imre 1925-ben a közélet férfainak önéletrajzait szerette volna megindítani; e sorozat terve nem valósult meg. Szerzőnket mások is biztatták; főképp két kiváló orvos példája bátorította, Eiselsbergé és Groteé, s néhány kitűnő magyar orvosé is, akik tudományos pályájuk rajzában sok tanulságot nyújtottak. E könyv nem szorult ennyi mentségre. Grósz Emil oly munkás részt vett orvos-egyetemünk életében s általában az orvos-képzés fejlesztésében, az orvosi tudomány nemzetközi mozgalmában, hogy az egyetemi tanszéken töltött ötven éve jelentős része a magyar szemészet történetének.

E tudományszakhoz szinte családi hagyomány vonzotta. Nagyatyja 1830-ban Nagyváradon kórházat alapított szegény szembetegek gyógyítására, s azt saját költségén tartotta fenn. Jellemző, hogy a szegénység igazolására elég volt a beteg saját kijelentése. A család több tagja részt vett a szabadságharcban, szerzőnk atyja Korányi Friggyessel és Lumniczer Sándorral Görgői táborában is működött. Szoros barátságban volt a család Bihar vármegye nevezetes családjával, a Tiszákkal, Beöthyekkel. Atyja magával vitte fiát külföldi útjaira s az orvosok és természetvizsgálók gyűlésére, úgy hogy Grósz Emil már gyermekkorában ismerte a jelesebb magyar orvosokat. Egyetemi éveit otthonos volt Arany János házában, ki az eleven, eszes ifjút nagyon megszerette. A könyv érdekes képet ad az egyetem akkori helyzetéről. A szemklinikán 53 ágy volt, csak közös kórtermek. Schulek Vilmos tanár magánbetegeit lakásán vagy szállodai szobájukban operálta. Ő mellette lett asszisztens Grósz Emil, 1891-ben. Leírásából látni, hogy az új diplomások sorsa akkoriban sem volt rózsás, sok munkát és erős küzdelmet kívánt. Grósz Emil gyorsan haladt. Schulek betegségében, 1892-ben rábízta a tanári testület az előadások tartását és a klinika vezetését, 28 éves korában.

E mellett bő tudományos munkásságot folytatott s eljárt a nemzetközi kongresszusokra. Gyorsan egymásután lett közkórházi főorvos, rendkívüli, majd helyettes, végül rendes tanár. Intézete még sokáig szegényes volt, nem volt külön operáló-helyiség, a laboratórium a könyvtárban volt elhelyezve. Gr. Apponyi Albert minisztersége alatt épült föl végre az I. sz. szemklinika.

Tanári évei alatt sokat tett az egyetem belső életében. Buzgólkodott azon, hogy a tanárok megismerjék egymást s egymás munkakörét. Dékán-korában sok okos terve volt, de azokat a világháború meghiúsította. Jellemző, hogy a dekanatust a második évre nem fogadta el, mert elvonta a klinikai munkától. Nagyon érdekes, amit a világháború alatti háborús szolgáltról mond, ismertetve egész egészségügyi berendezésünket, amely a háború második felében jelentékenyen javult. A trachomásokat külön gyűjtötték össze, a könyv azt az érdekes megállapítást közli, hogy száz évvel ezelőtt a hadsereg terjesztette a trachomát, most e betegség kiirtására a leghatalmasabb lépést tette.

Nagyon érdekes, amit a német nyugati fronton tett tanulmányútról ír, ahol egy esetben Hindenburgnak vendége volt ; a hadvezér Tiszáról kérdezősködött, aki nagy hatást tett rá. A német orvosok munkásságáról a legnagyobb elismeréssel szól. Charleville-ben a szemorvosnak 1200 ágya volt, egy év alatt 5000 vizsgálatot végzett, s a mellett gyógyított a francia polgári kórházban ; az orvosokra a franciák is hálával néztek. Ilyen példák után javult a magyar háborús orvosi szolgálat is. Grósz Emil közbenjárására igen sokat tett Tisza István és Klebelsberg, mind a kettő személyes barátja.

Beszámol a könyv a tudós szerző külföldi előadásairól is, melyeket Németországban és Amerikában tartott ; a lyoni egyetem díszdoktorává is avatta. Nem lehetett ezeket elhallgatni, mert ez mind nemzetünk javára szolgál. Nem hallgatja el azt sem, ami mellőzés érte, mint a rector-választásnál, de az ilyeneken könnyen megy át, mint olyan ember, aki nem az elismerésben, hanem a munkában találja örömét. A jövőt sokban felhősnek látja, de azt írja : a tolerancia olyan, mint az agavé, hosszú idő után új virágot hajt.

E rész az egyetem jubileumának ismertetésével végződik, mely után Grósz Emil nyugalomba vonult tanszékéről. De nem a munkától. Nagy fejezetek következnek az orvosképzésről, melynek folyóiratát is szerkesztette, a trachoma elleni küzdelemről, melynek kormánybiztosa volt, az ország különböző vidékein 1200 kórházi ágyat állított fel ilyen betegek számára. Harminc éven át szerkesztette a *Szemészet* folyóiratot, buzgó részt vett a Felsőoktatásügyi-Egyesületben, s

számos más intézmény munkájában. Főképp az egyetem élete, kérdései érdekelték állandóan és ezekkel nagy tanulmányokban s kisebb hírlapi cikkekben állandóan foglalkozott. Úgy ragaszkodott az Alma Materhez, amire nálunk ritkán van példa, annál több Németországban.

Valóban, a szaktudományt érdeklő adatok mellett az is tanulságos e könyvben: mennyit és mennyiféle tehet egy ember, akinek a munka az élete.

Mindezek elmondását sok érdekes személyi vonás tarkítja, emlékezősek barátaira, nevezetes betegeire. Különösen érdekes, a miket Tisza Istvánról mond, kinek szemét két ízben operálta, s aki — képviselőházi elnök korában — a kitűzött utolsó percben érkezett haza az operációra; haza, mert otthon operálták, hogy felesége ápolhassa; az operáció után két héttel már látogatókat fogadott.

A könyvet a tudományos problémák és a klinikai munkásság adatszerű, pontos ismertetése fejezi be, mintegy szerves összefoglalásul a tudós tanár munkáinak nyomon következő jegyzékéhez, mely 16 oldalra terjed.

E könyvet kár lett volna megiratlanul hagyni. A budapesti egyetem orvosi kara egy szakának ötvenéves történetét adja az, oly ötven évét, mely e téren szakadatlan, erős fejlődést mutat. Ez a vezető tanár érdeme, mert Eötvös Lorántnak a könyvben idézett nézete szerint: az egyetemi kérdés személyi kérdés. Más szóval: a tanár teszi a tanszéket, az egyetemet.

h.

Egy lélektani tárgyú új magyar regény.

Thurzó Gábor: *Az utósság*. Budapest, Franklin. 1939. 315 l.

Körülbelül egy esztendővel ezelőtt ismertettük ebben a folyóiratban Thurzó Gábor *Előjáték* című regényét. A regény címe alapján azt vártuk, hogy a megkezdett családi történetnek hamarosan folytatása következik. Szerzőnk mostani regénye azonban nincs semmi tárgyi kapcsolatban az előbbivel, bár az új téma is erősen «családi» jellegű és körülhatároltságú.

Helming Ágostonné tíz év óta özvegy; három fiával együtt lakik a Bástya-utcában, a nyarat sashegyi villájukban töltik. A három testvér: Béla, Miklós, Albert; Albert a legfiatalabb: húszéves. Miklós évek óta tüdőbaj elleni gyógykezelés alatt áll. Télen is a sashegyi villában kell tartózkodnia. A családnak gyára van Pest külső területén.

E család tíz év óta eseménytelenül veszteglő életének csendes

víztükrébe a regény elején az író belezuhint egy nagy követ, s aztán figyelni és láttatni kezdi a felkavarodó, háborgó víz iszapos hullámzását. Ez a hasonlatunk azonban a szokásosnál is jobban sántít, mert a vízbedobott kő egy pillanat múlva már meg sem moccan. Inkább úgy mondhatnók: az író, mint valami kísérletező pszichológus, a három testvér lelkébe beleolt egy számukra újszerű, váratlan tudatelemet s figyelni, hogy a három egyéniség miként reagál e beavatkozásra.

A bonyodalmat annak a ténynek váratlan kipattanása okozza, hogy az elhúnyt családapának, Helming Ágostonnak van egy törvénytelen fia is, egy közönséges kantinos-leánytól: a tizenötéves Guszti. A titkot Miklós tudja meg s nagynehezen rábeszéli testvéreire, hogy szigorúan hallgassák el anyjuk előtt. A három testvére igen különbözőképpen hatott a váratlan hír. Miklóst egész lényében megrázta, Béla minden megütközés nélkül vett róla tudomást, a bohémtermészetű Albertet pedig valósággal fellelkesítette apja katonás ballépésének híre.

Az apai elismerés ellenére is gyanú merülhetne fel az iránt, vajjon Guszti csakugyan a Helming Ágoston fia-e. De oly feltűnően hasonlít a három Helming-testvérehez, hogy gyanúról szó sem lehet. A három testvér tehát, anyjuk előtt titkolódzva, megkezdi a Guszti-val való «érintkezést». Béla és Albert be-beültetik az autójukba, elviszik moziba, megkínálják cigarettával, anyja megkapja tőlük a havi 80 pengő tartásdíjat, — s ezzel elintézettnek tekintik az ügyet. Miklósról nézve azonban nem ennyit jelent az új testvérség problémája. Szívéig hat ez és gyötrelmes tépelődést okoz neki. A Gusztihoz való közeledésben ő a legfélszegebb. Guszti is idegenkedik ezért tőle, de Miklóst a lelkiismerete nem engedi meghátrálni a köteleességteljesítés, az «adósság» megfizetése terén. Anyjának és testvéreinek tudta nélkül magához veszi Gusztit a sashegyi villába s iskolai tanulmányainak végzésében is segíti. A Guszti gyermeki lelkét is kínos válságba sodorja a kétféle környezet közötti nagy különbség, de csakhamar megtetszik neki az uras életmód, undorral gondol előbbi nyomorúságos helyzetére, restelkedő és idegenkedő érzés távolítja el egyszerű, műveletlen anyjától. Csakhogy Guszti miatt az érzékeny és büszke Miklós meghasonlik a családjával, szakít anyjával is, testvéreivel is, és egy külvárosi mozi pénztárosaként keserves robotmunkát vállal inkább, sem hogy Gusztitól el kelljen válnia. Önfeláldozó bajlódásai között a legszörnyűbb szenvedést a Guszti hálátlansága okozza; a gyerek haragszik a Helming-villa úri kényelmének elvesztéséért, aztán vissza is esik egy régebbi ismerősének züllesztő hatása alá... Miklósnak ki-

újul a tüdőbaja, súlyos-betegen külföldi szanatóriumba kerül. Míg ott van, itthon a család javítóintézetbe küldeti a törvénytelen gyereket; a szegény kantinos-leány anyai álmainak vége: a fiából nem tud urat nevelni. Miklós egészsége javulóban, s gazdag és jó kis feleség szeretete is körülveszi, de azért úgy érzi magát, mint a bibliai tékozló fiú, aki mindenét elpazarolta — hiába... Guszti visszazuhant a nyomorúságba, sőt a bűn lejtőjéig süllyedt, — de a javítóintézet nevű börtönbe indultakor mégis érezni kezdi, hogy egész életére szóló ajándékká válik lelkében a Miklóssal együtt töltött egyesztendei idő hatása és emléke. «Guszti égő fájdalommal tudta, hogy ha semmi mást, egyet megtanult Miklóstól: kitartani a szebb mellett, a nemesebb, a becsületesebb mellett. Miért nem volt erre képes akkor, amikor még mindent megmenthetett volna? Ki tud erre felelni?»

A komoly kritika részéről elismerés illeti meg szerzőnket, mert tárgyát nem a könnyebbek végénél fogta meg. A törvényes és törvénytelen származás, az úri és proletár-sors ellentéteiről, az ebből keletkező furcsa helyzetekről könnyű volna ú. n. érdekes történetet kanyarítani, akár mulatságos, akár hátborzongató bonyodalmak során. Thurzó Gábor nem így tesz. Őt nem a külső mozgalmasság érdekli, nem a tenger színének alkalmi viharai, hanem a tenger mélységének soha nem szünetelő, rejtett nyugtalansága. Együtt él egy anya a három fiával, tíz éven át nem eszméltek rá, hogy a család négy tagja négy külön világ, lelkileg idegenek egymásra nézve, sőt ismeretlenek önmaguk előtt is. Mikor aztán szembesíti őket önmagukkal és egymással a sors, akkor veszik észre, hogy a jövőben sem lesz számukra sohasem lehetséges az egymással való lelki közösség; ha megpróbálják is áttörni külön-külön világuk börtönrácsát, hogy egymásra találjanak: ez nem sikerülhet, felébredő jószándékukat megbénítja a velük született büszkeség, makacsság, érzékenység, vagy az évek folytán meggyökeresedett megszokás, kényelemszeretet, társadalmi konvenció.

A vigasztalan determinizmusnak ezt a drótsövényes arcvonalat Miklós hősiessége töri át. Vagy ez is determinizmus, csak másfajta? T. i. nem látszik véletlennek, hogy a családnak éppen a beteg tagja tud erőt venni a veleszületett és belénevelődött sok-sok gátláson, s tudja a testvéri érzés parancsát az önfeláldozásig teljesíteni. Mintha messziről, halkán, Dosztojevskij keresztyén miszticizmusának hangja szűrődne hozzánk: aki a jómódú polgári élet keretében tökéletesen egészséges rátermettséggel tud elhelyezkedni, mintegy a földi boldogulás törvényes eszményeként, — evangéliumi szempontból az ilyen

ember a leghasznavehetőbb; valami «hiba», valami testi vagy lelki, vagy mind a kétféle szent nyavalya kell ahhoz, hogy az ember áldott szerszámmá válhassék Isten kezében. Magasabb értelemben az egész emberi élet paradox jellegű. El kell tékoznunk magunkat, hogy végül valami értéke legyen életünknek; fel kell áldoznunk magunkat valakiért vagy valamiért, és sokkal jobb, ha végül felemésztődünk, ha a szerszám összezúzódása az eredmény, mintsem ha olcsó sikerünk önmagunkkal meglegedetté tenne bennünket s ezzel méltatlanná az örök életre... Véleményünk szerint szerzőnknek nem is kellett volna visszariadnia attól, hogy Miklós önfeláldozása végül a halálban legyen teljessé, s így majdan Gusztira nézve felejthetetlenül magasatos hatásúvá. Miklósnek a nulliomos svéd leánnyal való házassága kissé édeskés motívum. Lehet, hogy ezen az egy ponton szerzőnk eljárás módja a tragikai megoldást nem szerető olvasóközönségnek tett engedmény. De egyéb tekintetben — ismételjük — főként éppen az teszi előttünk rokonszenvéssé szerzőnket, hogy tárgyainak megválasztásában, alakításában, előadásában egyaránt kerüli a tömeghatás olcsó eszközeit. Bizonyosság erre multkori regénye is, a mostani is. — *df* —

Novella- és regényirodalmunk a Bach-korszakban.

Szinnyei Ferenc: *Novella- és regényirodalmunk a Bach-korszakban.* I. kötet. Budapest, a Magy. Tud. Akadémia kiadása. 1939. 612 l.

Szinnyei Ferenc új könyve folytatása a szerző *Novella- és regényirodalmunk a szabadságharcig* (1925—1926) című művének. A címlap ezt a tényt nem jelöli meg, jeléül annak, hogy a szerző könyvét önálló műnek tekinti. Valóban az is, s ez az önállóság már magában a tárgyban adódik: szép-prózáink fejlődését a szabadságharc megszakítja, s ennek korelhatároló jelentőségét bizonyítja az az egyszerű tény is, hogy nemzeti küzdelmünk második évében egyetlen novella és regény sem jelent meg.

Az új könyv nem teljes mű, csak első kötete egy nagyobb munkának, tárgyának is csak mintegy felét öleli fel, a romantikus regény és novella történetét a Bach-korszakban, sőt ezt sem egészen, amennyiben Jókai és Jósika kivételével a többi elbeszélőnek csak a történeti tárgyú műveire terjed ki, a romantikus társadalmi regények és a realista elbeszélők alkotásai majd a következő kötetben kerülnek sorra.

Szinnyei alapvetésül képet fest a Bach-korszakról. Bár ez a kép könyve céljának megfelelően csak vázlatos, mégis kiterjed az

életnek majdnem minden ágára: a politikai, közgazdasági, köz-igazgatási viszonyok, a társadalmi osztályok helyzete, a művészeti és irodalmi élet mind feltárul előttünk. A sok érdekes és nagyrészt újszerű adatnak ügyes csoportosításával és érdekes előadásával ezt a korrajzot színessé és elevenné tette a szerző, aki adatait nemcsak a történetírók (Berzeviczy, Szekfű) feldolgozásaiból merítette, hanem főleg az egykorú újságok cikkeiből, azaz a maga kutatásából. Az időszaki sajtó sok teendőt adott a szerzőnek, hiszen ebben jelenvén meg az elbeszélő művek legnagyobb része, át kellett tanulmányoznia az egészet. Egy érdekes fejezetben be is számol a kor hirlap- és folyóirat-irodalmáról, gyűjteményes vállalatairól, sőt valamennyi kalendáriummáról is, amelyekben elbeszélő művek napvilágot láttak.

A tárgyalás központjában Jókai áll: az ő tíz évre szűkített írói működésének ismertetése a kötetnek felét foglalja el, úgy hogy gazdag Jókai-irodalmunknak aránylag ez ígérkezik legterjedelmesebb termékeül. Bevezetőül röviden ismerteti Szinnyei a francia romantika hatását elbeszélő irodalmunkra a megelőző korban, azután magát a francia romantikus regényt, ennek is főként azokat az elemeit, amelyeket viszontlátunk Jókai s a többi magyar elbeszélő műveiben. Jókai művei közül az ifjúkoriakban érvényesülnek legnagyobb mértékben ezek az elemek, de a francia romantikusokra emlékeztető fogékonysága későbbben sem csökken. Művészetében — mondja Szinnyei — igazának, céltudatosnak mondható fejlődés nincsen. Fejlődése szabálytalan hullámvonal, amely rendkívüli műveket és csekély értékűeket dob felszínre. A Bach-korszakból való művei közül a francia szellemben írt, külföldi tárgyú művei (2 regény és 71 elbeszélés) a csekélyebb értékűek. Képzelete bejárja az egész világot, de legszívesebben a török népet és a török földet keresi fel: ez a korszellem hatása. A magyar életből való művei (8 regény és 159 elbeszélés) az előbbieknél értékesebbek. Tárgyuk szerint három csoportba oszthatók: a szabadságharc és a Bach-korszak világából merítők (*Csataképek. A bujdosó naplója*), történeti tárgyúak (*Erdély aranykora, Török világ* és 19 novella), végül azonbeli tárgyú novellák (75) és társadalmi regények (*Egy magyar nábob, Kárpáthy Zoltán* stb.). Szinnyei valamennyit számbaveszi, a jelentősebbeket, főleg a regényeket, részletesen elemzi. Meghatározza keletkezésük körülményeit, kinyomozza forrásaikat, megállapítja a rajtuk érezhető irodalmi hatásokat, kiemeli erőnyeiket, rámutat fogyatkozásaikra, ismerteti az egykorú lapok kritikáit s az irodalomtörténetírók megállapításait, hozzájuk fűzve a saját véleményét. A tárgyi csoportok szerint rendezett művek ismertetése után összefoglaló képet kapunk Jókai

elbeszélő művészetéről. Ez a szintézis a gazdag Jókai-irodalom eredményeinek számbavételével készült ugyan, de több pontban is szakít a már kikristályosodottnak tekintett megállapításokkal. Így pl. túlságosan szigorúnak találja a Jókai jellemrajzoló művészetéről szóló elítélő véleményt (Gyulai Pál, Péterfy stb.), annak a meggyőződésnek alapján, hogy a romantikus regény jellemeiben tulajdonképpen csak romantikus valószínűséget szabad keresnünk. Szintén módosítandónak tartja azt az ítéletet, hogy Jókai csak típusokat tud rajzolni. Jelentőségét irodalmunk történetében a következőkben állapítja meg: 1. a magyar életnek, főként a XIX. századának leg-többoldalú, leggazdagabb rajzát adta; 2. a leírás művészetét magasabb színvonalra emelte; 3. legnagyobb prózai humoristánk; 4. kifejlesztette a mese- és anekdota-novellát; 5. megteremtette a sajátos magyar elbeszélő módot s a modern magyar elbeszélő prózát; 6. páratlan képzeletével és termékenységgel legutánzóttabb és legolvasottabb írója lett korának.

Jósika Miklós, regényirodalmunk régi vezető-egyénisége, is mind jobban a francia romantika hatása alá kerül, de egykori dicsősége már fakuló-félben van. Kortársai már a Bach-korszakban megjelent regényeiben (*Eszther, A hat Uderszky leány* a legismertebbek) hanyatlást éreztek. Szinnyei e regények részletes vizsgálata alapján ezt a hanyatlást nem képes megállapítani: sem a lélekrajz, sem a jellemzés dolgában nem állanak a régiek mögött, ha korrajz, leírás és szerkezet tekintetében nem is jobbak azoknál.

A szabadságharcra és a Bach-korszakra kapcsolatos tárgyat feldolgozó többi elbeszélők műveiről Jókai azonos tárgyú alkotásaival kapcsolatban kapunk beszámolót. Ebben többek között két, a kor szellemére rávilágító megállapítást találunk. Az egyik az, hogy a szabadságharchoz fűződő elbeszélések száma a korszak kezdetén nagy, azután rohamosan fogy; a másik pedig, hogy, mint novella-irodalmunk tanúsítja, a közvélemény a szabadságharc megítélésében nem volt egységes: Jókainak és követőinek a lefolyt eseményeket eszményítő és dicsőítő elbeszélései mellett megszólaltak ellenmondó hangok is. A Bach-korszakot ábrázoló elbeszélések ismertetésében is sok kortörténeti szempontból érdekes részletet találunk, különösen a cenzúra kijátszására szolgáló írói ötletek és fogások összeszedését.

A romantikus történeti elbeszélés művelői általában Jókai és Jósika nyomdokait követik, — természetes, ebben nagyobb a Jókai-tanítványok tábora, — csak kevesükre hatott közvetlenül a francia romantika. Van olyan is közöttük, akinek művein mind a háromféle hatás felismerszik, mint például P. Szathmáry Károly. Szinnyei külön fejezetet szentel neki, a nagy mesterek tehetséges tanítványának

nemes lelke, hazaszeretete és írói komolysága rászolgál az elismerésre. A régebbi írók közül többen is szegődtek Jókai zászlaja alá, de közülök csak Pálffy Albert neve él még. Ő ebben a korban írta Jókai hatása alatt számottevő történeti elbeszéléseit. Az újonnan fellépők közül csak Halmágyi Sándor és gr. Kálnoky Dénes tanult Jósikától, Jókai követői már többen vannak, nevezetesebbek is: Győry Vilmos, Vértesi Arnold, Ábray Károly, Papp Miklós stb. Az említett hármás hatás alatt olyan elbeszélők is kedvet kaptak a történeti elbeszéléshez, akik egyébként a társadalmi elbeszélést művelték: Degré Alajos, Kuthy Lajos, Bérczy Károly, Obernyik Károly. Még a humorista Beöthy László is tett próbát ezen a téren, sőt Abonyi Lajos, Vadnai Károly és Szokoly Viktor sem vonhatták ki magukat a történeti elbeszélés-írás divatának hatása alól. Ennek a műfajnak olyan nagy volt a népszerűsége, hogy egész sereg műkedvelő buzgólkodott ezen a téren (a könyv név szerint felsorolja valamennyit): műveik ízléstelen halmozása a francia romantika indítékainak, kezdetleges művészi alakítás és hol dagályos, hol lapos stílus jellemzi őket.

Az összefoglalásban megállapítja a szerző, hogy a francia romantika nagy hatása nem vált javára történeti elbeszélő irodalmunknak, mert megakasztotta fejlődését. «Az ötvenes években ugyanabban a modorban írnak az elbeszélők, mint a negyvenes években». Hozzáfüzi azonban, hogy ez a megállapítás csak a nagy átlagra vonatkozik.

Színnyei szép, tiszta magyarsággal, fordulatosan ír, de könyve nem könnyű olvasmány. Ez módszerének következménye. Induktív módszerrel dolgozik, s ennek a módszernek minden mozzanata felismerszik művén: a tényeket először összegyűjti, azután csoportosítja, majd megállapítja közös tulajdonságaikat, végül levonja a tanulságot. Mivel pedig valamennyi elbeszélő művet belevont vizsgálatába, nagy fáradtsággal és még nagyobb türelemmel össze kellett szednie a kutatása körébe eső műveket, azaz végignézni minden sajtóterméket, a napilapoktól kezdve a kalendáriumokig, nem is szólva a Bach-korszakban önállóan megjelent 219 kötetnyi regényről és 174 kötetet kitevő novellagyűjteményről. Ennek az óriási anyagnak csak az összehordása is hosszú évek munkájába került ugyan, de csak ezzel az eljárással érhetette el azt, hogy még a leghitványabb novelláról is autopszia alapján alkotott magának véleményyt. Az a lelkiismeretes pontosság, amellyel ezt a munkát elvégezte, őszinte elismerésünkre tarthat számot, valamint az a gondossága is, amellyel a tárgynak sok és új részletét felszínre hozta.

Császár Ernő.

Pázmány, az ember és az író.

Sík Sándor: *Pázmány, az ember és az író.* — Budapest, Szent István-Társulat, 1939. K. 8-r., 449 l.

A Pázmány Péterrel foglalkozó magyar irodalom igen nagy, de távolról sem kimerítő. Összefoglaló monográfia nem is szól róla, — Fraknoi Vilmos életrajzi két munkáján kívül, amelyek félszázadnál régiebbek (1868 és 1886) — az íróról meg éppen alig esett szó. Nemzedékek egymástól vettek át egy kiformalódott hagyomány-készletet, amelynek az íróról legfontosabb mondanivalója az volt, hogy Pázmány érdeme a magyar irodalmi nyelv megteremtése. Ezt a megállapítást Erdélyi János, majd bővebben Riedl egészítette ki egyetemi előadásában; Riedl prózájának erejét emelte ki, a gondolat és kifejezés arányosságát: Pázmány volt az első, aki gondolatait röviden, találóan és hatásosan tudta kifejezni; prózájának ezt a velősségét, csattanósságát, talpraesett rövidségét és közérthetőségét a magyar közmondásokból tanulta (1907). Ennyi «előzmény» után fordult Sík Sándor a nehéz föladathoz, hogy átélje Pázmány egész oeuvre-jét s így alakítsa meg a domborművet, amely hivatva volt élesebb képét adni a magyar múlt egyik leghatalmasabb egyéniségének. Már előbbi nagy irodalomtörténeti munkájában is (*Gárdonyi-Ady-Prohászka*. 1929) ilyen élményszerű elmélyedéssel dolgozott; de munkájába beszüremlett a maga szubjektív elgondolásának egész lírája, magát vetítette hőseibe. Nem azt hirdette, hogy hősei milyenek voltak, hanem szinte-szinte azt, hogy milyenek *akarta* őket látni: temperamentumos, meleg egyénisége túlnőtt az élményeken. Pázmány-kötetén megérezik, hogy elragadtatásában is ura marad tárgyának, önmagát fegyelmezve törekszik teljes és elfogulatlan tárgyilagosságra. Nem a Sík Sándor, hanem egészen a Pázmány lelke ragyog az arcképen.

Nagy munkát végzett. Egész odaadással élte át Pázmánynak terjedelemben is nagyszabású minden írását, könyveit és leveleit, s nagy lelkiismeretességgel tanulmányozta az idevonatkozó egész, nem kicsiny és sokszor fárasztó irodalmat. Maga nem fáradt bele, talán mert a lírikus hevével szerette meg kiválasztott hősét is, problémáit is. Útjában irányítója lehetett az újabb irodalomnak két nyilatkozása: két nagy tudósunknak éleslátása mintegy determinálta a dombormű rajzát, amelyet Síknek ki kellett vésnie: az *embert* Szekfű Gyula (részint *Bethlen Gábor*ában, részint a *Magyar Történet*ben), az író Horváth János (egy, a *Napkelet*ben, 1924-ben megjelent dolgozatá-

ban) rajzolta meg a barokkszemlélet mai távlatából. Sík Sándor bizvást hivatkozhatott rájuk: megmutatták, merre kell elindulnia Pázmány felé. De az utat hozzá maga járta meg, lépésről-lépésre közeledve az emberhez, fokozatosan mélyedve el az íróban, s fejezetenként élesebbre vésve ki az ércalakot, amelynek minden vonala — monumentális.

A heroikus kettős küzdelemnek sodrában, egyfelől a reformáció és ellenreformáció élet-halál harcában, másfelől a török ellen létünkért és megmaradásunkért vívott szörnyű viadalban, amelyre a német veszedelem is előreveti árnyát, Pázmány egyéniségének ez a nagyszerűsége állja a hullámverést. Adottságai közé tartozik a kálvinista magyar nagyúr lelkialkata, amely a maga igazáért szinte kirobban kereteiből. Merő temperamentum, lázadó petúri vonásokkal. A fékeket nehezen tűri. E még szunnyadó erővel indul el pályájára, amelyen csakugyan egyetlen korlátot ismer: a kitűzött célt. Ezért még tűr is, ha kell. Adottságait fokozza a mindvégig monumentális környezet, amelyet Sík Sándor éles vonalakkal mutat meg: a kezdetnél egy Possevinus és Arator-Szántó hősiességű küszködései, Krakkóban egy Skarga térítéseinek példája, majd Róma, amelynek templomai is, emberei is monumentálisak és Pázmány másfél esztendő tölthet Bellarminiusszal egy házban; Grácban a barokk udvari élet és a későbbi uralkodónak személyes varázsa, Stobaeus erősen fegyelmező akaratereje és Brenner szívjósága: ezek a találkozások kísérik Pázmányt feladatai felé, hivatásához. Nem bírja a Jézus-Társaság szigorú, fegyelmezett kereteit. Nem azért, mert a lemondás ereje nincsen meg benne: amit szerzete követel tőle, annak lelke mélyéig hű szolgája. Hanem a tér, amelyet Grác nyújt, a cél, amelyet mások tűznek elébe, kevés néki. A pályakezdethez azonban még valami tartozik: Pázmány felkészültsége is monumentális. Imponálóan nagy a tudása, elmélyültségéhez alaposág párosul. Ez a fölfegyverzethez adja meg később harcainak könnyedségét.

Sík Sándor úgy kíséri végig pályáján hőstét, hogy lépésről-lépésre mindent áttanulmányoz, amit Pázmány végigélt. Milyen eleven, mennyire otthon van, mikor a hitvitákról ír s azok négy fejlődési szakaszát bemutatja! Milyen érdekes a «nagyszombati iskola»! Milyen örömmel mutatja meg az *Öt szép levél* irodalmiságát: «míg a levélfikció bizonyos lírai érdeket ad, a dialóg a drámai elevenesség árnyalatával színezi az anyagot: életet visz bele». A *Kalauz* «az emberismeretnek és a lélektani tapintatnak is mesterműve». Pázmánynak «lelkében jár, hogy az igazságnak érzett ügy mellett kitámadjon». És mégsem a vitázás, a térítés vagy a jó példákon

indult egyházszervezet Pázmány egyedülvaló életműve. Sik Sándor könyvének nagy érdeme, hogy elfogulatlanul és magamérséklésével — bár gondosan megrajzolja — nem élezi ki ezeket a fejezeteket, hanem lépcsőkül is használja a másik tetőponthoz : a *politikus* Pázmány egyéniségének megmutatásához.

A célnak, melyért fékeket, korlátokat nagy szenvedéllyel tört át, csak egyik részét érte el a szervezés és térítés eredményeivel. Ezt a küzdelmet az udvar, az egyház, a körülmények támogatásával könnyebben vívta meg. Nagy készütségének sziklaszilárd talajáról osztogatva kardcsapásait igazán méltó ellenfélre csak az egy Alvinczi Péterben talált. Szervezni az sem volt nehéz annak, akinek adott nagyvonalúságához a Jézus-Társaság jól fegyvelmezett alkata átért valóság volt. Lelki vívódást, mélységes gondokat másik feladata okozott neki : a nagy politikai hivatás, az igazi eszmény, amely lelkében égett. Személyes érdekeit, más feladatait legyőzve, nemzetének szenvedéseiből a kivezető utat megtalálni, látni azt és el nem érhetni a célt : ez volt Pázmány életének legnagyobb problémája. Két nemzedék feladatát akarta egyszerre megoldani. A maga korának hivatását az ellenreformáció jelölte ki, de a török eltávolításának eszméje is lángoló hévvel ég benne. Mikor az elé a hatalmas VIII. Orbán pápa elé kerülhet, akinek a franciák Habsburg-ellenes politikája rokonszenves, a kapott császári utasításokon túl egy világpolitikai tervzet él a gondolataiban. Azt akarja, hogy a pápa egyesítse az összes katolikus hatalmakat, «ad exstirpandam haeresim et *Turcas Europa pellendos*». Ez utóbbit, az elkövetkezendő nemzedék feladatát is maga akarta megoldani. Ez a Pázmány monumentális egyéniségének és nagyvonalú pályájának a tetőpontja, ide vezet el a Sik Sándor könyvének első fele, amely az *embert* rajzolja. A *reális* embert, aki távol a miszticizmustól, kifelé józan és hűvös, a gondolatvilágában azonban forrón szenvedélyes ; aki a római missalét csak avval a feltétellel fogadja el, ha a liturgiába a magyar szentek ünnepeit is felveszi a pápa ; aki a litániába azt a kérést is fölveszi, hogy «a te óltalmadra bízott Magyarországot megszabadítsad». Ezt a reális, józan embert Sik Sándor leginkább a leveleiből mutatja meg helyesen, mert ezeken át lehet igazán a közelébe jutni, az emberen keresztül látni. Bethlen Gábor és Pázmány nagy párviadala, miként Szekfűnél, Sik Sándornál is lelket megkapó látvány : «a gondolatok, amelyekért küzdenek : eszmék, a szellem és az erkölcs legmagasabb világából valók. Roppant egyéni becsvágyuk feloldódik a nagy tárgyi és közösségi célok, nemzet és vallás ügyének szóló odaadásban». Ez a józan Pázmány jól látja, hogy «az német és

török Magyarorszáiban fognak Magyarorszáért hadakozni, mely dolog mily veszedelmére legyen hazánknak és nemzetségünknek, akár ki megítélheti». Jól tudja, hogy «veszedelmes dolog a török erejével a keresztyénséget rontani, pusztítani». De félti is Erdélyt, mert — sokak által apokrifnak tartott, de Sík által megvédelmezett nyilatkozata szerint — amint ott nem «floreál» a magyar fejedelem, nekünk is «gallérunk alá pökik az német». Szenvedélyes hazaszeretete ilyen tiszta meglátásokon épülve alakította ki szédületes tervét; térítő munkájának is hatalmas körvonalai mutatkoznak, mikor látjuk, hogy a vallásháborútól ment, mert diadalmas ellenreformáció csak eszköz az ő számára a magyar ügy győzelméhez, egy, elgondolása szerint egységes lelkű Európa megteremtése csak mód: a cél a török kiűzése.

Reménytelen volt terve. VIII. Orbán kemény egyénisége maga is szembenállt Pázmány törhetetlen akaratával és hazaszeretetével. «Színes és szenvedélyes szavai» csak kellemetlenül érintették a pápa másvonalú politikai elgondolását. A legnagyobb célt nem érhetette el: miként — érdekes szimbóluma és párdarabja ennek — gráci egyetemi előadásában a kegyelem tanához, a tetőponthoz itt sem jutott el. Mégsem tragikus a pályája: az *ember* nagyvonalúságához méltó küzdelmek képe, amelyeknek igazi eszményét a másik nemzedék valósította meg. Zrinyi a Pázmány nevelése volt.

A kitűnő szerző, aki jól megfontolva feladatát, előre megalkotott fölfogások, vélemények nélkül, elfogulatlanul jut el eredményeihez, egész munkát végzett. A — mint mondtam — lépésről-lépésre haladó munkának nagy erénye módszere: Pázmányból nézni Pázmányt, munkáiból, a maga nyilatkozataiból és leveleiből — minél többet beszélgetve hősét — kirajzolni az embert, az egyéniséget. Minden körülményt számbavesz, minden eseményt, munkát, minden lelket és eszményt szinte végigelemez, amelyet Pázmány látott, tanult vagy átélt. Ezért tudott ilyen biztos élvonalakat rajzolni, s eredményhez jutni.

Ugyanez a módszer világítja meg Pázmánynak, az írónak képét is. Két nagy fejezetnek — az egyik a szónokról, a másik a nyelv-művészlől szól — mintegy eredője az, amit megmutat. A szónokban nemcsak meglátja az egyéniséget, amely a kor és a jezsuiták vitakozó divatján felülemelkedik s egyedül az erkölcsi tanításra veti magát, imponáló emberismerettel és pszichológiai tudással; hanem azt is észreveszi, hogy a misztikus elem mellőzésével logikai és gyakorlati célokra tör s mindig, mindenütt erős valóságokkal akar hatni. Mégsem pusztán higgadt és rideg moralista: szónoklataiban — Sík

Sándor finom érzéssel tapint rá — lírai melegség is van (bármennyire burkolja is érzelmeit) és drámai elevenség: vonzó megelevenítése, érzékeltetése tárgyainak, s azontúl friss, jóízű humor. Ezek alapozzák meg teremtő művészetét, mert ezeknek kifejezője szónoklatainak, sőt minden alkotásának stílusa. A barokk szemlélet és barokk élet-érzés természetes jelleme e stílusnak. De alapját — s ez Sík Sándor új eredménye — a magyar *élőbeszéd* teszi. Ez magyarázza látszólagos népiességét, a közmondások szeretetét, sokszor humorát is: ami nekünk népiesnek tetszik, azt «Pázmány egyszerűen csak élők és élénkek szánta, és olvasója így is fogadta». Ehhez az «élő beszédhez» tartozik az író «személyes jelenléte»: közvetlensége, szubjektívizmusa, mint Sík találóan mondja: élő jelenléte. Mindehhez «akusztikai tökéletesség» is járul. Szerzőnk alaposan megvizsgálja Pázmány stílusát; mondatritmusát (ritmusképleteit) éppen úgy szemlélteti, mint prózájának verstani értelemben vett, sokszor majdnem verssorokká alakuló lüktetését, tizenkettések, Balassa-strófafák nyomait. Ezek együtteséből mutatja prózájának lényegét. Mindegyikük csak egy-egy eleme az egésznek. Az együttes egész, az esztétikai értelemben vett stílus, Pázmánynak «igazi nagysága és újsága». Pázmány — az előtte írt és utána következő naturalista stílussal szemben — a tudatosan teremtett művészi stílus megalapítója és mestere. Nem a könyvnyelv, mint Toldy gondolta, mert könyvnyelv előtte is volt; nem az irodalmi nyelv, mint legutóbbig tanították, mert irodalmi nyelv csak a XIX. században alakult; hanem a tudatosan művészi stílusé, amelyen utóbb is csak Faludi tudott írni s amelynek rokona nálunk alig van: erejét «dangyossá fűrösztötte» a nyelvújítás finomkodása. Jól hivatkozik új és véglegesnek tekinthető eredményében Sík Sándor egyik legnagyobb kritikusra: Salamon Ferencre, hogy «oly eredeti magyar, oly erőteljes művészi próza máig sincs irodalmunkban, mint az övé».

Íme, Pázmány abban a két magasságban, ahol legszebben Sík Sándor módszeres, kutató munkája után az eddiginél is élesebben és tisztábban látjuk. S mindez — ezt ismételten hangoztatjuk — annál valószínűbb, mert bőséges idézeteiben Pázmányból bizonyítja az elmondottakat. Közelebb jutottunk az *emberhez*, és helyesebb megvilágításban látjuk az *író*t. Sík Sándor hatalmas és eredményes munkát végzett. Nem hallgathatjuk el két szerény megjegyzésünket, de a végére hagytuk, mert nem akartuk velük a képről kapott összbemutatót rontani. Az egyik, hogy az egyetem megalapításáról és ennek jelentőségéről kevés szó esik: pedig egy-egy hitvitázó iratánál mégis csak nagyobb a fontossága; a másik, hogy a fejeze-

tenként, fokozatonként gondosan mélyített fejlődésrajz a mű középpontjában nem aknázza ki eredményeit; a mozaikszerű kezdet bizonyos mozaikszerűségben marad; mondjuk másképpen: terraszokban megyünk fölfelé, minden terraszon megkap a látottaknak nagyszerűsége, de az ormon elmarad a monumentális képen érzett öröm újjongó kitörése: az író önfegyelmzése itt kissé tompítja az összkép színeit.

Gálos Rezső.

A magyar országgyűlési gyorsírás története.

Dr. Siklóssy László: *Az országgyűlési beszéd útja*. Kornis Gyula előszavával. Budapest. 1939. Kir. Magyar Egyetemi Nyomda.

A gyorsírás-történelemnek két fajtája van: a külső és belső. A gyorsírási gondolatoknak és rendszereknek fejlődését a belső, a gyorsírók élettörténetét pedig a külső nevezetű műfajhoz soroljuk. A rendszerek fejlődésánál csak gyorsírásban jártas egyének értik meg, ellenben a gyorsírók működése a művelt közönség legszélesebb köreinek érdeklődésére tarthat számot, mert szoros kapcsolatban áll a politikai történelem kohójával, az egyes nemzetek életformáját irányító jogszabályok, a törvények meghozatalának színhelyével: a parlamenttel. A gyorsírók nélkül a nyilvánosság aligha szerezhetne pontos értesülést arról, hogy a honatyák hogyan viselik szívükön az ország gondját.

A magyar alkotmányt az angol alkotmánnyal szokás párhuzamba állítani. A fejlődés azonban a gyorsírásnak a nyilvánosságot tájékoztató szerepe tekintetében homlokegyenest ellenkező. Angliában 1602 óta vannak gyakorlatilag bevált gyorsírási rendszerek, de a parlament sokáig zárt ajtók mögött folytatta tárgyalásait, mert féltékenyen őrizte a királlyal szemben a maga jogait s nem engedte meg, hogy a törvényhozás falai közt elhangzott beszédekről a nyilvánosságot tájékoztathassák. Két évszázadnak kellett eltelnie, míg aztán 1802-ben Cobbet hetilapjában a beszédeket kivonatossan ismertetni kezdte.

Nálunk éppen megfordítva: a rendi országgyűlésnek kellett kemény küzdelmeket folytatnia a sajtószabadságot hevesen ellenző s a cenzúra intézményéhez görcsösen ragaszkodó bécsi kormány ellen, mely nem riadt vissza Wesselényi Miklós és Kossuth Lajos bebörtönzésétől sem, abbéli törekvésében, hogy nemzetünk szellemi fejlődését gúzsba kösse és hátráltassa. A bécsi udvar kémeinek ma már felkutatott kémjelentéseiből kiderül, mennyire szemmel tartották azoknak

minden lépését, kik a tanácskozások anyagát a nyilvánossággal akarták közölni. Az újtások elől mereven elzárkózók vaskalaposságának iskolapéldája Mérey Sándor személynök kifakadása 1833-ban: «Újság nélkül nyolc századig állott az alkotmány. Két év óta a műveltség nem lehetett oly magassá, hogy arra elkerülhetetlen szükség legyen. Az újságok a könyvvizsgálás alá tartoznak s ez a fejedelem joga.» Mikor a követek e maradi felfogás ellen egymásután élénken tiltakoztak, Kölcsey naplófeljegyzése szerint: «Mérey le vala sujtva».

Az országgyűlési gyorsiroda mint közhivatal csak 1868-ban alakul meg. Ebből a 70 esztendőből Siklóssy László közel 40 évet a gyorsirodában töltött el, s midőn a gyorsiroda főnöki székéből az eleddig még egy gyorsírótól el nem ért «elnöki osztályfőnök» rangjának díszével távozott a jól megérdemelt nyugalomba, azonnal hozzáfogott annak a feladatnak a megoldásához, melyre széleskörű tapasztalatain és sokoldalúságán kívül rendkívüli nagy munkabírása is hivatottá tette. A 3—3 kötetes *Regi Budapest erkölcsé* és *A magyar sport ezer éve* című hatalmas művek, valamint annyi egyéb művészeti történeti tanulmány ismert nevű szerzője e 660 lapos, 300 képpel, műmelléklettel, kézirat- és gyorsirat-hasonmással illusztrált nagyszabású munkájában az alig százesztendőös magyar gyorsírási élet szűk horizontjáról magasabb történelmi szempontra emelkedve, a magyar országgyűlési beszéd sorsát nyolc évszázad folyamán nyomon kíséri, kezdve a Szent Benedek-rendi Alberiknek 1096-ból, Kálmán király idejéből való feljegyzésétől egészen az 1938-i Szent István-jubileumi országgyűlésig. Végigkíséri a magyar politikus gondolatait attól a pillanattól kezdve, hogy megfogamzanak az államférfiú agyában, elhangzanak beszéd formájában, hogy a gyorsíró ceruzáján, szedő- és rotációs-gépeken keresztül szaladva, mint napló, riport, vezércikk, sürgöny vagy rádiójelentés eljussanak rendeltetési helyükre, a nyilvánosság köztudatába. Megelevenednek előttünk a gondolat-, szólás- és sajtószabadság zászlóvivőinek, Széchenyinek, Wesselényinek, Kossuthnak, Deáknak, Andrásynak küzdelmei, a letűnt évszázadok rendi országgyűlései, a kiegyezést megelőző és követő idők parlamenti harcai a világháborún s a hatalma bukásakor sírásra fakadó kommunista Kún Bélán át napjainkig.

Élő, eleven valósággá varázsolja Siklóssy László az olvasó előtt a jurátusoknak és patvaristáknak Vas Gereben és Jókai leírásaiból ismeretes derűs világát. Megmagyarázza, mi a különbség az annyiszor összetévesztett sebesírás és gyorsírás közt, tisztázza a gyorsiroda s a gyorsírók működésének mikéntjét megvilágító legapróbb részleteket is. Nem tudja az olvasó, kit csodáljon inkább, a hajdani sebesírókat,

kik kardjuk markolatán, térdükön vagy az előttük ülő társuk hátán jegyezték kínos igyekezettel, amit lehetett, vagy a mi korunk tökéletesített gyorsírásával dolgozó bajnokokat, kik valóra váltják Martialisnak a gyorsíróról mondott dícséretét :

Currant verba licet, manus est velocior illis :

Nondum lingua suum, dextra paregit opus.

Leggyorsabb szónokaink nem haladják meg percenként a 350—370 szótagot, ezzel szemben a bajnokok 400 szótag fölé is képesek emelkedni, ha a versenyen diktált szöveg nem nehéz, azaz nem egyéni, virágos stílusú, hanem a közkeletű gondolkörök kitaposott mesgyéinek megszokott szókincséből tevődik össze, már pedig a parlamenti beszédek nagy többsége ilyen.

Siklóssy László oly gondosan felkutat minden forrást és adatot, hogy módjában van nem egyszer a történeti és gyorsírástörténeti részletkutatások téves állításait vagy következtetéseit is helyesbíteni (így Zelovich Dezsőt a 144., Viszota Gyulát a 236. lapon igazítja helyre, stb.). Ellenben nem tudok egyetérteni azzal a következtetéssel, mely szerint a *nyugtatvány* < *nyugta* analógiájára a *stenographia* a *steganographia* szó megrövidítése (45. l.), mert hiszen a nyugtatvány és nyugta jelentése azonos, ellenben a stenographiáé és steganographiáé nem. Hogy Radnai Béla gyorsírási rendszerét 1919-ben még nem engedélyezték (486. l.), az csak részben helyes ; t. i. e rendszert a tanácsköztársaság közoktatásügyi népbiztossága nemcsak engedélyezte, hanem elfogadta egységes gyorsírásnak s a többi rendszer tanítási engedélyét egyidejűleg megszüntette. Mivel azonban a kommun bukása után intézkedéseit is hatályon kívül helyezték, azért Radnaitól is megvonták az említett engedélyt s csak évek múlva kapta vissza újra. Székesfehérvárott nem a piaristáknak van gimnáziumuk (397. l.), hanem a cisztercitáknak. De nem folytatom az ilyen jelentéktelen elírások felsorolását, egyrészt mert nem akarok a kicsinyeskedő szórszálhasogatás hibájába esni, másrészt mert az eféle apróságok alig vonnak le a nagy mű érdeméből, melyhez foghatót a hazai irodalomban e tudományszakban egyet sem s a külföldiek között is keveset találunk (pl. Johnen *Geschichte der Stenographie*, Berlin, 1911 és Navarre *Histoire générale de la sténographie*, Paris, 1909.).

Siklóssy László munkája azonban éppen az ú. n. gyorsírási tolvajnyelv mellőzése folytán nemcsak a szakmabeli gyorsírók, hanem a művelt nagyközönség érdeklődésére is számot tarthat könnyed, folyékony előadásmódja, korokat és egyéneket jellemző anekdotái,

továbbá sokoldalú ismereteit visszatükröző kitérései (pl. Shakespeare-ről 264. l.) miatt. Ha Siklóssy László semmi mást nem írt volna, csupán e művét, akkor is maradandó nevet biztosított volna magának ezzel az alkotásával hazai gyorsírástörténelmi irodalmunkban, mely rövidebb léleketű értekezésekben ugyan nem mondható szegénynek, azonban nagyobbszabású összefoglaló munkát Gopcsának 1918-ban megjelent illusztráció nélküli s már egyébként is elavult *Magyar gyorsírástörténete* óta nem mutathat fel. A díszmű megjelenését, kiállításának pazar voltát a képviselőház elnökségének bőkezűsége tette lehetővé.

Wagner József.

Az elszakított Erdély könyvészete.

Crăciun, Joachim: *Bibliographie de la Transylvanie roumaine 1916—1936*. Revue de Transylvanie tome III. no. 4. Cluj 1937. 8° 366 p.

Az a végtelenül gazdag probléma-anyag, amelyet Erdély fejlődése szolgáltat, igen kívánatosná tenné egy átfogó erdélyi könyvészet létrejöttét. A sokféle nyelven, különféle területeken elszórtan megjelent hatalmas irodalom összeállítása manapság súlyos feladatot ró a kutató vállára: ezt a feltétlenül szükséges munkát esetenként újra meg újra elvégezni nagy energiapazarlás. Nagy szolgálatot tenne már csak ezért is az, aki Erdély bibliográfiáját, ha csak egy-egy rövidebb időszakra vonatkozóan is, elkészítené. Másrészt az is kétségtelen, hogy ehhez a munkához hangyaszorgalom, teljes tárgyilagosság, széles szempontok szükségesek.

Crăciun műve, címének tanúsága szerint, a román Erdély könyvészetének összeállítását tűzte ki célul. Mint bevezetésében a lassan állandósuló nyelvhasználatra hivatkozva megemlíti, Erdélyen a Magyarországtól a békeszerződések során Romániához csatolt területeket érti, román Erdélyen viszont, úgy látszik, e területeknek az új impérium alatt való életét; az impérium kezdetét az első román megszállástól számítja. Ezek az apró pontatlanságok gyakorlati szempontból kétségkívül megbocsáthatók. Az a kérdés, hogyan fogja meg közelebbről a maga elé kitűzött munkát.

Annyi mindenesetre azonnal szembeszökő, hogy nem elégszik meg az Erdélyben megjelent művek felsorolásával. Célkitűzése ennél szélesebb; az Erdélyt érintő irodalom egészét felöleli. Elgondolásának s beosztásának központja a történet; e mellett azonban helyet kap a közgazdaság, társadalomtudomány stb., röviden mindaz, amiről

Crăciun felteszi, hogy valamikor történelemmé válik s alkalmas lesz arra, hogy Erdély utóbbi húsz évének kultúréletét s életégését érzékeltesse. Ez az elgondolás valóban nagyszabású; ha Crăciun következetesen keresztülviszi, hálára kötelezett volna minden Erdéllyel foglalkozó tudóst és egyéb érdeklődőt. A kivétel azonban igen gyarló. Crăciun nem tesz különbséget önállóan és folyóiratokban megjelent tanulmányok közt, ami magában véve nem olyan nagy baj; súlyos hiba azonban, hogy folyóiratok s napilapok közt sem von semminő határt. Komoly, súlyos tudományos kiadványok és hírlap-színvonalon mozgó cikkek egymás mellett következnek felsorolásában, többszázlapos és néhány hasábos közlések, tudományos és merőben tudománytalan cikkek összevissza. Az, hogy a lapszámot, megjelenésmódot közli, nem mentség. Eljárása így is feltétlenül a kezelhetőség s tudományos használhatóság rovására megy, s kétségtelen, hogy különösen ilyen bonyolult, sokrétű anyag esetén, tudományos és nem-tudományos kiadványok éles elkülönítése szükséges.

Óriási anyagával nem tud boldogulni, válogatásra kénytelen. A helyett azonban, hogy a fent említett, ön magából kínálgató megoldást választotta volna, erőszakosan kiragad bizonyos műveket, másokat elhagy. A bukaresti *Adeverul, Dimineata* s más lapok szerepet kapnak az erdélyi bibliográfiában, a clevelandi *America-România* szintén, jelentéktelen vidéki lapok, illetőleg olyan külföldi kiadványok (*Byzantinische Zeitschrift, Deutsche Literaturzeitung*), melyeknek Erdélyhez nem sok közük van, nem kevésbé; ugyanakkor még csak említés sem történik Erdélyt érintő problémákkal állandóan foglalkozó magyar folyóiratokról. Ha csak román kiadványokat, román szerzők műveit akarta volna adni, ez érthető lenne; de hiszen célja ennél több volt. Az erdélyiség viszont merőben hamis képben bontakozik ki így, ennek a könyvészetnek alapján, a szemlélő előtt. A román oldal a legapróbb részletekig menő pontossággal kiemelkedik, a kisebbségeket néhány ötletszerűen kiragadott munka vagy egyszerű utalás képviseli. A magyar irodalom óriási tömege jelentéktelenné zsugorodik. Ennél valóban az is jobb lett volna, ha csak a román irodalmat állítja össze; a mostani megoldás csak tévedésekre adhat alkalmat.

Különös eljárását némileg megmagyarázza bevezetésének az a része, mely szerint az Erdély mozgalmas múltját szemlélő idegenek rendszerint téves eredményekre jutnak; ő tehát azt az anyagot akarja feltárni, melynek alapján bárki «*opinion juste et objective*»-et formálhat. Szélsőségesen értékelő állásfoglalás, mely a bibliográfia céljától s lényegétől eléggé messze esik. Hatáskörét egyébként is

szívesen lépi túl. Egyes címek után «analitikus megjegyzéseket» alkalmaz, hogy, ha a cím nem elég kifejező, az olvasóval tudassa, mit talál a könyvben. W. Meyer-Lübke *Rumänisch und romanisch* c. művét például a következő idézettel igyekszik jellemezni: «Am romanischen Charakter der Rumänischen ist nicht zu zweifeln, es zeigt die romanischen Züge, ja es zeigt sie sogar vielfach reiner als die andern Sprachen» (721. l.). Másutt Omlásról lévén szó, megjegyzi, hogy ez XIII—XIV. századbeli délerdélyi hercegség (duché, 47. l.); a középkori erdélyi történet ismerője ezen bizonyára meglepődik, a XIII. században ugyanis nemcsak Omlás «hercegség» nem volt, hanem még — kialakult formában — a havaselyi vajdaság sem, melynek egyik ura a XIV. század második felében kapta Nagy Lajos királytól, hűbér gyanánt, Fogarast és Omlást, hercegi címmel.

Kisebb helytelenségekről, mint egyes nevek hibás írása, meg sem emlékezünk. Úgy hisszük, a fentiek után kétségtelen, hogy Crăciun a bibliográfus legfontosabb erényeit, a tárgyilagosságot s következetességet, szem elől tévesztette. Szempontjait nem a tiszta tudományos követelmények irányították, hanem szubjektíven értékelő motívumok is. Műve ennél fogva igen sokat veszít értékéből, használhatóságából. Üdvös volna, ha munkájának tervbevetett további részét, az 1916 előtti erdélyi bibliográfiát, a tárgyas követelmények szigorúbb szemmel tartásával végezné el.

Elekes Lajos.

GÉP A MAI TÁRSADALOMBAN.

Míg régebben a gép jelentőségét a gazdasági termelésben, az üzemek keretében szoktuk különösebben figyelembe venni, addig a most lefolyt lengyel háborúban mint egy egész nép sorsát eldöntő hatalom tárult szemeink elé a gép. Mintha az emberiség történelmében új fejezet kezdődnék! Legázolni készül a történeti ember régi hitét, mely szerint sorsdöntő az erkölcsi erő. Egyre nagyobb lesz azon emberek száma, akik «nyersanyagokban gondolkoznak» és lóerőkben számtgatják a történet eshetőségeit. Az olaj, a mótör válik döntővé, s az ember, aki ura volt a gépnek, egyre inkább szolgájává lesz. Egyesek a megváltást keresik a gépben, mások keserű kétséggel néznek a jövőbe. Hova jutunk? Minő falanszter felé vezet az út? Ez már Madách előtt felvillant.

Ez a probléma azonban sokkal tágasabb: ma azon az úton járunk, hogy ma már nem is vesszük észre a gépet, főképp mindennapi életünk elgépiesedését. Ha a gép a társadalom szerkezetében csak az olajcsepp szerepét játssza, hagyján; ámde immár kezd maga a társadalmi szerkezet géppé válni, maga az élet gépiessé. Bizonyára célszerű lesz körültekinteni, hányféle irányban fenyegeti életünket a gép és a gépiesség; minő síkokon nyomul társadalmunkba a gépiesedés, mely — feltartóztathatatlan, sors. S még ha a gép ellen küzdünk, akkor is a gép segítségét vesszük igénybe, — íme, benne vagyunk a hálóban. Nézzük meg legalább a hálót, annak erősségét, szorosságát, kötőerejét. De egyben azt is, hol szabadít fel a gép, hol teszi az életet könnyen pergővé, ott, ahol egykor a nehéz, rabszolgai munka s a helyhez kötöttség verte bilincsbe az embereket.

I. A társadalom életében a gép és gépiesség négyféle síkon jelentkezik. Ha nem mind a négy síkon látjuk meg a problémát s a kellő különbségtételeket elmulasztjuk, a társadalom gépiessége, illetőleg automatizmusa töredékesen áll előttünk.

1. Mindenekelőtt szemünk előtt áll maga az «anyagi gép», amely eszközünknek számít, szerepköre pedig az anyagi gépiesség (materiális masinizmus). A mérnök szerint a gépiesség problémája bizonyára csak ebben áll: ellátni műszaki felszereléssel a társadalmat. Így erőt takarítunk meg, életünk kényelmesebb lesz — és ez a lényeg. De a gép egyben erkölcsi hódítás színébe is kerül, büszkévé teszi az ész-embert, mert a gép feltalálása az emberi értelem műve s egyben a kutatói akarat, kitartás diadala. Az értelem — William Stern szerint — a «homo faber» szerve, oly szerv, mely mindenekelőtt oksági viszonyokat ismer meg s ez ismeret birtokában eszközöket szerkeszt. De képzelet is kell a szerkesztéshez és a feltaláló célkövető szívóssága: ennek eredménye az okozati ismeretnek egy cél-rendbe való beleillesztése. Az eredmény, íme, a causalismus és a teleologismus szövetsége a gyakorlat mezején. Az anyagi gép tehát teleológiává tett oksági ismeret-birtok; kiderítése annak, hogy mely okok azok, amelyek ember által mozgásba hozhatók s cél irányában összerendezhetők. Lehet egyszerű tapasztalás, lehet különös találékony-ság, invenció eredménye; mindegy. A gép, látjuk, éppen nem pusztá anyaghatalom, hanem értelem van beletestesítve. Ily módon az «anyagi» gépiesség végre is az értelem diadala és büszkesége. S ebben a büszkeségben hol lehet megállani?

2. Az anyagi gépiesség — a gép maga — nem áll egyedül; melléje társul annak kezelője, a gép-ember, l'homme-machine. A szerves szervezet szolgája lesz a mozgásban élő gépnek, ütemének, járásának; az élettani működés alárendelődik a gépi működésnek: ez szabja meg, hogy az anyagcsere, izmok, idegek miképp működjenek úgy, hogy a gép járása, célhoz érése biztosíttassék. Itt is van problémánkban egy bölcséleti háttér.

A gép anyagba testesített értelem; a most szóbanforgó második probléma-réteg a gépiesség biológiai vagy ember-tani problémája. A gépiesség ezen formája most már: anyag

által emberi testbe hatolt értelem, anyag által ihletett, célkövető ok-tudás a testünkben. Ez közvetett, másodlagos céltestesítés, miután az értelem először anyagban érvényesül, ennek folytán pedig az emberi test működéspályáiban. S ez már nem azonos rendű átszellemítés, minő előző esetben (1) volt előttünk, mert itt közvetlenül a test fölött az anyag áll, amelynek az élettani test alá van rendelve. Az eredmény testi-élettani automatizmus, illetőleg «biológiai» masinizmus lesz. A test olyan, «mintha» gép volna. Nem szükséges ezt eleve panasszal emlegetni: a test maga jól eltűri a gépiesség bizonyos mértékét. Panaszunk csak akkor lesz jogos, amidőn ez a gépiesség hézagtalan lesz és nincs már biztosító szelepe a szerves és szabad cselekvés-út felé is.

3. A gépiesedés útja azonban ezen a ponton sincs lezárva; egyre újabb érvényesülési irányai, síkjai nyílnak meg. A gépiesség harmadik faja, — mely sokszor az előzőknek az eredménye — a gép-lélek. Az előbbi, biológiai gépiességgel szemben ez már «lélektani» masinizmus. A gép működéséhez hozzákötött test gépies működésével maga a lélek is lényegesen átalakul, pl. mintegy félálomszerűvé lesz, lelki rugékonysága, alkotókedve s lendülete megcsökken. Van ugyan ébersége a léleknek, de ez erősen kiválogatott, csak bizonyos irányban működő éberség; mégis általában szinte kikapcsolódik az «öntevékeny» lélek. Minek is volna ez? A munka javarészt a gép végzi el, mellette ott van éberén a lélek, mely erős önfegyelmet tart fenn, leköti magát — huzamosan — egy gépies működésnek, gépi célnak. S ez elég. A munkás olykor «kiszolgálja» a gépet, de sokszor csak «vigyáz» rá. Az elgépiesedett munkához nem kell sok tanulás. H. Ford leírja,¹ hogy üzeimeiben a munkásságnak csak egyetlen százaléka szorul rá arra, hogy munkájába beletanuljon, 1—6 év alatt, csak 14% tanul bele 1—12 hónap alatt, ellenben ott vannak a tömegmunkák, ezek olyanok, hogy a munkásság 6%-a 1—2 hét alatt már beletanul, sőt a tulajdonképeni tömeg már pár nap alatt beletanul: 36% már 1—8 nap alatt, és — 43%-a a munkáknak olyan, hogy

¹ *Mein Leben und Werk.* Ném. ford. 1923.. 128. 1.

egy nap alatt beletanul a munkás. Tehát : a munkák 79%-a nyolc napnál hamarabb tanulható meg. Hol van itt a lélek magasabbrendű, tehát nehezebben megtanulható működéseinek sora?

A lélektani automatizmus akaratlanul egyre tovább terjeszkedik. Rendkívül jelentős az emberi fejlődésben ; immár egyre kevesebb lesz a célok laza vagy kényelmes követésének a lehetősége, egyre kevésbé lehet munkaközben «elidőzni», avagy elszórakozni, gondolatban elkalandozni. A munka gépiesen kötelező fegyelem alatt áll, ahol eltűnik a hangulat s az emberi vonás. Ford híres mondása : «Személyes, érző emberi érintkezés nálunk nincs ; az emberek elvégzik dolgukat s hazamennek ; egy gyár elvégre nem szalon».¹ Ford azt hiszi : «Ha a dolgok mélyére nézünk, látjuk, csaknem minden munka ismétlődés» (repetitív). Felelősség természetesen kell a munkában, de — mondja Ford² — «a személyes elemet, amennyire csak lehetséges, ki próbálom küszöbölni» ;³ s így a munkás is már arra törekszik, hogy legyen valaki, «aki a felelősséget leveszi a válláról». Már nem is az a nehéz, hogy kit érdemes, hanem hogy ki akarja magát előléptetni.⁴ Ennél nem kell jellemzőbb adat a lélek elgépiesedésére.

4. A gépiesség negyedik fájára ezekután magától ráirányul figyelmünk : ez a gép-társadalom avagy elgépiesedett társas élet. A gép, íme, nem áll meg sem az anyagi, sem az élettani, avagy lélektani síkon : átmegy a társadalom síkjára. Sokféle útvonal vezet ide. A gép leggyakrabban mint mintakép hat. Amint szigorú cél-rendbe van illesztve minden egy gépben, mért ne lehetne az összeműködő embereket is «pontosan», mint a gépben, összeilleszteni? Így születik meg a mesterséges, gépies «szervezet» (organizáció) gondolata. Ezzel már eljutunk a «szociális» gépiesedés vonalára, s ez ma egyik főkérdésünk : hogy' és hol gépiesedik el egyre társadalmunk? Nem lehet azonban ezt külön, az előzők nélkül tárgyalnunk, mert minden gép és gépiesség összefügg

¹ Id. m. 131. l.

³ U. o. 113. l.

² U. o. 121. l.

⁴ U. o. 116. l.

egymással.¹ Térjünk át e szempontokból a modern» társadalom vizsgálatára.

II. Az anyagi gép megjelenése nélkül a modern társadalom fővonásait immár alig lehetne megérteni. Vagy a gép tette lehetővé a társadalom legújabb átváltozását, s ekkor a mai társadalom az okozat, vagy pedig a társadalmi változás hat kihívóan a gép megszületésére, s ekkor a gép az okozat. A hatások összefüggése sokszor kideríthetetlen. Általában kölcsönös összefüggésről kell szólanunk, azaz egy párhuzamról, mely magában a modern társadalmi szerkezetben gyökeredzik. Sajnos, ezt a modern szerkezetet mindmáig alig vizsgálták²: a mai ember csodálatoskép nem mai szemmel tájékozódik, hanem apái szemével lát; vagy pedig a szép-irodalom hat rá úgy, hogy a gépiesedést alig veszi észre, csak a meleg és bensőséges közösségeket.

a) Tömegesség és nagyméretűség.

Minden haladottabb korban lehet szó tömegességről, de ennek társas alakja, a nagyméretűség, sajátosan modern. A tömegesség az egyes embereket illető kategória, jelenti egyének halmozódását; a nagyméretűség a csoportot illető kategória: jelenti a csoportok terjedelmét (extenzitását). A kettő állandóan összefügg és döntőhatású az együttélés módjára, a csoport szerkezetére. Mintegy törvénye a társadalomnak: minél csekélyebb az összevonódás, annál nagyobb lehet a csoport; viszont: minél nagyobb a csoport, annál erősebb a hajlam arra, hogy csak csekély összevonó erők jussanak szóhoz, azaz az intenzív társulási formák háttérbe szoruljanak. Íme, itt a családnak mai tragédiája is: kicsiny, szervesen összetartó egység, de már nem szolgál

¹ Ezért tanulmányunk címében külön a «gépiességet» fel sem tüntettük.

² V. ö. L. v. Wiese: *Technik*; Vierkaudt: *Gegenwart* c. cikkek a *Handwörterbuch der Soziologie*-ban (1931) alig érintik kérdésünket. Sombart: *Das ökonomische Zeitalter* c. feje. *Deutscher Sozialismus* című kötetében. U. ö.: *Das Wirtschaftsleben im Zeitalter des Hochkapitalismus*. 1927.

mintául, a patriarchalizmus elavult ; a nagy csoportok már szétesők, extenzívek. Az emberek érintkezésbe-jutása is átalakul : számban növekszik az oly érintkezés, mely külsőleges és nem benső ; az érintkezés lebonyolításához tehát elégséges már a gép igénybevétele.

Emberek érintkezése terén megkülönböztetünk kétféle módot : 1. teljes vagy személyes «érintkezés»-t, és 2. csökkentett vagy gépies «kapcsolás»-t. Kapcsoló szerepében, szociális téren, a közlekedési eszköz is kétféle lehet, — amit nem szoktak kiemelni. Az egyik berendezés még elősegíti maguknak az egyéneknek egymáshoz-jutását s ezzel «személyes» érintkezés kialakulását ; ilyenek a vasút, hajó, repülőgép. Természetesen így az érintkezés kétoldalúvá is válik. Van azonban sok más közlekedési eszköz, — posta, távíró, telefon — amely már csak csökkentett érintkezést enged, némely eszköz — rádió, hangszóró — pedig elvileg kizár kétoldalú érintkezést. A csökkentett érintkezés már csak gépi úton történő «kapcsolás» : az egész személyiséget részben eltakarja — pedig mennyit jelent a «személyes» találkozás, az «első benyomás»! — és csak bizonyos korlátok között (kifejezési «sávon» át) lehet valakivel érintkezést felvenni. Íme, a gép! Azt hisszük, hogy az érintkezés csodálatos megkönnyítésére való, holott csak megszűrését szolgálja. Az, amit «kapcsolásnak» mondunk, elválasztva az érintkezéstől, nemcsak egyoldalú, hanem hiányos is : valamire, nem pedig valakire, egy egész személyiségre, való ráfigyelést idéz elő. Diplomáciában ma is külön esemény a «személyes találkozás» ; egy diplomáciai iratváltás átlag kevesebbet jelent. A köznapi életben a levél, körlevél, ¹ a telefon járja s észlelhető : ezzel az érintkezés mintegy elnyúlik, széthúzódik : a «kapcsolás» sorozatos hatásban jut odáig, hogy — valamennyire — pótolja az érintkezést.

Jelentős kérdés az is, vajjon lehet-e egyidejűleg sok embert érintkezésbe hozni (csoportot «szinkronizálni»), avagy

¹ A kettő jellemzően mutat kétféle : személyes és személytelen érintkezést. A körlevél ez utóbbira hajlik ; a levél lehet «szigorúan bizalmas», azaz személyes, de lehet hideg, «üzleti» hangú. A gépi kapcsolat az utóbbit segíti elő : személytelen és hideg viszonyt.

nem. Itt óriási a különbség a beszélőpárokra szorítókozó telefon és a tömegeket egyszerre befolyása alá hajtó hangszóró, illetőleg a rádió közt, mely ha szétszórtan is, százezres tömegeket egyidejűleg foglalkoztat.

A mai, gépies érintkezések közös jellemvonása az, hogy a társas kapcsolat elmélyítésére egyre kevesebb lehetőség nyílik, tehát kevés az út az intenzív tételekre, annál több a kapcsolódás kiterjesztésére (extenziválás). Lehet mondani, a műszaki kapcsolóeszközök által a kapcsolatok «technikai felhígítása»¹ következett be. Élénk tünete a társadalom modern életformájának az, hogy gépies kapcsolódásokkal meg tud elégedni, naponta millió esetben. Ennyi elég itt az egyéni érintkezésekről.

A mai, tömeges társadalom elválik a régítől a «politikai tömegek» jellemében is. Aristoteles még oly tömegeket képzelt el, ahol egy állam «polgárai» (4—5000 ember) még személyesen lehetnek együtt s hallhatják a kikiáltó (kérűx) hangját. Ma? Egy monstre-meetingen százezres tömeg lehet jelen, egy hangszóró összekapcsoló hatására; ugyancsak egy Hitler-beszédet százmillió ember hallgathatott rádión. Ugyanily elszélesedés, extenziválódás oka a modern sajtó; egy lap milliós példányszámával hathat egyidejűleg: a mai kor «közönsége»² a régi időkéhez képest roppant széles lehet. Tulajdoníthatjuk a mai rotációs nyomdai berendezéseknek. Általában a nagyméretű társas egységek alapján gépi berendezések: nagyvárosok, hadseregek, államok, trustök stb. még 150 évvel ezelőtt elképzelhetetlenek mai, élénk élet-ütemükben és nagyságukban. Technikai lehetőségek szolgálnak alapul 2—3 milliós városoknak, avagy 60—80 milliós államoknak.

A nagyméretű egységek összetartozása ma gyengül; tagjaikat nem egyesítik, csak «összehozzák», egy félig-társultság («ungesellige Geselligkeit», Kant) mutatkozik a csoport-

¹ A szó Chase-nél (*Man und machine*) előfordul, de bizonytalan tartalommal.

² Lásd erről tanulmányunkat: *A közönség*. Budapesti Szemle 1936. és: *A sajtó szerepe természetes és mesterséges közvélemény alakításában* 1938.

ban. Látjuk ezt a «misszió» és a «propaganda» eltéréseiben. Az előbbi: személyes hatás a személyiség magvára, egy mélyreható lelki áthatás. A misszióban egy «egész» személyiség hat,¹ hatást gyakorol már pusztán jelenlétével is. Egy átütő tartalom mélyen és közvetlenül sugárzik s a partner jelleme mélyére hatol be. Rendszerint sorozatos és következetes a hatás a misszióban, melyhez eleven és sokoldalú hatás szükséges. Így hat a nagy szónok a köréje seregglőkre, híveire. De mennyire más már a hatás a gépi, nyomda terméken keresztül! Csak részben hat az olvasóra, s rendszeresen csak a már műveltebb elemre. E hatásforma általánosabbá tételén dolgozik szociális érületben megerősödött korunk, egy «népi» műveltségre is törekedvén. A misszióval szemben a propagandának csak toborzó jellege van, hatása külsőleges, a személyiség magvára nem irányul. A hatás nem mély, viszont annál szélesebb körű. Feltűnő a különbség: a misszió terén alig lehet szó gépi hatásról, a propaganda terén ennek döntő szó jut. A gép hatása megtorpan ott, ahol a jellemhez ér, azonban ennek mély megragadását a modern, külsőleges társulás nem is kívánja meg. A röplap csak «megfogni» akarja olvasóját, nem pedig életre szóló hatással átszöni lelkét. Még ha a röplapok egymást érik is, nem lesznek nevelőkké; csak magukkal sodrók, miként a szél sodorja a faleveleket. Propaganda után «szélcsend» lesz a lelkekben, hol nincs termékeny maradvány. Sőt! Megmarad valaminő, érintkezési hiány utóíze: elragadtattunk, de személyiségünket semmi sem ragadta meg. Ürességérzés, félig-társultság, sőt áltársultság érzése eredt meg. Végül is a misszió célnak nézi az embert, a propaganda csak eszköznék. A propaganda hatása után valaminő, alig elfojtható érzés ez: eszközöskké lettünk; és ez sohasem elég; az ember nem lehet csak eszköz (Kant). Mindegy. Modern, külsőleges nagycsoportok végre is vannak, ha még oly lazák is. Néhol nincs is más céljuk, csak nagyságukkal hatni, mint választási hadjáratban. Egy párt sokszor csak egy rövid lejáratú akcióban vesz részt, s vége. Az ily, rövid életű társas csoport csak «kartoték-

¹ V. ö. *Missziós lélek* — *nevelői lelki alkat*. Athenaeum. 1939.

társulás»; megvan a listája, de nincs meg a lelke. Az a körülmény, hogy a propagandának sokkal nagyobbak a gépi eszközei, oda terelte a fejlődést, hogy a személyes ráhatáson alapuló, «missziós» vénájú, társító-összehangoló tevékenység háttérbe szorul. És éppen az utolsó évek politikai tapasztalatai — kivált Spanyolországban — azt sejtetik, hogy ha hatalmas politikai tábor propagandával össze hozható is és szavazáskor mozgósítható, pusztán «számbeli tömegre» nem lehet politikai rendszert alapítani. Ahol már akció, kemény fellépés van, több van a tömegben propaganda-üledéknél. Ú. n. «demokratikus tömegek» sokszor csak papíron vannak meg, de nem tényleges akciókban. A politikai «tömeg» egyre inkább csak fikciónak bizonyul. A realitás : egy aktív kisebbség vezető szerepe. Gondolhatunk egy modern plakát-harcra ; tömegek megmozdíthatók, de tartós cselekvésre be nem hangolhatóak. Tömegek «missziós» áthatásának nem-gépesíthetősége nagy tény ; az ellenkező eset feltételezése csak egy politikai tömeg látszatát keltheti, mert nem látunk átütő erejű tömeget : alapjában jelentékeny marad az apolitizmus. Nyomdai és terjesztés-technikai mesterkedés tehát korántsem jelent mindent. Új, politikai «érzületeket», jellem-mélyet helyzetek tényleges látása és átélése teremt, de nem propaganda-hatás. Ez új életfelfogást nem sugall önmagában, a helyzetek látása, átélése nélkül. Tehát a gép nem segített bennünket odáig, hogy a tömegeket megragadva, még új és mély lendületet is teremtsen. Nagy, talán tragikus probléma ma : a tömegek itt vannak, de mély áthatásukra, lendületbe hozásukra nincsenek megfelelő arányban eszközeink.

Áttérhetünk a politikai tömegekről a gazdaságiakra. Ezeknek jelleme nem egy ponton félreismerés tárgya. Mindenekelőtt gépi berendezések, közlekedési eszközök hallatlanul kiszélesítették a piacot, de csak bizonyos cikkekben jutottunk a világgazdaság fokára. Azonban máris odaérkeztünk, hogy merőben elszemélytelenítették adás-vételben az érintkezést. Elég néhány tünetre utalnunk. Szó sincs ma arról, hogy pl. ember kísérjen útjában árut, mint egykor ; az áru automatikusan «érkezik» ; a csőpostától a vasút- és postáig, a repülőgépig gépi berendezés viszi az árut. Gépi berendezés szolgálja

a reklámot s egyre ritkább az a kereskedő, akinek «reklám a neve». Ritkul az eset, midőn az eladó szorosabban, szinte személyesen érintkezik a vevővel. Minden tárgyi síkra kerül, automatizálódik (írógép, számológép) a levelezés, mechanizálódik az elkönyvelés. Minden csak szürke «tétel» lesz; pusztán számozva az árufaj, a rendelő cég, a vasút- vagy hajó-járat. A cikk sem egyéni, hanem tipizált, s az emberhez az áru már egyéni eredet nélkül jut. Már a nagykereskedő személye helyett csak «az iroda» ismeretes. Még maga az áru sem ismeretes, hanem csak jegyzékbeli száma, típusa, üzleti leírása. Az ú. n. gazdasági társadalomban sajátos módon jó létre egy gazdasági, «elvonatkozás»: az áru-típus köt egymáshoz embereket (pl. gabonakereskedők), akik ebben «érdekelve vannak», de magukat az embereket egyébként mi sem köti egybe. Maga a közgazdaságtan is elszemélytelenített,¹ s elvonatkozik az élettől. Még a cég sem más, mint «keret az effektuálásra», csaknem merő elvontság. A piac pedig általában az elvont vevő és személytelen eladó foglalata.

Nem érdektelen annak megfigyelése, minő nagy mértékben alakult át a fogyasztók társadalma is, nem kis részben az eladói technika és a gépi reklámberendezések hatása alatt; ez utóbbi mintegy óriási trainírozó-készülék, felkeltendő a vágyakat és egy cég irányában felszítandó a vásárló kedvet. Nagy és néma forradalom játszódott le az utolsó hatvan évben, hirtelen felborult az a régi szükséglet-rendszer, mely évszázadokon át összhangba jutott, «rangszerű» volt s most mindenki mindent «joggal» megkívánhat. Csak pénze legyen s mindene meg lehet. Nagy a változás főleg tömegcikkben, amelyeket gépek termelnek; mindaz, ami emberi mohóság tárgya lehet, «szükségletnek» van beállítva.

Az egész XIX—XX. századbéli technicizmus olyan hatású, mintha hirtelen zsilipek egész sorát nyitották volna meg; szökőárszerűleg zúdult a társadalomra mindaz a sokféle áru, ami ugyan nem elsőrendű életszükségleti cikk, de

¹ V. ö. *A bourgeois és kapitalista megítélésének eredete*. Magyar Közgazd. Szemle, 1929.

kielégíti a vágy-moloch minden álmát, a kényelmet, a városi életformát és fényűzést. Mindenki egy hasznossági üzem forgatagába került — nem pedig az életösszhang csendes révébe — s bizonyos általános izgalom foglalkoztatja : mi minden kellene még. A közgazdaságtan a kereskedő-mentalitást szolgálja : legyen mindenki tökéletes fogyasztó. Végre pedig sajátos, a modern technicizmus nem az embert alakította át — mert embert gép nem, csak mély személyiség alakíthat át ; az új ember csak annyiban új, hogy külsejére rá vannak aggatva különböző igények és kényelmi berendezések, tekintet nélkül azok összhangjára és tárgyi szükségükre. Az ember a gépi termelés, a piac szempontjából csak annyiban fontos, hogy mit és mennyit tud felvenni. Hogy a fogyasztó mit nyer kultúrában a cikk átvételével, egyik közgazdász sem kérdi ; elég az, ha az ember a magasabb civilizáció illúziójában él a cikk megvásárlásával és használatában. Elfogta az embert a «szükséglete», mint valami fátum, s most már fogoly. Űt visszafelé, az egyszerűség felé, nincs. Íme, a gép termelte számos tömeg-«szükséglet» differenciálódása egy végzetes és szubjektív kultúra felé vezetett ; az ember elhagyta «a természet arisztokratizmusát» (Carlyle kifejezése), átadva magát a plebeius mesterségességnek és kultúrcicomáknak. De nem csoda, ha Bergson¹ már hirdeti : új szabadságharcra van szükség, kiharcolandó az utat a természetesség felé.

Tömeg és gép világosan egymásra utalnak : a géptermék tömegeket kíván és viszont, a tömegeknek olcsó, gépi cikkek kellene. A szükségletek nemcsak elsokasodtak és zűrzavarossá váltak, hanem az embereknek színvonalat illető igényei le is szálltak. A tipizált cikk, pl. a bútor, nem oly szolid már s nem oly művészi tartalmú, mint ha az egyéni ízlés és munka terméke volna. Mikor a cikkek kapcsolják egybe — egy «gazdaságtársadalom»-ban — az embereket, az ember itt már szürke, anoním tömegegyenlenség, s igényében is mint ilyen jelenik meg előttünk.

A gépi berendezések a látható értékek meghecsülésére,

¹ *Les deux sources de la morale et de la religion.* 4. fejt.

anyagi termelésre nevelnek. Ami az ember értékét illeti, az tűnik fel legértékesebbnek, aki «sokat» termel és fogyaszt. Központi érték tehát a vagyon. Sombart finom gúnnyal írja : főértékmérő arra nézve, ki minő «ember», a jövedelmi adó. Még egy kiválasztó berendezés is életbe lép ugyanekkor, amely az elit-képződést a szerint irányítja, hogy kiválasztódjék a gazdasági sikert aratott «homo oeconomicus». Kiváltkép hozzájárult a gép ahhoz, hogy uralkodóvá legyen a gazdasági motívum elsőbbségi érzése ; ez alakította át a társas összefüggéseket is túlnyomóan gazdasági «osztályok» szerint való összefüggéssé. A gép szerepe a prolétariátus kialakulásában nem kíván külön hangsúlyozást ; ez nem csak pozitíve jelentős, hanem mint tagadása a szellemi kulturális összefüggés elsőbbségének.

Legvilágosabban jelzi a tömegesség korát a «standardizálódás», különféle tereken (cikkek, munkások, üzemek, gépek stb.). Nagyon ismerjük a főtényeket, de utalunk egy elrejtett tényre. Nem igen gondolunk a gépileg előállított ruházati, konfekciós cikkek szociális következményeire. A ruházat nemcsak biológiai szükségesség, a testi hő védelme, nemcsak kitüntető eszköz, szép, hanem támaszpontja is a társadalmi ellenőrzésnek : le lehet a ruháról olvasni a jellemző adatokat, az egyént, a társadalmi állást, és mint típus válik az illető ellenőrzés tárgyává ; a még meglevő, foglalkozási egyenruhák (postás, vasutas) is az ellenőrzést teszik hatásosabbá. Azonban ilyen külső támaszpont, ismertető jel nélkül bajos megindulnia a társadalmi ellenőrzésnek. Ruha teszi az embert.

Mikor hirtelen beköszöntött a gyári ruhák kora, a gépi termés, voltaképp egy típust támasztott alá : az «átlagos, városi ruha» divatját. Mivel jobbára ezek kerülnek forgalomba, egyre nagyobb lesz a zavar ; már csak a munkaruhában van némi jellegzetesség, épp az élénkebb, társas életet és mozgást hozó munkaszüneti napokon a nagy tömegben alig lehet magunkat kiismernünk. A nagy tömeg egy «általános divat» mezében jelenik meg. Különleges támaszpontját elveszítvén, a társas ellenőrzés vasárnap voltaképp kikapcsolódik. Ami marad, alig más, mint a nemek szerinti ruhaviselet

eltérése. Maga a társadalmi rang eltemetődött, az egyenlőség megszületik a gépi ruhatermékekben.

«A világ haladásnak nevezi — mondja P. Valéry — azt a hájlamát, mely a végzetes gépiesség felé vezet.» Alig van más út, míg a tömeg vezet, s a tömegek igénye.

A tömegek önellenőrzése — szervek hiányában — immár szenved. Nincsenek szem előtt erények és bűnök. Nem nagy vigasztalás, ha az ellenőrző erők lassan központosulnak. E téren a modern társadalomban az állam lépett előtérbe, főképp szervezettsége folytán, de azért is, mert a szükséges erőmozgósításhoz a gépi felszerelés az állam rendelkezésére áll. Néhány szó elég erről. A politikai vezetés, irányító szereplés egykor egyes személyek közvetlen megjelenésével függött össze. A tömeg abban bízott, aki közte volt, megjelent. A választás gyakran egyszerű rámutatás és felkiáltás volt : ez kell vezérül. Ma ez a tömegek korában már alig lehet kivételes eset is. A választás bonyolult közlekedési, sokszorosító, terjesztő berendezést tételez fel, sőt ezt megelőző nyilvántartási felkészülést. A választandónak személye és megjelenése elhomályosodik, sőt kényszerűen kikapcsolódik. Űr lesz a választási gépezet, a «machine». Mindenfelé gépek iktatódnak az eljárás mozzanatai közé ; a politikai akarat — részben — gépi terméké válik.

Nem kell kiemelnünk, minő nagy mértékben gépekre szorul a közigazgatás is : telefon, távíró, rádió, nyomda, sajtó nélkül hírszolgálat nem képzelhető ; és a közvetlen beavatkozás (rendőrségi autó stb.) hasonlóképp gépeken alapszik. Még a technikai ügykezelés is nem egyszer hasonlít egy kartoték-rendszer gépies igénybevételéhez.

Hogy pedig a katonai akciók sikere gépek alkalmazásától függ, egyre inkább, ma minden újságolvasó tudja.

A technika nagyban függetlenítette az embert a «szomszédság kényszeré»-től, attól a fátumtól, hogy azzal kell társulnunk, aki épp mellettünk van. Az ember már nem növény, mely csak egy talajpontról, hol épp van, szívja táplálékát. Ma egyre több az ember, aki «egyszerre öt világrészből él.» Voltaképp és valamiképp — infinitezimálisan — mindenki így él. A csodálatos világgözlekedési forradalom — épp száz év

óta — odajuttatott bennünket, hogy a különleges «tájé-
nyök» az egész világ szolgálatában állanak. Az átlagos egyéni
actoradius is nő; senki sincs egy fixponthoz lekötve s nem
kénytelen szenvedni egy darab föld tragédiáját — elvileg.
A földrajzi «sors» konkrétumától technikai úton lettünk füg-
getlenek: ez a XIX. század egyik legnagyobb ténye. Viszont:
szellemünk is imbolygó lett, kevésbé érzi a táj ihletését, vagy
a táj «démonát». Nincs már szigorúan tájrajzilag kötött lélek,
mint pl. steppe-lélek, tengerparti lélek, alpesi lélek. Ha van-
nak is nyelvi akadályok, az egyéni lélek szabadabban érvé-
nyesül az egész Földön s Arany Jánost Kanadában is olvas-
sák. A szellemi ubiquitást meghozta végre a rádió, bár a
diadal távrolról sem teljes. Messze vagyunk attól, hogy világ-
polgárokból álljanak országok társadalmi. Igaz, hogy a mai
nyomda- és hírszolgálati technika a népek érintkezésének
új korát vezette be, de népek egymásról való tudása csak
látszat, tudunk egymásról, ám nem ismerik egymást még
szomszédnépek sem. Különleges, modern probléma: a nép-
karakterológiai ál-tudás kirekesztése. Nem mondhatjuk elég-
nek, ha szomszédok ismerik a másik ország földrajzi adatait
és statisztikáját. Már pedig mai szokás szerint térképeket és
táblázatokat szokás tekintetbe venni, ami nem ezet mélyre-
ható ismeretre: a társadalom csak szemléletesen válik —
helyben lakva és járva — ismeretessé. Az emberek egyébként
megismerték a Földet, de nem az embert, nem önmagukat,
még kevésbé szomszédait. A néplélektani particularismus
megvan. Keyserling bejárva az Egyesült Államokat, arra a
megállapításra jut,¹ hogy «minél kedvezőbben fejlődnek a
közlekedési eszközök, annál inkább van kilátás arra, hogy
a helyi elkülönülés (regionalismus) fennmarad, s jelentősége
egyre nagyobb lesz. Jobb közlekedési eszközök ugyanis a
kölsönhatás ellenében működnek. Minél inkább érintkezik
valaki másfajta emberrel, annál inkább tudatára jut a maga
különvalóságának.» Ez is tény. A lélek szembenáll a géppel
s a maga otthonára lel. A gép kétélű fegyver, hol az általáno-

¹ *Amerika*. 1930. 116. l. E fejezet sok. tényleges partikularizmust is leír.

sat, hol a különöset szolgálja. Hol a magasabbrendűt, hol az alacsonyabb szenvedélyeket («Verrat der Technik», Spengler). Ma kiváltképp látjuk, hogy a szenvedélyek is felviharznak s a gépek egymás ellen vezetik őket. A nagy motorgyáros nagyműveltségű fia, Diesel, tíz éve írta ezt : «A gép az emberket egymáshoz hozta, de mindenekelőtt csak tisztán gépiesen, közel hozta az arcot archoz, a gyűlöletet gyűlölethez és a félelmet a félelemhez.»¹ Ezt épp korunkban látjuk.

A gép sehol sem hoz végső megoldásokat, csak fokoz, elősegít, vagy gátol ; hatványozza a világfejlődés méreteit, rendkívüli arányban fokoz szerencsét és katasztrófát egyaránt.

DÉKÁNY ISTVÁN.

¹ E. Diesel : *Völkerschicksal und Technik*, 1930., 114. l.

SILLANPÄÄ F. E.

Sillanpää Frans Eemil, a legnagyobb élő finn író, neve már többször bejárta a világsajtót. *Nuorena nukkunut* (a magyar fordításban *Silja*, egy régi családfele utolsó hajtása) című regényének megjelenése, 1931 óta minden esztendőben komoly jelöltje volt az irodalmi Nobel-díjnak.

Sillanpää 1939 szeptemberében töltötte be életének ötvenedik évét. Az író apja, Koskinen Frans Henrik, aki 1851-ben született a nyugatfinnországi Kauvatsában, régi, tekintélyes gazdacsaládból származott. A család, a kauvatsai egyház anyakönyvének tanúsága szerint, legalább is 1702 óta a Kauppila nevű birtokon gazdálkodott, nemzedékről-nemzedékre folyton emelkedett, de aztán virágzásának tetőfokán hirtelen tönkrement és elszegényedett. Frans Henrik, a mindennapi életben «Pransu», az író apja, már nem gazdaházban, hanem kunyhóban született. Huszonhatéves korában északkeleti Satakuntába költözött szerencsét próbálni és egy ideig béresgazda egy hämeenkyrői gazdaházban. Mély érzésekkel megszeretett és feleségül vett egy nála három évvel idősebb hämei leányt, Mäkelä Loviisa Vilhelmiinát, aki szintén elszegényedett gazdacsaládból származott. A fiatalok kezdetben egy zsörtölődő öreg házaspárnál húzódtak meg egy korhadtfalú szobácskában. Később Frans Henrik megvásárolt egy külsőkamra-épületet, amelyet az egyházközséghez tartozó Kierikkala falu szélén állított fel, távol az országúttól, egy roskadozó malomépülethez vezető híd végében. Ez az erdei kunyhó volt Sillanpää, magyarul «hídfő», amelyről az író vezetéknevét is nyerte. Pransu egész tavasszal az új otthonon dolgozott. Ablakot vágott a kamra egyik falába, tűzhelyet épített az egyik sarokba és 1882-ben, egy gyönyörű

júniusi napon, beköltöztek otthonukba az új telepesek első gyermekükkel, a kis Annával. Volt egy tehenük, egy lovak, egy rozoga szekerek, amelyen néhány kisebb tárgyat és némi ételmet vittek magukkal: kenyeret, heringet, burgonyát. A kamrából alakított konyhá udvarát akkor már sövénykerítés vette körül, két nyírfát is ültetett Pransu a ház elé. Miina dolgozó és ügyes keze pedig rövidesen gyönyörű virágoskertet varázsolt a ház köré. Az új otthonban kialakultak Pransu és Miina házasságának azok a külső keretei, amelyek négy évtized alatt lényegesen semmit sem változtak. A házaspár két első gyermeke, a szelíd Anna és a hisztérikus hajlamokkal terhelt Kalle fiú, korán meghalt. Csak legfiatalabb gyermekük maradt életben, az, aki 1888. szeptember 16-án született és aki ma Sillanpää Frans Eemil néven a világirodalom nagyjai közé tartozik.

Sillanpää egyetlen gyermek volt; az erdei konyhába ritkán tévedt be idegen s így 10 éves koráig apja és anyja volt jóformán minden társasága. Öröklött hajlamai mellett tehát döntő befolyással voltak rá azok a hatások, amelyeket szüleitől nyert Sillanpääben. Apja iránt érzett tisztelete és ragaszkodása az évek során egyre jobban nőtt és erősödött. Frans Henrik szegény gazdasági munkás volt, de nem szolgálék. Jellemében felismerhetők a nyugatfinnországi finn parasztgazda tiszteletreméltó és nemes jellemvonásai. Nagy tisztessége és munkaszeretete a hagyományok tiszteletével és férfias önérzettel párosult. Az emberek megítélésében érték-mérője a föld volt. Megbecsülte a tudást, de a papokat elsősorban talán mégis azért tisztelte, mert egyházi birtokon gazdálkodtak. Akármilyen szegény volt, meggyőződésből és határozottan idegenkedett mindenféle proletármozgalomtól és a házatáján sem tűrte meg az izgatató beszédet. A szó-talan, nyugodt, szemlélődő természetű ember tárgyilagosan és józanul ítélte meg a dolgokat és határozta meg az emberekhez és a dolgokhoz való viszonyát. Rezignáltságát és melankóliáját valószínűleg gyakori betegeskedése magyarázza. Apjától örökölte az író bölcsességét és tárgyilagos életszemléletét.

Lelkének érzékenysége és érzelmi világának gazdagsága

viszont anyai örökség. A fiatal, derűs természetű Miina néhány évvel házassága előtt legelső, törvénytelen gyermekének születésekor súlyos lelki válságon és megrázkódtatáson ment keresztül s nagyon korán megismerte «az örömet, a fájdalmat, a kétségbeesést és a csendes szomorúságot». Férjhezmenetele után új életre éledt. Sokszor érezte magát boldognak, elégedettnek és gazdagnak szegényes otthonában, de talán ugyanannyiszor volt boldogtalan is, ha súlyos szenvedésekkel próbálta meg az élet. Könnyen nevetett és könnyen sírt. Felcsillanó szemmel, meleg hangon, egyszerű szavakkal mondotta el csendes kis észrevételeit «a pirkadó reggelről és a novemberi holdvilágról». Mélységes megindultsággal szerette a szépet. Egyetlen nagygazda-ház udvarán sem nyílt annyi tarka virág, mint a kis erdei kunyhó körül. Elaggott, öregasszony volt már, mikor férje 1921-ben meghalt, de mégis későbbi otthonukból, Töllinmäkiből vitt termőföldet és palántákat a távoli templomfalú temetőjébe Pransu vasráccsal bekerített sírjára. Nagyerejű férfiakkal is szembeszállt és kicsavarta kezükből a botot, ha durván bántak lovukkal.

Az anya és egyetlen életben maradt gyermeke, az érzékeny, gyenge idegzetű Eemeli között meghatóan bensőséges viszony fejlődött ki. Különösen olyankor kerültek közel egymáshoz, ha az apa nem volt otthon. A magányos gyermek csendes álmódózását és «gyönyörű hangulatát» az anya egyetlen szóval sem zavarta meg. Anyjának köszönheti az író, hogy gyermekkori álmainak mesevilága sohasem omlott össze. Minden közös élményükhöz valami egészen sajátos hangulat fűződött. Mikor Sillanpää egyetemi hallgató korában szünidőre érkezett haza, anyja egyszerre sírt, beszélt és nevetett boldog izgalmában. Hangja elcsuklott, ajka remegett, «minden ránc élt az arcán». Halála után alakja és derűs lényé beleolvadt a legszebb helyzetképbe, mely az író lelkébe vésődött. «Nyári vasárnap reggel, mikor a harangok szava tompán rezeg az udvar levegőjében és elhal a kunyhó falán, mintha csak addig tartott volna ereje. Az udvar és a ház, a kövek és a fűszálak úgy hallgatják, mintha padokban ülnének; még a lábát nyaldosó macska is tisztábbnak látszik ott a pázsiton és a sütőkonyha kéményéből előgomolygó füst mintha

jelentené, hogy a tojás mindjárt felforr a kemence tüzén . . . Anyám nem tartozik bele láthatón ebbe az emlékképbe, de ez a kép mégis teljesen azonos vele.»

«Bizonyos tekintetben valóban nagyon gazdag és boldog ember vagyok : csodálatosan szép volt a gyermekkorom», írja egyik önvallomásában Sillanpää. «Boldog, magányos» gyermekkorának legszebb nappalait és éjszakáit, estéit és reggeleit Sillanpääben töltötte el. A kis erdei kunyhó közvetlen közelében nem volt tó ; keskeny völgyszakadék vonult el mellette, amelynek fenekén lágyan zúgó patak folydogált. A kunyhó fenn a magas parton állt. A körülötte fekvő «szántó-föld-foltocskák» gondozása és termőerejének fokozása volt a szülők életének legmagasabb célja, tartalma és öntudatlan boldogsága. A szemközti parton fenyőerdő sötétlett. A patak Sillanpää kerítése alatt alacsony fiatal fenyvesből bukkant elő és a híd alatt kis zuhatagot alkotva, tűnt el zelnicefák és égerfák buja sűrűségében. A hídról látni lehetett a roskadozó régi malom tetejét és a garat száját, mögöttük rétfoltok és egy résen át a titokzatos nagy világnak egy darabja, messzeségben kéklő erdők látszottak. A kisfiúnak nyáron a patak volt legkedvesebb pajtása. Dúdolgatva kószált a partokon és vágyódva nézett arra, amerre a patak szaladt. Leguggolva bámulta a patak életét és nem unatkozott egy pillanatig sem. Hiszen a fodros hullámok játéka sohasem egyforma és a híd alatt táncot járó kékes-zöld szitakötők is mindig másként helyezkedtek el a tavirózsák levelein. A kis sellő egyhangú morajlása olyan volt számára, mint egy soha véget nem érő csodaszép mese, amelyből mindig csak egy-egy részletet lehetett hallani. A természet valósággal megigézte lelkét. Társa volt minden kis virág és fűszál, jól ismerte a madarakat is. Társa volt az ébredő tavasz, reggeltől estig elszórakozott jelenségeivel. Versenyt dalolt a megdagadt patak rohanó árjával és az ég kékségében károgó varjak becsalogatták az erdőbe madárfészket és tojásokat keresni. Ugrándozik, megáll, hallgatózik és elbágyadva issza magába a tavasz és a nyár ezer meg ezer finom illatát. «A kisfiú minden lépése vidám esemény csirázó életében.» Ha magányos számócát lát, nem tépi le mohón, hanem előbb alaposan szemügyre veszi. Megviz-

gálja a bogyo szerkezetét, megfigyeli, hogyan nőtt hozzá szárához, megnézi a leveleket alulról és felülről, és csak azután kapja be a gyümölcsöt. Ha álmodozni akart, olyan helyekre kalandozott el, ahová nem látszott a valóságot jelentő erdei kunyhó. Legboldogabb óráit a régi malom roskadozó épületénél töltötte. A kisfiúnak sohasem volt meséskönyve, de a malom belseje olyan volt számára, mint egy izgalmas mese. Az ablak négy zöldes üvegtábláján titokzatosan szűrődött be a napsugár. Liszt, por és pókháló lepett be mindent, de még ott volt a tűzhely, amelynek parázsán zabpalacsintát sütöttek a molnárlegények. A szívszorogató csendesség, a korhadó nedves falak és a dohos liszt szaga elkábítják érzeit. A gyermek tágranyílt szemmel bámul bele az ürességbe és úgy érzi, mintha megállt volna az élet. Alkonyodik már, mikor kiragadja magát a malom varázsából. A malom mögött még nagyobb csodák várnak rá. A vadkomlóval befutott zelnice- és égerfák, meg a vízínövények áthatolhatatlan sűrűségéből a heracleum feshő virágai világítanak ki. A hídról, «öntudatlan természetimádatának oltáráról» még visszanez a malom garatja felé. Ott már leszállt az éjszaka homálya és a fiú tágranyílt szemmel bámul a sötétségbe. Tudja, hogy nincs ott semmi, de felzaklatott idegekkel mégis úgy látja, hogy a legmagasabb heracleum szellemmé változik. A fiú csak néz, aztán hirtelen hazarohan és elmondja nyíltan, hogy most már ő is látott szellemet. «Mit? Hol? — A malom mögött; errefelé nézett, erre balra.» Ezek a gyermekkori benyomások örökké élnek Sillanpää műveiben. «Ha később írókoromban le tudtam írni a nyári finn természetet, a malomrét bokraitól kaptam hozzá ösztönzést, mikor hatéves koromban lefekvés idején elszóktam oda a szürkületben, oda, ahol vadrózsa-bokrok nyíltak és sellők zúgtak.»

Mikor Sillanpää elérte tizedik életévét, a család életkörülményei lényegesen megváltoztak. A gyermek eddig csak vándoriskolába járt, most beadják szülei a távoli Haukijärvi falu újonnan megnyílt népiskolájába. A kis család elhagyta Sillanpää-t és beköltözött annak a gazdaháznak egy kis kamrájába, amelynek nagy lakószobájában az iskola volt elhelyezve. Később eladták Sillanpää-t, de akkor apja már

faragta a gerendákat, amelyekből új otthont épített Hauki-järviben egy domb lejtős oldalán.

Tizenkét éves volt Sillanpää, amikor apja elvitte a finn Manchesterbe, Tampere városába és a jól sikerült felvételi vizsga után beíratta a reálliceumba. A fiatal fiú élvezte az iskolát és a városi életet, játszva győzte le a tanulás nehézségeit, nagy érdeklődéssel tanult németül és mikor a negyedik iskolai év végén saját pénzén megvette a *Deutsche Prosa und Dichtung* című könyvet, a Heine- és Freytag-szemelvények új világot nyitottak meg előtte. Már ebben az időben szorgalmas látogatója volt a népkönyvtáraknak és az iskolai szünetekben nagy igyekezettel olvasott svédnyelvű könyveket.

Tizenöt éves korában jómódú rokonoknál a könyvespolcon régi karácsonyi albumot talált Sillanpää. Elragadtatással nézi Sparre és Järnefelt Eero képeit és mély megindultsággal olvassa Aho, Ingman és Kauppi-Heikki elbeszéléseit. «Minden lapon átéltem azokat a benyomásokat, amelyek Kauppi-Heikkit íróvá tették: hogy' is lehet olyan szépet írni, mint 'az álmodozó lakóház'. Milyen elbájolón jelentek meg előttem a kedves tájék nyári estéi és éjszakái, az erdei tavak, az illatos tópartok, a kunyhók és a kunyhókban élő emberek! Én is átéltem ezeket a benyomásokat a legfinomabb árnyalatokig — és még mennyi mindent, ami hiányzott ezekből az elbeszélésekből. Oh, ha híven le tudnám írni én is mindazt, amit otthon láttam és éreztem nyári éjszakákon a lakószoba homályában, mikor a széna illatozott! Semmi sem lehet olyan szép, mint egy ilyen történetnek vagy versnek a megírása.»

Hatodik osztályos korában Leino Eino, Koskenniemi és Manninen legújabb versköteteit olvasta bizalmas barátjával, Pohjanpää Laurival, aki ma neves költő. A fiatal Sillanpää ebben az időben lírai költeményeket ír, amelyek közül több nyomtatásban is megjelent a Tamperei Reggeli Ujságban. Ennek a lapnak nemcsak munkatársa, hanem 1907 nyarán segédszerkesztője is volt.

Sillanpää 1908 tavaszán kitűnő eredménnyel érettségi vizsgát tett és május 21-én beiratkozott a helsinki egyetem mennyiségtan- és természettudományi karára.

Még a VIII. osztály tanulója volt a fiatal Sillanpää, mikor szülei eladták házukat és Heinijärvi faluban vettek egy kis kunyhót. Ebben a kunyhóban, Töllinmäkiben élte át néhány év múlva legnagyobb lelki válságát. «Itt gondoltam el legelhatározóbb gondolataimat, itt roskadtam bele nehéz lelki küzdelmemben a legmélyebb kétségbeesésbe és itt emelték fel lelkemet az első sikerek örömujjongásai.»

Egy nyári este — 1908 júniusában — először látogatott haza vadonatúj fehér bársonysapkájában a fiatal egyetemi hallgató. Üdén zöldelő nyíresek és illatos rétek fogadták. Türelmetlen mohósággal barangolta be a környéket és az erdők-mezők illatával együtt magába szívta a kunyhók eseménytelen világának «romantikáját». De nem volt maradása. A nyár nagy részét jó módú, előkelő családok udvarházában tölti vendégszerető emberek, szép és jókedvű fiatalok társaságában. A nyár végén átköltözött a lempääläi népiskolába, ahol néhány bukott diákot javítóvizsgára készített elő. Itt élte át életének egyik legnagyobb belső élményét. Az iskolai könyvtárban kezébe akadt Hamsun *Victoriája*. Ebben megtalálta azt a hangulatot és kifejezési formát, amelyre réaliskolás korában első irodalmi kísérleteiben ösztönösen törekedett. Sorra olvassa Hamsun műveit és évekig nem tud szabadulni a nagy norvég író lenyűgöző hatása alól. Ezen a nyáron egy novellája második díjat nyer az egyik helsinki folyóirat novellapályázatán. Sillanpää gondosan válogatva sokat olvas ebben az időben, nagyon figyelmesen tanulmányozza Lagerlöf Zelma *Jeruzsálemét* és a híres orosz írók, Garsin, Gorkij, Turgenyev, Tolsztoj, Dosztojevszkij, Lermontov, Kuprin és Korolenko finnre fordított műveit.

1908 őszén megkezdte egyetemi tanulmányait. Érdeklődéssel és elmélyedéssel, buzgalommal és odaadással veti magát bele a munkába és kezdetben semmi sem érdekli, ami kívülesik az egyetem falain. Kémiai laboratóriumban dolgozik, mikroszkópi vizsgálatokat végez kiváló eredménnyel, de mindenekelőtt biológiai tanulmányokkal foglalkozik. Fényes szelleme bámulatos könnyedséggel igazodik el a nehéz tudományos problémák világában, tanárai felfigyelnek rá és nagy reményeket fűznek pályájához. Az ornitológiai intézet tudós

asszisztense, a nagy irodalmi műveltségű Ekman Gunnar, barátságába fogadja a szerény egyetemi hallgatót. Évek mulva, az író életének egyik látszólag meddő korszakában Ekman ismertette meg vele Einstein filozófiáját és Spengler Oswald történetfilozófiájának alapgondolatait s az ő hatására mélyedt bele Sillanpää a *Der Untergang des Abendlandes* tanulmányozásába.

A fiatal egyetemi hallgató sokat tanult és sokat tudott már, amikor hallgatni kezdte Siltala A. J. magántanár előadásait a gerincesek morphológiájáról. Ez a hatalmas testű ember széleskörű tudásával, nagy perspektívákat nyitó világos és érdekes előadásaival rendkívül nagy hatással volt Sillanpääre. Sillanpää, az író, igen sokat köszönhet Siltala A. J.-nek. A fiatal egyetemi hallgató hallgatja Siltala előadásait és olvassa Ostwald Wilhelm, az energetikai természetmagyarázás és filozófia művelőjének könyveit. Egyre erősebben kifejlődik lelkében a szintézisre való törekvés és egyre határozottabban kialakul a monizmus elvén felépült világszemlélete. Biológiai és filozófiai tanulmányai új tartalmat adnak morphologiai kutatásainak: a növények szerkezetének analízise elvezeti a legparányibb részeknek, a sejteknek vizsgálatához, a szerkezet és az életműködés viszonyának vizsgálata pedig visszavezeti a részekből felépült egész, az élő organizmus megismeréséhez. Amilyen kitartóan és amilyen csodálattal figyelte gyermekkorában a patak életét, a számoça vagy a vadrózsa bogyójának szerkezetét, olyan odaadással, buzgalommal és érdeklődéssel végezte kutatásait. «Alig volt szükségem néhány óra alvásra és már ismét ott álltam a laboratóriumban, hogy megfigyeljem a hosszú analízis menetét vagy hogy lerajzoljam a növényi sejt szerkezetét, úgy, amint azt Zeiss nemes műszerének segítségével megláttam». A későbbi félévekben érdeklődése nem korlátozódik tisztán a biológiai és kémiai tanulmányokra, a fiatal kutató, akinek egy-egy lírai verse vagy novellája már megjelenik a napilapok és folyóiratok hasábjain, állandó vendége Hirn és Söderhjelm professzorok esztétikai előadásainak.

1910 tavaszán döntő fordulat következett be Sillanpää életében. Jó barátja, Järnefelt Heikki, a híres festőnek,

Järnefelt Eerónak fia, meghívta Sillanpää a tuusulai művésztelepen levő otthonukba. Nagy tó partján, árnyas fák közül bukkant elő Suviranta, Järnefelték villája. A szemközti parttól oda látszik a Järnefelt-család közeli rokonának, Sibelius Jeannak híres Ainolája. Tuusulai lakos Halonen Pekka, a festő és még sokan mások, akik mind ismert, nemes-csengésű nevet viseltek. Ezek az évek, amikor Sillanpää szorosban beletartozott Finnország szellemi arisztokráciájának előkelő és vidám társaságába, döntő befolyással voltak irodalmi ízlésének fejlődésére. Ahót, a finn próza mesterét, még nem ismeri személyesen, de a *Forgácsok* olvasása életének egyik legnagyobb élménye. Ahótól stílust tanul, Maeterlinck megmutatja neki a dolgok «belső arcát», Järnefelt Arvid a hétköznapi kis dolgokban a nagyot és felemelőt, Strindberg August az egyéniség erejét. A fiatal biológus költői álmokat lát, feltámad lelkében egy régi élménye és 1913-ban, egy gyönyörű májusi estén megírja *Nocturno* című novelláját.

1913 nyarán Järnefelt Heikkivel együtt a tvärminnei zoológiai kutatóintézetben dolgozik Palmén professzor vezetésével. Munkaközben lesújtó felfedezésre jut: ráeszmél arra, hogy amióta, főleg Siltala előadásai alapján, megvilágosodtak előtte a természettudományos filozófiai rendszerek alapelvei, azóta teljesen elvesztette érdeklődését a részletkutatások iránt.

1913 nyara eltelt és ezzel befejeződött Sillanpää életének egy nagyon szép és gazdag korszaka. «Az emlékezetemben, vagy talán a képzeletemben», írja egyik önvallomásában VII. és VIII. liceumi osztályos korára és egyetemi éveire gondolva. «van valami, ami befejezett egész, ami olyan, mint egy csellón játszott, több tételből álló zenedarab. Hét álló esztendeig tartó szép idő, hét verőfényes nyár és ugyanannyi csilingelő tél csillagos estékkel... Hét esztendeig tartó szép idő, barna nyarak és pirosuló telek».

A hét esztendő derült egének ragyogó napsütését azonban időnként baljóslatú árnyékok homályosították el és a fiatal diák vidám életörömét és munkakedvét a tehetetlenség gyötrelmes érzése váltotta fel. Sillanpää 1908 nyarán egy baráti társaságban puncs mellett eltöltött este után hirtelen

heves szívdobogásra ébredt és lelkét irtózatossal halálsejtelmek dermesztették meg. A roham még akkor éjjel magától megszűnt, reggelre és későbbre csak valami kényelmetlen rossz érzés maradt. 1908 őszén már nem érezte magát teljesen egészségesnek; a tavaszi félév elején pedig — bár semmi szervi baja nem volt — szédületes iramban zuhant a teljes megsemmisülés felé: érverése percenként száznegyvenre emelkedett. A határozatlan, szorongó érzés lassanként határozott alakot ölt: az általános ideggyengeségből tériszony fejlődött ki. Nem tud szabadon mozogni a tágas laboratóriumban, nem mer átmenni a tereken és a parkokon, a házak falához húzódva támoľog a sötét utcákon. Hazamenekül Töllinmäki csendjébe.

1909 őszén már annyira összeszedte magát, hogy először csak félénken és bizonytalanul, később egyre bátrabban és biztosabban vetette magát bele «abba az életformába, ahol virágzik a munka, az élvezet és a fájdalom».

Ezek közül 1913 őszére már csak a fájdalom maradt. Még megkezdte egyetemi tanulmányait, de aztán úgy érezte, hogy lelke «üresen, érzéketlen nyugalommal — mint puszta ház udvarán — halad az ég és föld között» a teljes lelki meghasonlás felé. A kölcsönök, amelyekből eddig fenntartotta magát, kimerültek, első nagy szerelme tragikusan végződött, testét-lelkét ismét megbénította a tériszony.

1913 karácsony estéjén hazament szülei kunyhójába, Töllinmäkibe. A kis fürdőház forró gőzzel telve várta az érkezőt. A hazatért fiú magábaroskadva virraszt, leszámol a multtal és fölismeri valódi hivatását. «Megértettem világosabban, mint még néhány órával azelőtt, hogy az évekig tartó fiús kalandozások kora most végérvényesen befejeződött és hogy... a férfikor közeledett felém. Visszakövetelt engem ez a kicsi élet, amelynek lelke mintegy összesűrűsödött itt a karácsonyesti gőzben. Szinte elélem tárultak benne azok az életerők, amelyek egész idő alatt vártak rám és amelyek most végül is megkezdtek munkájukat».

Sillanpää beköltözött Töllinmäki kis-szobájába. Ágy, asztal és egy szék a szoba összes bútora. Régi ládákból készült az állvány, amelyen könyveit helyezte el. Hallgatta

«a hullámzó csendességet» és nézte a csillagos eget. Az egyszerű élet, amelynek nyugodt ritmusa gyermekkora óta semmit sem változott, megnyugtatta idegeit, lelki sebeit lassanként begyógyultak. Május végén megegyezett az *Uusi Suometar*-ral, a legnagyobb helsinki napilappal, hogy tudósításokat ír a malmői képzőművészeti kiállításról. Malmóból Kopenhágába és Stockholmba utazik és gyógyultán tér haza. Végleg lerázza magáról az agoraphobia kényszerzubbonyát és ezzel együtt mindent, ami teherként volt számára: a zoológia, botanika, kémia, biológia, filozófia tanait és tételeit, az esztétikai elméleteket, külső irodalmi hatásokat, felismeri önmagát és megtalálja a nyelvi eszközöket, amelyekkel híven ki tudja fejezni azt, amit lát, érez és gondol. A neuraszthéniás egyetemi hallgatóból voltaképpen 1914 nyarán lett az a nagy egyéniség, a biológusból az a nagy író, akit ma Sillanpää néven ismer a világ.

A belső szobácskából kiköltözött aludni a kis-szoba külső falához tákolt szénapajtába. Mikor szülei nyugovóra tértek, hosszú sétákra indult. Elhaladt «az alvó házak» mellett, kiért az országútra, letért keskeny ösvényekre, kilométereket gyalogolt. A falióra már hármat ütött, amikor hazatért aludni. Reggel újra útnak indul és tudatosan figyeli a föld és az ég jelenségeit, mert könyvet akar írni «a föld életéről és a napsütésről», hogy író lehessen és feleségül vehesse azt a tizenhétéves falusi leányt, akit 1914 nyarán ismert meg és akitől nem akar megválni soha, amíg él.

Ebben az időben Syväri E. álnéven novellákat írt az *Uusi Suometar*-ba, ahol malmői tudósításai is megjelentek. A novellák élénk visszhangot keltettek, dicséret és biztató levelek érkeztek Töllinmäkibe, az író honoráriumokat kapott, úgyhogy mikor kecskéjük teje elapadt, az első pénzen vásárolt tej az ő kerestetéből került a házba.

1915 tavaszán a hatalmas Werner Söderström könyvkiadó részvénytársaság felszólítja Sillanpää-t, hogy utazzék Porvooba, novellái kiadásáról tárgyalni. Az író megérkezik a tengerparti kisvárosba, de néhány pernyi beszélgetés után ismét egyedül van az utcán: mikor az igazgató megtudta, hogy a fiatal író első regényén dolgozik, kifejezte

azt a kívánságát, hogy mielőtt a novellákat kiadná, szeretné a regényt elolvasni. A tíz novellát magábafooglaló kötet, Sillanpää tulajdonképeni első műve, *Emberek az élet sodrában*, valóban csak első regényének megjelenése után, 1917 tavaszán került a könyvpiacra.

1916 augusztusának végén másodszor is Porvooba utazik Sillanpää és ott fejezi be két hét alatt első nagy regényét. Porvooból visszatérve feleségül veszi ifjú menyasszonyát, Salomäki Sigrid Máriát, alig két hónap múlva pedig megjelenik az *Élet és napsugár*, ez a prózában írt, elragadó, lágyan szétfolyó, reflexiókkal elmélyített lírai költemény egy verőfényes finn nyárról, «az élet gyönyöreiről», a húszéves egyetemi hallgatónak, Eliasnak a fiatal Lyyli és a nála néhány évvel idősebb Olga iránt érzett kettős szerelméről. A nyár végén Olga férjhez megy Bruniushoz, az elhagyott Lyyli pedig gyűlölettel és megvetéssel fordul el Eliastól, aki csak későn eszmél rá, hogy Lyyli volt az ő egyetlen igaz szerelme.

A regény tulajdonképeni cselekménye azonban nem ez a csendes tragédia, hanem minden, ami a finn természetben egy finn nyáron «a nap alatt» történik, főszereplői nem Elias, Lyyli és Olga, hanem maga a nap, az ég és a föld, a kis és nagy titkokat rejtegető nyár és az ezüstös fényű nyári éjszaka. Elias, Lyyli és Olga nem felelősek cselekedeteikért, azok az ösztönök dolgoznak bennük és irányítják őket, amelyek a nap fénye és melege ébreszt a föld összes élőlényeiben.

A regény témája, líraisága, mély reflexiói, egyéni stílusa, nyelvének zenéje általános feltűnést keltett. A kritikusok nem tudnak mit kezdeni vele, mert a regény semmiképpen sem illeszthető bele az esztétikai szemlélet ismert és megszokott kereteibe. Az olvasó-közönségre azonban éppen olyan ellenállhatatlan erővel hatott a regény, mint a nyári nap az élőlényekre.

1917 őszén Sillanpää családjával együtt átköltözik Heinijärviből Vanaja faluba. Ezen a télen már puskaropogás veri fel a falu csendjét, a fehérek áttörték a vörösek arcélét és leverték a kommunista lázadást. Sillanpää, aki ezen a télen távol az eseményektől Maeterlinck *Le trésor des humbles*-jét fordította, egyformán gyanús a vörösek és a fehérek szemé-

ben. Ez a tapasztalat eldöntötte mindkét félhez való viszonyát: szenvedélymentes, pártatlan és higgadt szemlélője mindkét fél cselekedeteinek.

A nagy történelmi események és az elszenvedett egyéni keserőségek hatása alatt nagy változáson ment keresztül az író egész egyénisége. Belső tekintete elfordul saját múltjának, személyes élményeinek szemléletétől, forró líraisága le-higgad és tárgyilagos nyugalommal tekinti át a közelmúltban lezajlott finn polgárháború eseményeit. Nem maga a háború érdekli, sem pedig a háború szükségképpen velejárói, «a testi erőfeszítés, a szenny, az éhség és a kegyetlenkedések», hanem azoknak a szerencsétlen, akarat- és ítélet-nélküli kisembereknek egyéni sorsa, akiket magával sodort a tömeg és akik belezuhantak és belevesztek a felkavart szenvedélyek örvénylésébe.

1919-ben jelent meg Toivola Juha, a kopaszfejű, aprószemű, szőrösarcú, együgyű finn proletár «befejezett finn életének története», a *Jámbor nyomorúság*. Az író komor nyugalommal, egyszerű szavakkal beszél el ennek a nyomorult emberi lénynek jelentéktelenségében megrázó sorstragédiáját. Onnan kezdve, hogy az ötvenes években járó iszákos Nikkilä gazda szolgálóból lett harmadik feleségének 1857-ben fia született, mintha minden — a gyermek öröklött lelki tulajdonságai, környezete, életkörülményei — azt a közös célt szolgálta volna, hogy Juha betöltse végzetét, hogy a nagy éhínség idejére eső gyermekkorának, örömtelen ifjúságának, reménytelen férfikorának csalódásai és megaláztatásai után, a demokrácia meg nem értett tanaitól megszedülve, az előre megásott közös sírban üres aggyal és fásult lélekkel várja a golyót, amely kioltja nyomorult életét.

1918 júliusától ugyanazon év decemberéig tartott Sillanpää írói pályájának legtermékenyebb korszaka. Ekkor írta meg egyfolytában a *Jámbor nyomorúság*ot és tíz novelláját, amelyek *Édes hazám* címmel 1919 őszén jelentek meg. Ez a novelláskötet Sillanpäänek egyik legjelentősebb és legjellemzőbb műve.

Az alkotó munkának zavartalan és nyugodt hónapjai után mintha kiapadtak volna azok a források, amelyek Sil-

lanpää írói képzeletét táplálták. 1919 ősztől 1923-ig nem ad ki semmit. Apja halála, anyagi gondjai, rossz egészségi állapota 1921 karácsonya előtt ismét súlyos lelki válságba sodorják: el akarja dobni magától az életet, de felesége visszarántja a szakadék széléről.

1923 elején végre megjelenik a Toivola Juha leányának öngyilkosságáról szóló kis regény, *Hiltu és Ragnar*, amelyet legkiválóbb művének tart az író. 1923 őszén megint novelláskötete kerül forgalomba, gyermekekről és gyermeki sorsokról írt elbeszélések: *Akiket az angyalok oltalmaznak*, 1924-ben pedig újabb novellák: *A föld színéről*.

1924 novemberétől majdnem három esztendőn át Porvooban lakik Sillanpää és a Werner Söderström könyvkiadóvállalat *Panu* című szépirodalmi és ismeretterjesztő lapját szerkeszti. A rendszeres irodai munka teljesen megbénítja alkotóerejét. Az író, aki néha lírai versekkel könnyít lelkén. szárnyaszegetten, reménytelenül vergődik Porvoo kispolgári levegőjében. A szerkesztőségi szoba szürkeségében időnként novellák és hangulatképek születnek, amelyek 1925-ben *Töllinmäki* címmel jelentek meg.

1927 nyarán meghalt az író édesanyja, 1927 őszén pedig a népes Sillanpää-család visszaköltözött Porvooból az 1920-ban épített hämeenkyrői nagy villába, Saavutusba. Az író 1927—28 telén nagy elragadtatással mélyedt bele Karlfeldt Erik Axel, a nagy svéd lírikus műveinek olvasásába. Újabb novellái 1928-ban jelentek meg *Gyónás* címmel.

1928 őszén Tamperében van a család. A nedves városi lakásban, amelynek ablakai egy iskola udvarára nyíltak, anyagi gondjai és lelki gyötrelmei ismét megmérgezték az író életét. Egy ismerősének öngyilkossága mélyen megrendítette. «Néhány évvel ezelőtt, éppen ebben az időben, karácsony előtt én is ilyen szakadék szélén álltam — nem vagyok tőle távol most sem, amikor ez a karácsony közeledik.»

1929-ben lényeges megkönnyebbedés következett be az író anyagi helyzetében és lelkében. Új kiadója, az Otava, nagy megértéssel és áldozatkészséggel segíti anyagi ügyei rendezésében. Első, Otavánál megjelent műve, újabb novelláskötete, *Hála a percekért, Uram . . .* még élete előbbi korszaka-

kába tartozik. 1930 nyarán feleségével együtt Izland szigetére utazik. Az új benyomások felüdítik lelkét és Izlandból hazatérve, megírja eddigi életének legkiemelkedőbb alkotását, *Silja* című regényét.

Talán 1922 nyarán magányos sétája közben meglát az író egy fiatal szolgálóleányt, aki dolgai végzése közben átment egy jómódú gazdaház udvarán és eltűnt az istálló ajtajában. «Tudtam, hogy apja gazdaember volt, de valami okból — azonban nem szégyenletes okból — elvesztette házát és birtokát. Nem emlékszem a leány nevére, a külsejére is alig. Nem ismerem későbbi sorsát sem, és az, amit sorsáról tudok, nagyon könnyen tévedés is lehet. Talán valami más esettel tévesztettem össze. De lehet, hogy mégis ő adott ösztönzést Siljához . . .»

1929 elején megtalálta Sillanpää azokat az elsárgult papírlapokat, amelyekre évekkel azelőtt írni kezdte *Silja* történetét. Az ötven lapra terjedő kéziratot most már nem tette többé félre, hanem folytatta a munkát. Mint annakidején a *Jámbor nyomorúság* írásakor, most is látszólag rendszeresen dolgozott, hol egyik, hol a másik részletét írta meg regényének. A részleteket csak később illesztette be a lelkében már fölépített szerves egészbe és a hézagokat is csak később töltötte ki Helsinkiben, a régi kis Kleineh-szálló egy csendes szobájában. 1930 őszén megszakítás nélkül reggeltől estig dolgozott. Esténként pedig hangversenyekre jár zenét hallgatni. «Ha egy fontosabb és terjedelmesebb munkám megéri bennem arra, hogy leírjam, szívesen járok hangversenyekre. Legszívesebben leülök valahol oldalt, ahol nem igen vesz észre senki. Mikor megkezdődik valamelyik zene szám, úgy látszik arcomon, mintha rendkívül nagy figyelemmel kísérném. De ez csak látszólag van így. Kezdetben csak tapogatózom, míg aztán megtalálom készülőképben levő munkámnak azt a részét, amely — azonnal rezonál az emelvényről hangzó zenére. Mikor ezt a részt megtaláltam, majdnem egészen behúnyom szemem — készülő regényemnek megfelelő helye kiszélesedik, megvilágosodik, tisztul a levegő körülötte . . . Ott fenn Kajanus vezényel nagy elmélyedéssel, Fohström Ossi és Hannikainen Arvo művészetük legjavát

adják, — de az én tudatomban éjjeli violák nyílnak a forráshoz vezető ösvény mindkét szegélyén, ott, ahol Silja és Armas lépkednek . . .»

1931 télutóján jelent meg Sillanpää várva-várt nagy regénye, a *Nuorena nukkunut*, magyarul *Silja*, egy régi családfa utolsó hajtása, amely világhírt szerzett írójának. A regény a Salmelus-család utolsó férfi- és utolsó női sarjáról szól, Salmelus Kustaaról, az apáról és Siljáról, a Kustaa leányáról. A nyugatfinnországi parasztságnak ebben a belső drámai feszültséggel telített monumentális eposzában keresi az író azokat az okokat, amelyek előidézték a régi tekintélyes gazdacsalád bukását és pusztulását. Kustaa, akiből hiányzott az a «vidám erő», mely a gazdálkodáshoz és a birtok megtartásához szükséges, egy nyári este ezüstös homályában egy fiatal elmerengő cselédleány, későbbi élettársa vállán keresztül teszi le a lószerszámot a lépcső oszlopára és ezzel a cselekedetével megindít egy eseménysorozatot, amelynek befejező láncszeme Kustaa leányának, az egyetlen szerelmes éjszaka tüzeiben elhamvadó, hosszú szempillájú elhagyott Siljának korai halála a kierikkai fürdőház kamrájában. A háttérben bámulatos megjelenítő művészettel nagy tömegeket mozgat az író: valósággal átéljük a finnországi vörös uralom utolsó idejét, a győzelmes fehér hadsereg bevonulását és ítélkezését.

1931—32 telén újra nagy regényen dolgozik Sillanpää, amely 1932 karácsonya előtt jelent meg *Egy férfi útja* címmel. A földszagú, erősen reális regényből csaknem teljesen hiányzik az a lírai fényforrás, amely a *Silját* beragyogja. Ahrola gazdája, Paavo, miután megjárja a férfi útját, végül is visszatér első szerelméhez, Vormisto Annához, ehhez az erős akaratú, de türelmesen várakozó nőhöz, akivel a szerelmi ösztönélet titkos törvényei kapcsolják össze. A regényben benne lüktet a háméi finn paraszt erőtlő duzzadó élete, amelyet a négy évszak foglal keretbe.

1933-ban ismét novelláskötet jelenik meg Sillanpääötől, *A folyam medréből*, 1934-ben pedig újabb regény: *Emberek a nyári éjszakában*. Ez az «epikus sorozat» idilleket és tragédiákat tár elénk, amelyek egyidőben, de térben egymás mellett játszódnak le. A finn nyári éjszaka misztikus homálya

egyformán ráborul a házakra, a kunyhókra és a bennük lakó. a végzet útjait járó emberekre: egy időben virágozik ki Helka és Arvid fiatal szerelme, születik meg az egyszerű, boldog házaspár, Hilja és Jalmari gyermeke, de ugyanakkor a fiatal, alig húszéves «Nokia» kése beleszalad az iszákos faúsztató, Mettälä Jukka mellébe és ugyanakkor egyedül bolyong bánatával a művész, aki a természet végtelenségébe menekül otthona fojtó levegőjéből.

1936 tavaszán a helsinki egyetem díszdoktorává avatja egykori buzgó hallgatóját s ugyanabban az évben megjelenik az író tizenötödik műve, legújabb novelláskötete: *A tizenötödik*.

Azóta két nagy eseménye volt Sillanpää életének. 1939 áprilisában meghalt védangyala, hűséges élettársa, nyolc gyermekének anyja, és 1939 novemberében elnyerte az irodalmi Nobel-díjat.

*

Sillanpää új tartalmat és nyilatkozási formát, új hangot és stílust vitt be a világirodalomba. Leleménye nem nagy, novellái és regényei egyaránt eseménytelenek. Novelláinak leggyakoribb tárgya az *én*, az író személyes élményei és a maga életének eseményei. «Én — mindig csak magamról beszélek, mert az sokkal természetesebb . . . Ha «róla» beszélnek, a legtöbbször mégis csak arról az emberről kellene beszélnem, aki az én nevemet viseli; nem szeretem a kitalált nevet, kivéve akkor, amikor a személy is kitalált.»

Sillanpää életének, egyéniségének, világnézetének megismeréséhez és művei megértéséhez én-tárgyú novellái és önvallomásai szolgáltatják a legfontosabb adatokat. Ezek az adatok nagyon becsesek, mert feltétlenül őszinték. Az író a természettudós tárgyilagosságával néz be lelkének mélységeibe és nem hallgatja el bántó élményeit sem, amelyek töviseként szúródtak bele tudatába és amelyek később, évek vagy évtizedek múlva is gyulladást okoznak.

«A mindig gyönyörű élet» az író számára a legnagyobb titok és a legnagyobb csoda, amelynek «végtelen és komoly nagyságát» a legjelentéktlenebb emberi sorsban is meglátja.

«Világosságot teremtek magamnak ott, ahol járok, és kiterjesztem a méreteket olyan nagyra, amilyenre szükségem van.» Az élet jelenségeit általában nem úgy írja le, amilyeneknek látszanak, hanem ahogy ő látja meg mindennek — a természetnek, az embereknek, a dolgoknak — lényegét, «belső arcát.»

A rendkívül erős egyéniségű író azonban mégsem az egyéniséget tartja a legfontosabbnak, hanem azt a nagy egyiséget, amelybe az egyén is beletartozik. «Az egyéniség következetesen végiggondolva feltétlenül vígasztalan pesszimizmushoz vezet. Az emberi közösség tudata az egyén félbenmaradt életének is ad bizonyos végső vígasztalást.»

Az egykori természetbúvár valóságmegismerésének vágyából és a valósághoz való ragaszkodásából következik az író realizmusa, verisztikus, materiális életábrázolása. Sillanpää realizmusa azonban nem közönséges, vígasztalan realizmus. A valóságot nemcsak érzékeli, hanem átéli, személyeinek sorsát nemcsak elbeszéli, hanem mély emberi részvétellel és megindultsággal kíséri, és az író erős, szuggesztív szubjektívizmusa megragadó líraisággal árad szét majdnem valamennyi művében.

Sillanpää műveiben két főszereplő van : az örökkévaló, végtelen természet és az ember, mint a természet szerves része, az ember, aki betölti végzetét és akinek sorsában kérlelhetetlen szigorúsággal érvényesülnek a természeti, a biológiai törvények.

A hely, ahol Sillanpää műveinek cselekménye lejátsszódik, változatlanul ugyanaz : Nyugat-Finnországnak egy darabja, északkeleti Satakuntának az a kis területe, ahol gyermekéveit és ifjúkorát töltötte és ahol későbbi otthonát, Saavutust is fölépítette. Csak a megvilágítás változik, az évszakok és a színek. Az író ősi parasztöszöneivel és anyjától örökölt rendkívül érzékeny, minden benyomásra erősen reagáló lelkével már gyermekkorában egynek érezte magát a természettel, amelynek jelenségeit önfeledt boldogsággal csodálja. Sillanpää, az író, ugyanaz a kisfiú, aki szombat esténként kis mellényében a sövénykapunál állva várja, hogy elkészüljön a gőzfürdő és akinek «tudatába beleáramlanak a mindenség sza-

vakba nem foglalható titkai.» A természet jelenségeinek elragadtatással párosult csodálata — gyermekéveinek feledhetetlenül boldogító tartalma — természetszemléletének alapja. «Hogy' lehet az, hogy ugyanabban a földben a parányi kis magokból olyan különböző növények teremnek?» A természet jelenségei szinte misztikus erővel rontanak be tudatába és szinte egyidejűleg hatnak minden érzékszervére. A természetben olyan titkokat, színeket, árnyalatokat, fényhatásokat lát, veleszületett finom zenei érzékével olyan hangokat hall, olyan ritmusokat érez meg, kifinomult szaglószerével olyan «gyönyörű, különös» illatokat fog fel, amilyeneket emberi érzékszervek alig fognak fel és mindezeket a benyomásokat szavakban rögzíti meg olyan híven, ahogy talán még egyetlen író sem. Sillanpää műveiben nem kifejezésbeli sajátság, hanem érzékelés az, hogy a levegőben verőfény illatozik. Áprilisban fényzenét hall a nyírfák között és hallja a leáldozó nap sugarainak fehérfogú, piros nevetését. Tudatába belezúg a sűrű csendesség és az alkonyodó ég szegélyén pirosuló felhők aljában a sok hosszú és egyenes arany-színű sáv úgy hat rá, mint orgonabúgás és egy különálló, alig észrevehető, ragyogó kis felhőfoszlány, mint az ég felhőzenéjének pianisszimója. Ismeri szülőföldje tájait a fény és az árnyék minden változásában, tudja, hogy melyiknek mikor «legerősebb a hangulata.» A vízre boruló fűzfák fehérsége jobban világít a felhős áprilisi este szürkességében, mint nappali fényben. Az író szemével Silja is úgy látja a májusfák virágfürtjeit a távoli partokon és az országút szegélyén, mintha a homályból csüggenének alá.

Sillanpää maga mondja, hogy a nagy finn festő, Axel Gallén-Kallela leplezte le előtte a finn természet elbájoló szépségeit olyan meglátással, amilyenhez az ő nyugatfinnországi falusi lelkében már születésétől fogva megvoltak az előfeltételek. «Ott van a szénapajta, a 'bölc és ferdeszájú', ott van a parton egy óriás fatörzs, amely réges-régen bedúlt a vízbe, talán még akkor, mikor e gazdaház lakószobájának megszürkült falait faragták.»

Tájleírásai sohasem fényképszerűek. Az írónak, aki lelki alkatánál fogva mindig nagy távlatokat tekint be és aki min-

dennek a lényegét, a «belső arcát» keresi és látja meg, bizonyos távolságra van szüksége térben és időben, hogy szavakkal jelenítse meg az érzékeléseket és a benyomásokat, amelyek a közbeeső időben már megkapták lelkében azt a hangulati patinát, amikor már «érdemes róluk írni.»

Mikor hosszú évek múlva visszakerült arra a vidékre, ahol gyermekéveit leélte, minden, ami akkor nagy volt — a kerítések, a sövénykapuk, a házak — csodálatosan kicsinek, szinte összetöpörödöttnek látszott. A kis kunyhók alacsony, borús ég alatt kuporogtak és közöttük «alázatos ösvények» kígyóztak. Minden megkisebbedett és megfakult. És mégis milyen buján zöld és milyen áthatolhatatlanul sűrű a régi malom romjainál az a levélrengeteg, ahol Armas megtalálta Silját; milyen kábító a legyező-bajnóca moha szagával vegyült illata és milyen elbűvölően fehérek az éjjeli viola fürtjei a dombon, a nyírfák között, mikor Silja és Armas végighaladnak az erdei ösvényen. Silja boldogsága azon a tájékon virágzott ki, ahol az író legboldogabb éveit élte, a malompatakot, a zuhatagot, a régi malmot úgy írta le, ahogy ez a tündérvilág emlékezetében megmaradt. Azt mondja az író egyik önvallomásában, hogy a nyári finn természetet sohasem fogja tudni úgy ábrázolni, ahogy szeretné. «Sohasem fogok tudni olyan könyvet írni, amelynek lapjai közül kiáradna azoknak a növényeknek illata, amelyekről ott szó van. Mi annak az illatnak lényege, amely a vadon mélyén júliusban kaszálás előtt leszáll a kunyhó tájára, akkor, mikor estébe hajlik a forró nyári nap? Ha felsorolom ezer virágzó növény nevét, alig jutottam közelebb a dologhoz. Még mindig hiányzanak az irtásföld távoli, magukban véve szagtalan illatai, amelyek sokféle illatból tevődnek össze a szerint, hogy mit talált ott a földeken a titokzatos és boldogító tűz. A nap egy egész nappalon át ölelte az eget, a vizet és a levegőt, sugarai forró hévvel súrlódtak hozzánk és így illat fogamzott és sok minden olyan, amelynek felfogására az embernek, a természet egyik élőlényének nincsenek érzékei.

Az illatok mellett ott van mindaz, amit látni lehet: messze kékségek a távoli erdős part ölen, homályos füves szakadékok, amelyek fölé hajolsz... És mindaz, amit

hallasz : a rigó füttye, amelyről nehéz elhinned, hogy madár torkából ered. A tehén hatalmas esti bőgése, amely ide hallatszik a távoli faluból, valami kiáltás, amin elgondolkozol : vajjon mi lehetett, és várod, hogy újra fölhangozzék ; valami madár kezdődő és befejeződő szárnycsattogása, a földről felszálló nehéz bogár süvítő távozása. És te, ember, a magad tudásával itt vagy mindezek közepett. És milyen gyönyörűség, hogy itt lehetsz».

Ha egy geológiai katasztrófa következtében a tenger árja előntené a finn félszigetet és elpusztulna minden kép és festmény, amely Finnország természeti szépségeit ábrázolja, a finn természet diadalmasan élne tovább Sillanpää műveiben és könyveinek lapjai közül kiáradna az a szavakba nem foglalható varázs, amellyel a finn tájak bánatos szépsége megigézte azok lelkét, akik ismerik Finnországot.

A tél lényege a mozdulatlanság ; egy helyben áll a szellem és az anyag, állapítja meg Sillanpää. De mi a finn nyár lényege? A finn nyár tenger, amelyen az élet minden évben átmegy az új tavasz partjáról az új őszi szemközti partjára. Olyan a nyár, mint valami láthatatlan, egyre gyarapodó erő, amely mindenre kiterjeszti hatalmát. Az emberek, akik a zöld levelek és tarka virágok tengerében minduntalan fölfedeznek egy-egy új virágot, amelyeket régebbi nyarokról már ismernek, ráeszmélnek, hogy a nyár örök és egy-egy különös nyáron — mint Elias, Lyyli és Olga — világosan érzik, hogy engedelmeskedniök kell a nyár akaratának. És hol ösztönösen, hol tudatosan érzik azt is, hogy szerves részei a földnek és a földet körülölelő végtelen mindenségnek. A szép-növésű, fiatal Lyyli ugyanazokból az anyagokból épült fel, mint amelyek körülötte vannak künn a mezőn. Az író a nyári éjszakában ráeszmél, hogy a virágok és a fák már nem integetnek neki, mert tudják, hogy ebben a percben az ő világukba tartozik, abba a világba, «ahol a komoly gyermekiség az élet legmagasabb foka». Egy szép májusi estén érzi saját vérenek keringését és önmagán keresztül megérti, hogyan áramlanak a nedvek a nyírfa törzsében, ágaiban és leveleiben és hogy végig az erdőn milyen sokszoros csodát visz végbe a madarak testének melege a kicsike madártojásokban.

Az ember akkor érzi magát elhagyottnak, akkor van egyedül, amikor nem talál érintkezési pontot azzal a szépséggel, amely «az ég és a föld között ékeskedik». Ha ezt megtalálta, a természet mint jóbarát öleli körül, megnyugvást és enyhülést ad szívének. Sillanpää műveinek személyei nagy bánatukat — az íróval együtt — az «örökös, időtlen» erdő mélyén zokogják el. Itt nincs tanúja kétségbeesésüknek, a rengeteg erdő néma fái nem árulják el senkinek titkukat. És bánatuk az erdő lelkébe beleolvadva úgy enyészik el, «mint méregcsepp az óceánban». Az erdőben vívják meg nagy lelki küzdelmeiket és az erdőben pihennek meg, mert a fák «óriás falán» nem hatol keresztül az a valami, ami ott künn folyton úzi és hajtja az embert.

Időtlen és örök a fehérfényű nyári éjszaka is. Nemcsak az egymás földrajzi közelségében élő emberek sorsát fonja össze, — mint az *Ember a nyári éjszakában* című regényben — hanem összekapcsolja az egymást felváltó nemzedékeket is, egybeolvasztja a múltat a jellel, a jelent a jövővel, az egyén életét a faj életével. A nyári éjszaka ugyanazt beszél, dalolja el a ma élőknek, mint őseiknek és utódaiknak. És az éjszaka mélysége magába zárja a «nagy, örök, egyenletes életet», amelynek legfinomabb indulatai azoknak az embereknek lelkében és szemében összpontosulnak, akik künn járnak a nyári éjszakában.

De mikor ráborul az emberre a nyári éjszaka, valahol másutt ragyogón süt a nap. Mert a földgolyón csak egyetlen reggel van, amely folyton kering és meghatározott időben száll el minden tájék fölött. Az a reggel, amelyre az író ébred, nem más, mint Polynézia reggele. A délkeleti ég szegélye leírhatatlan színekben pompázik: ott most reggeli áhítat uralkodik. Az emberi lélek is reggel ünneplé legszebb ünnepeit és reggel menekül meg az örvényekből. A reggel nem rejt el semmit és nem csábít semmi rosszra. A reggeli napsugárban mintha magának a hatalmas napnak részecskéi rezegnének és a természet élete meghajlik a napsugarak akarata előtt. A reggel varázsa egyszer csak megtörik: az égen megjelenik maga a fényt és meleget, erőt és boldogságot árasztó nap.

A nap folyton magasabbra száll és mikor delelőpontjára

ér, «egyre erősebb ragyogással, nyugodtan és boldogan terjeszti ki ellenállhatatlan hatását a természet összes élőlényeire és élettelen tárgyaira. A különféle korú embereket elcsábítja, engedelmességre kényszeríti és kielégíti különféle módokon. És a nap, maga a nap, úgyszólván jelképe és cselekvésre hajtó éltető ereje az összes ösztönöknek és szenvedélyeknek, melyek az emberi életben megnyilatkoznak».

Az ember érzi, hogy «sűrűsödik és hogy lüktet benne az erő, amelyet a nap gyűjtött össze és szeme csodálatos dolgokat lát és agya csodálatos dolgokat gondol». A nap a győzelmes élet szimbóluma Sillanpää műveiben. Szemben áll vele «az alkohol, a kés, a tuberkulózis és te magad, nagy sötétség».

A finn természet ölen, a nyári éjszakában és a «nap alatt» megelevenedik Sillanpää műveiben a nyugatfinnországi finn faluk élete, a gazdaházak harca és küzdelme a birtokért és a földért és a félreeső, szürke erdei kunyhók szegényes világa, ahol «hétköznapi és alacsony» az élet hangulata és ahol «csendesen, takarékosan, óvatosan» élnek az emberek. Elénkvarázsolja a lakószobát, amelynek homlokzati falán régi falóra méri az időtlen időt és amelynek padlójába mély nyomokat koptatott a hintaszék talpa és a hintaszékben ülők lába. És az emberek, akik a lakószobákban laknak, a falu útjain és térségein mozognak, a mezőn dolgoznak, azok a finn emberek mintha mind személyes ismerőseink volnának. Pedig Sillanpää sohasem írja le részletesen személyeinek külső és belső egyéni vonásait. Csak rávilágít bizonyos jellemző tulajdonságaikra s alakjai rembrandti félhomályból bontakoznak ki. Észrevétlenül megrajzolódnak a körvonalak, az alakok dimenziókat, színt és életet nyernek és húsból meg vérből való emberekké személyesülnek. Leglégiesebb alakjából, Siljából is hiányzik minden mesterkéeltség és szentimentális vonás. A rantcoi böles professzor, Salmelus Kustaa, Ahrola fiatal gazdája, Paavo, az öreg Päräsä, Siina, aki látogatni megy a faluba, Kierikka gazda felesége, Sanni, a szolgáló és a többiek mind, a nagy- és kisgazdák, a dolgozó és dologtalan gazdasszonyok, a béresek és a szolgálók, a napszámosok és a faúsztatók, a falusi suhancok és a gyermekek mind kilépnek

a regényekből és a novellákból, lélekzenek, mozognak — élnek.

Ezek az emberek, az író regényeinek és novelláinak alakjai, nem azok közül kerülnek ki, akik küzdenek és győznek az életben. Ezek az emberek általában passzív, vegetatív lények, szegények, szenvedők, elesettek és elnyomottak, akiknek életét, hétköznapijait és ünnepjeit, örömeit és bánatait gyermekkorától jól ismerte Sillanpää.

Az író személyeiben nem az egyéni jellemvonásokat kutatja, hanem azt, ami az egyéniség mögött van. Főproblémája maga az emberi lélek. A tudatalatti misztikus lelki folyamatok érdeklik, mindaz, ami tudattalan, ami ösztönös, ami szunnyadó állapotban van a finn lélek titokzatos rejtekeiben. Keresi azokat a «csendes okokat és hatásokat, amelyek az emberi lelket bizonyos irányba mozgatják». Lelke, mint valami elképzelhetetlen tökéleteségű és érzékenységű műszer, az emberi léleknek olyan átsuhanó, sejtelmes rezdüléseit is felfogja és megrögzíti szavakban, amelyeket eddig talán csak egyedül a zeneművészet tudott kifejezni.

«Ismerem az embereket minden színárnyalatukban és hiszem, hogy eleget tudok róluk ahhoz, hogy ne képzeljek hiábavalóságokat. Hiszem, hogy meglehetősen ismerem saját magamat is . . .» Magányos éjjeli sétáin és élete mélypontjain a fürdőház forró gőzében az író eljutott az emberi lélek megismerésének arra a misztikus fokára, ahol az egyéniség mögött megmutatkozik az ember belső énje, az «alaplény».

Vannak az életben olyan pillanatok, mikor úgy érzi az ember, hogy ő az egyetlen emberi teremtmény az egész világon. De ez az érzés nem vált ki benne sem irtózatot, sem szorongást, sem bánatot, sem örömet. «Az ember belső énje, az alaplény az, aki ilyenkor egyedül virraszt, érzékel és felfog és ez az örökké változatlan alaplény nem tud sem bánatról, sem örömről, sem fiatalságról, sem öregségről». Az ember alaplénye néha kívülálló személy «idegen» szemével nézi az egyén cselekedeteit. De nemcsak a magunk alaplényét láthatjuk meg egy-egy pillanatra, hanem egy másik ember — élő vagy halott ismerősünk — alaplényét is. Míg egyszer csak fölrezenünk és az alaplény visszasüllyed a maga öntudatlanságába.

Sillanpää regényeinek és novelláinak személyei sokszor félig öntudatlanul járnak-kelnek, álomszerű állapotban végzik teendőiket. Silja egész ifjúságát átálmodta és csak akkor ébredt fel teljesen, amikor Armasszal találkozott, de azután megint kikapcsolódott az élet valóságából és tulajdonképeni életét emlékeinek álmvilágában élte. Sanninak, a szolgáloknak nyugodt álmodozását sem zavarta a kis gazdaház egyenletes élete. De egy nagy élménye, egy áprilisi tánc után hirtelen magára eszmél: «Ki vagyok? — Sanni, ez itt a kezem, szolgáló vagyok. — Fölemelte fejét. — Ez itt Liutu lakószobája, amott ketyeg az óra, egész idő alatt ott ketyegett».

Sillanpää, a biológus, a pszichológus, a filozófus bezárkózik önmagába, belemerül műveinek jelentéktelen tárgyába, lezárt, körülhatárolt anyagába, belelát a természet és az emberi lélek misztikus mélységeibe, ahol már csak a pusztá létezés van a tér és az idő korlátai nélkül.

A jelen magába foglalja a múltat és a jövőt. A benyomások, az élmények megőrződnek a lélek mélyén és hatnak onnan akkor is, ha kiesnek a tudatból. Az emlékezet hézagai nem üresek. A jelenből lesz a jövő. «A nagy falióra lassan és megfontoltan lépi át az élet minden óráját, ünnepen és hétköznap, szélcsendben és viharban egyformán mutatja a perceket. Az óra egyenlő pontossággal lemér minden percet. De mikor eltávozol az órától és átéled ezeket a perceket, rájössz, hogy a perc nem csupán az idő mértéke. Minden percet végig kell élnie annak, aki él és minden egyes percről számot kell adnia legalább is annyiban, hogy minden perc egy következőnek kezdete. Egyik perc sem születik az üres semmiből és egyiket sem lehet tetszés szerint hozzáfűzni valamelyik kellemes elmúlt perchez».

Az egyén életét a lélek kincsei kötik össze a múlttal és a jövővel. A lélek rejtekeiben felhalmozódó boldogságkincs a legnagyobb érték, amit az ember bírhat. Elmúlt percek gyűjtötték ezeket a lélekbe és a mult egy-egy darabja őrződik meg bennük. «A boglárkák és a muskátlivirágok, amelyeket gyermekkoromban Szent Iván napja előestéjén az üveg szájába dugtam, éppen olyanok voltak, mint a mostani boglárkák és muskátlik amott a málladozó lakószoba ablaká-

ban, amely előtt most elmegyek. Ennek az ablaknak tarka virágaiban mintha Szent Iván napja előestéjének ugyanazt a piros ragyogását látnám, amely harminc évvel ezelőtt az akkori boglárkákat körülvette. És a magam lényének mélyéről ragyogó szemmel nézi egy pillanatig az akkori változatlan emberi lény».

Sillanpää a természetbúvár, a biológus, a mikroszkópikus vizsgálathoz szokott kutató tudós megfigyelő képességével látja meg mindenben a jellemző részleteket és a filozófus szintézisre való törekvésével a kicsiben a nagyot, a részben az egészet, a jelentéktelenben, az egyszerűben az örökkévalót. Porvoo, Tampere, Helsinki, a városok háztengere és gránitja ránehezedik lelkére, megköti képzeletét és szellemét. De Hämeenkyrö — a maga szimbólikus értelmében — megérteti vele a létezés problémáinak egyszerűségét. «Ott közel kerül hozzám a kicsiben a nagy, ott minden nehézség nélkül megvilágosodik előttem a nagyban a kicsi».

Az író körül változik minden. A júliusi napok mozdulatlan forróságában eszébe jut az emberi élet júliusa, a rovarok zümmögése mintha szomorú dal volna a nyár múlásáról. De az őszi napok tiszta magas égének messzeségében megint szép harmoniában olvad össze a mulandóság és az örökkévalóság s az író egy-egy zavartalan percben felfogja az élet, a létezés örökkévalóságát. Ha az ember fölnéz a csillagos égre, lelke megszabadul minden gondtól és bánattól s megnyílik előtte a tiszta áhítat temploma. Mikor a csillagos ég északon «egy kis időre eltűnik az emberi szemek elől, akaratára a hozzá legközelebb álló nap szórja be a föld színét tarka virágcsillagokkal, amelyeknek sokaságát számmal kifejezni épp oly kevéssé lehet, mint a csillagokét és amelyeknek tekintetében majdnem ugyanazt láthatod meg, mint az égboltozat csillagainak tekintetében. ha akarsz és tudsz látni».

«A nagy titok a mélységből törekszik a felszínre», mondja Sillanpää, aki monistának és materialistának vallja magát, de nem képzeli, hogy mindent tud és mindent megérez, ami az anyagra vonatkozik. Nem hisz természetfölötti dolgokban, de abban sem bízik, hogy «az ember valaha is megismer

mindent, ami természetes». Az író természettudományos világnézete, de még sokkal inkább lelkének legősibb ösztönei alapján mélyen átérzi minden létező összetartozását és belső rokonságát. Ez az érzése a különben is vallásos írot nem a pantheizmushoz vezet el, hanem az Istenben való hithez. «A mindennek mindensége és a Földgolyó, mely a mindenségbe beletartozik, a föld élete, fejlődése, eredete és célja valóban megfoghatatlanok számunkra, de ösztönösen megérezzük, hogy mindez csak része egy még «nagyobb» rendszernek, amellyel kapcsolatban nem lehet kilométerekről és órákról beszélni. És mikor én itt most mélységes átérzéssel megpróbálom beleélni magam a mindenség gondolatába, szinte egy ragyogó központot látok, ahonnan napot és éjszakát nem ismerő örök világosság sugárzik ki, és ez a központ sajátosságosan vonzza lelkemet. És a gondolatom ezt a ragyogó központot — majdnem — személyes lény formájában gondolja el: Miatyánk, ki vagy a mennyekben...»

Az ember és a természet összeforrása, az egység és az örökkévalóság megérzése, ez a legfelsőbb szintézis Sillanpää írói művészetének belső fényforrása. Vaaskivi, Sillanpää finn életrajzírója és méltatója, megállapítja, hogy Sillanpää heliocentrikusan érez és gondolkodik. Én a magam részéről úgy találom, hogy Sillanpää — ha szabad így mondani — *sub specie aeternitatis* érez és gondolkodik.

Sillanpää, a biológus, a pszichológus, a filozófus azonban mindenekelőtt és mindenekfölött költő és író. Mindaz, amit a biológus érzékel és megfigyel, amit a pszichológus meglát és megért, amit a filozófus végiggondol és megmagyaráz, a végső okoktól kezdve fel a végső következtetéseikig, az mind leülepszik az író lelkének legmélyére és a mély átélés tisztító-tüzében a legtisztább költészetté alakul. Sillanpää az élet valóságát önmagából vetíti ki és az, amit leír, — «igazi művészet» és «élő költészet».

N. SEBESTYÉN IRÉN.

SZEMLE.

Hat év magyar színművészete.

Jelentés az 1939. évi Greguss-jutalom tárgyában.

Ötödik Színművészeti Évkör (1933—1938).

Greguss Ágost nemes szellemű és messzire tekintő alapítványa most, egy emberöltő leforgása után, ötödízben szabta elénk, hogy koszorújával színészi kiválóság, illetőleg színművészeti alkotómunka felé forduljunk. Az előbbi négy jelentés — mely immár kerek negyedszázad magyar színészetének tükörképét őrzi — arra nézve, ki most ötödikül áll be előadó-elődjeinek érdemes sorába, valóban kötelező erejű hagyományt jelent, mert e beszámolók mindegyike — habár más-más kézből eredt is — váltig ugyanazt a szellemet árasztja: a becsületes elmélyedés és tárgyilagos ítélkezés előkelő szellemét. Ebhez fogadok hűséget magam is, kinek felelősségemet ezúttal mintegy megtetézi az a fájdalmas körülmény, hogy ezt a jelentést alig néhány hóval ezelőtt még valamennyien Hevesi Sándor társunk lelkes és avatott tollából reméltük. De némi bátorításomra szolgálhat, hogy épp ez utolsó évkörbeu gyakran beszélgettem vele színészetéről és színészekről (lehetett-e vele *egyébről* beszélni?), s mindenkor avval a benyomással, hogy mértékünk elvileg ugyanúgy fedi egymást, mint ahogy ítéletünk is, valahányszor ezt a mértéket színpadjaink jeleseire alkalmaztuk. Nem is hiszem, hogy a tapasztalat ösvényén haladó lelkiismeret útiránya ebben a tekintetben — akár az olcsó tömegkegy, akár múló divatok káprázatától elhomályosítva — egykönnyen kicsúszhatnék lábunk alól. Induljunk csak ezen, az igazság nyilván erről közelíthető meg.

Az első lépések mintha reménytelen rengetegbe vezetnének. Az az 1933-mal kezdődő és 1938-cal záruló évkör, melynek művészi eredményei most Társaságunk Greguss-bizottsága elé kerültek, tarkább, népeesebb és mozgalmasabb volt minden korábinál. E hat év alatt a fővárosban tíz prózai színpadon folyt a játék, egyidejűleg is legalább haton, ha nem nyolcon. Majd tízezer előadás során többszáz újdonságot mutattak be, s azoknak a drámai színészeknek száma is meghaladja a háromszázat, akiket e zaklatott műsor szolgálatába állí-

tottak. Ha mindez egyszersmind színészi remeklések özönét, vagy legalább ilyenek lehetőségének biztos zálogát is jelentené, valóban zavartan tétovázhatnánk Greguss hat évenként esedékes, egyetlen koszorújával. Csakhogy éppen nem jelenti. Mert nem ok nélkül beszéltem színház helyett színpadról, állandó, családi kötelékben egyesítő otthon helyett ideiglenes, futó munkaalkalmakat kínáló vendégszállásról. A sok színpad még nem szükségképp ugyanannyi melegágya a szerves és egészséges színészi fejlődésnek. E részben bizvást a Hevesi Sándor szavába ölthetem a magamét, aki hat esztendeje nyomatékosan szolt innen arról az Európa-szerte érvényes színházi hitvallásról, amely szerint «a tökéletes együtttest, az egységes lelket és hangot, az összjáték végsőig fokozott erejét s végsőig halkított finomságát csakis az biztosíthatja, hogy a színészek a szó valódi és elvont értelmében egy levegőt szívnak, egy bizonyos irány, program, játérend egységes atmoszférájában fejlődnek, egymáson mérik és mintázzák önmagukat.» Magánszínházaink ezzel az elvvel rég szakítottak. A színész képességei helyett inkább a színész nevére építenek, csoda-e, ha így aztán ennek valóban inkább csak neve ragyog a színlapon, semmümt munkája a színpadon? A tehetség tekintélye helyébe lép a népszerűtisz hóbortja, akárcsak a hangosfilm világában, hol célnak nem színészi feladatok mennél jobb megoldását tekintik, hanem egyes márkázott színészek testi adottságaihoz keresgélnek mennél hatásosabb kirakatalmokat. Mennyire igazza volt Jászai Mari Kasszandrajóslatának! «Olyan lesz a színház, — írta harminc évvel ezelőtt — mint egy szép sifli-sátor. Szép huszárok, szép pólyásbabák, gyönyörű szívek, mind az ismert, kedves formára; és ami kényelmes lesz ebben a rendszerben, az az, hogy a közönség a színlap láttán már előre tudja, hogy mit kap, mert minden név csak azt az egy bizonyos ízű ételt jelenti.» A megjósolt rendszer azóta nagyranőtt, széltére elharapódzott, de az egységes, egyenes vonalú színészi fejlődést ez a ferde felfogású foglalkoztatás nemcsak hogy nem egyengeti, hanem egyenest gátolja, — még jó, ha derékon nem töri.

S ami legsúlyosabb: ez az aggasztó szellem a szóbanforgó évkör második félidejének küszöbén a jobb hagyomány utolsó mentsvárának, az évszázados Nemzeti Színháznak falai közé is berontott, elsodorva régi pilléreinek jelentékeny hányadát, helyükbe három-négy magánszínház portájáról toborozva elsőrangú, de más feladatokban megizmosodott erőket. Évek sorára megingatva az irodalmi és játék-stílus folytonosságát, főleg pedig szakítva az állandó jellegű együttesnek itt szinte dogmai erejű elvével. S mit láttunk? Azt, amiben hozzáértő kritikus egy pillanattig sem tanáskodott: a dogma győzelmét. A szín-

ház hosszú időn át, mondhatni, két gárdával és két műsorral dolgozott, valameddig a hasonulás természetes folyamata a művészi munkát ismét megnyugtatóbb mederbe nem szorította. Magának a Nemzeti Színház közönségének ösztönös állásfoglalása is üdvösen siettetette ezt a folyamatot, ugyanígy a jobb sajtó éber ügyszeretete, mely a színművészet méltóságának Ararát-csúcsát a legfenyegetőbb hullámtorlatban sem tévesztette szeme elől.

Greguss-bizottságunkat is a tisztánlátásra törekvés sarkalta. Nem indultunk sem névvarázs, sem az ennél is kényelmesebb névmegszokás csapásán. Csak a művészi eredményt néztük, s színészetünk erejének élő bizonyága, hogy — a mostoha körülmények között — ebből egészen magas fokon állóval is igen örvendetes számban találkoztunk.

Már csak a kegyelet cipruságát tehetjük le az évkör nagy halottjainak, Góthnének, Kürti Józsefnek, Sugár Károlynak sírjára, s mintegy családias fájdalommal Greguss-jutalmunk nagy büszkeségének, Ódry Arpádnak időnap előtt megnyílt nyugvóhelyére. Ezt az évkört ő még hatalmas alkotások egész sorával ajándékozta meg: Leontesszel a *Téli regében*, Károly császárral Hauptmann drámájában, III. Napoleonnal a *Császárparádében*. Kidőltével a Greguss-jutalom eddigi koszorúsainak száma felére apadt, de ezek működése változatlanul rangemelészt jelentett színészetünkben. Márkus Emilia szereplése két ízben is egy-egy bemutatónak lett főekességévé, fájdalom, egyszer sem olyan feladatban, mellyel a színház Márkus Emilián át önmagát is megtisztelte volna. Csortos Gyula — habár időnkint könnyelműen koptatja is külvárosi silányságokban tehetsége aranyát — teljes aranyértékben fizet minden, hozzá valóban méltó szerepének. Bajor Gizivel kapcsolatban elég, ha bármilyen hozzáadás nélkül felsorolom ez évkörbeli alakításai közül Elisabeth Barret-Browningot, Sakuntalát, Baskirsev Máriát, az Amerikai Elektrát, az *Aranybástya* hármas s az *Utolsó tánc* kettős főszerepét, vagy *A néma levante* Ziliáját. Ha Greguss-érmünkkel most fordulhatnánk delelőjére ért művészete felé, valóban a gazdagság zavarával gyűlnék meg a gondunk! Ez a hat év nemcsak az ő pályájának legragyogóbb szaka: fény hull belőle egész színészetünkre.

Bizottságunk — ahogy az alapítvány célzata kívánja s a multban követett gyakorlat is javallta — érdemes színészi munkásságok általános méltánylása helyett az egyes, különösképen kimagasló alakításokat vette szemügyre. Mindazonáltal — legalább is pillanatnyi tiszteletadásra — hálátlanság volna meg nem állnunk néhány széltere becsült név mellett, mely ebben az időszakban is csorbítatlan tekintéllyel állt helyt a tulajdon rangjáért és színjátszásunk méltó-

ságáért. Hettyey Aranka nemes grandiózusságát, Váradi Aranka lelki előkelőségét csak vétkes vakság utalhatta az évkör vesztéselistájára. Gombaszögi Frida önként tért ki további feladatok vállalása elől, pedig ezek közül a legkülönb igényűekhez is hozzá magasodott. Aczél Ilona gyöngéd bensősége, meleg humora nyilván csak átmenetileg tűnedezik el szemünk elől: kötve hisszük, hogy róla színészetünk — a maga érzékeny kára nélkül — huzamosabban lemondhatna. Gál Gyula rendre eljátszotta régi, híres szerepeit, megszerezve néhány újjal — a régiek színvonalán. Bartos Gyula épp oly erőssége volt a Molière-játszásnak, mint az ízes magyar népi genre-nek. Góth Sándor fölényes mesterségtudása, csillogó beszédkézsége pedagógiai szempontból is nagy érték színészetünkben. Rózsahegyi Kálmánnal a magyar róma napsütéséről mondott le művészetének régi otthona. Beregi Oszkár romantikus vérmérséklete most — meghitt, kis színpadok foglalataiban — higgadt, mértéktartó alakítások egész sorával örvendeztetett meg. Végül nem szívesen hagynám említetlenül az ebben az évkörben idegenből sűrűn hazalátogató Darvas Lili nevét sem: finom, okos, tartózkodó játéka a kamara-stílusnak valódi eszményképül szolgálhat.

Akiket itt elszámoltam, mind a nagy és jó hagyományok letéteményesei és örökhagyói. Vázlatos csoportképem másik szélén ott vannak a boldog várományosok: színpadjaink noviciusai és noviciái. Közülök többen az évkör végéig már vezető feladatokba is felküzdöttek magukat. Róluk most mégsem kívánok szólni, legkülönb választékkal hat év mulva majd úgysis gondosan számot kell vetnünk. Az első egy-két siker még nem föltétlen kezessége a zavartalan művészi fejlődésnek, a valódi remekléshez elengedhetetlen, hogy a tapasztalat talajából s az egyre gazdagodó kedélyélet napfényéből merítse tápláló erőt. Ödry Árpád bölcs szavára hivatkozhatom, mely szerint: «egy szerep jövője nem más, mint a színész multja».

Rátérek hát azokra, kiknek vállán az évkörnek úgyszólván egész sorsa nyugodott, akik művészi multjuknak e vonatkozásban megkívánt elégséges mértékével szolgálták szerepeiket, köztük egyet vagy többet úgy, hogy ezekben Greguss-jutalmi fokra emelkedtek.

Vizvári Mariskát hosszú pályája talán a multhoz csatolná, foglalkoztatása szerint a legelőbb jelennek részese. Amelyik darabban az ő nemzetesasszonyi erélye és jósága tartja kezében a szálakat, annak mintegy eleve nyert ügye van a nézőtér előtt. Ha ilyen szerep keres gazdát, nyomban őrá gondolnak, s egyre gyakrabban, mert szerzőink örömeit építenek az ő verőfényes okosságára. Újdonságokban játszott szerepei közül Csathó Kálmán *Fűszer és csemegéjében* bemuta-

tott alakítása emelkedik ki, de eunél is pazarabb teljességben bontakoztatta ki képességeit, a Nemzeti Színházban, egy már klasszikusnak számító, még Prielle Kornélia hagyatékából származó feladat: Bannainé szerepe a *Rang és mód*ban, a művésznő nagyatyjának, Szigeti Józsefnek legjobb drámájában.

Tasnády Ilona mély lelkiéletű, vonzó egyéniségéről először Szász Károly társunk előadói jelentésében kaptunk tömör jellemzést. Azóta — e legutóbbi években is — teljes odaadással, a rábízott értékek áhítatos tiszteletbentartásával vívta ki helyét a legelső vonalban. Ez évkörbeli klasszikai szerepei közül Stuart Máriának legfeljebb a dacos büszkeség vonásaival maradt valamelyest adósa, annál hiánytalanabban, a művészi hozzáhasonulás makulátlan szépségével tárta elénk a *Téli regében* Hermione fájdalmának niobei fenségét.

Tőkés Annának sötétebb drámai hangsúlyokra termett művésze egyénisége éveken át vigasztalanul kallódott hozzá méltatlan, magán-színházi feladatokban. Most, visszanyert otthonában, öröm látni, hogyan talál ismét fokozatosan önmagára. Gretchene — különösen a tragédia zárószakaszában — megrázó volt, nemcsak megindító. Elektrája körül is valódi attikai fuvallat lebegett. Legmagasabbra mégis — pedig hatalmas elődök örökében! — a *Bizánc* Iréne császárnéjával emelkedett.

Valami megfoghatatlan szereposztói balkezesség bénította ebben az időszakban a tűzről pattant, elragadó közvetlenségű Somogyi Erzsi teljes eredményű kibontakozását. Színészi tudásának mai fokán ebben a tragika-szerepeivel folytatott birkózásban sem maradt alul egészen reménytelenül, de győzni mindig csak akkor győzött, ha az izes realitás talajára állították: megkapó kis paraszti Solvejgjével a *Tékozló fiúban*, *Csongor és Tünde*-beli harsogó humorú Ilma-Böskéjével, mindenképp pedig kitűnő Puckja mellett is számottevő, új shakespeare-i alakításával, az *Ahogy tetszik* Rosalinde-jával.

Részben errefelé húz a vadvirág-bájú Dayka Margit egyénisége is. Alakítókészsége nem éppen téres, de a maga sávján szívvel-lélekkel otthon van. Szerepeit itt csak azért nem emlegetem, mert az említésre legméltóbbat, Zilahy ez évadbeli színművében játszott falusi cseléd-lánykáját, már a kérdéses évkörön innen mutatta be.

Ugyanez áll a könyörtelenségig biztos lélekrajznak s a drámai szenvedélynek nem mindennapi erejével hódító Peéry Piroskára. Színjátékszásunk lappangó lávafolyama ő, ritkán tör felszínre, de akkor félelmetes romboló erők szabadulnak fel belőle. A dramatizált *Édes Annában* a véres végzetét tulajdon megtépett idegrendszerében hordozó Vizyné szerepével ezek mélyébe engedett bepillantást. Még inkább

a Heltai mesejátékából szinte a misztikumba növvő varázslónőjével. Fatumával. De ez is majd a következő jelentésben kívánja méltánylásunkat.

Bulla Elma a hat évből csak négyet töltött hazai színpadon, de a komolyabb kritika ez alatt állandóan rajta tartotta a szemét. Előzetes híverés nélkül jelentkezett, olcsó, szinte kelléktári feladatban, de a bírálat másnap legmagasabb mértékére fogta alakítását, mely az érzésnek valami szokatlan elsődlegességét, eszköztelen igazságát sugározta magából, s melyben törekeny idegzetét sem homályos és «túlfűtött» pathológiai bravúr-mutatványok felé engedte szabadjárá, hanem a lélek mély megrendüléseinek szolgálatába állította. Lényének ez a spirituális vonása adta meg szerepléseinek különleges igézetét utóbb is, valahányszor szerepe a lélek meghittebb tájai felé szólította, ami — fájdalom — a modern műsorban ritkább alkalom, semmint gondolhatnók. Egyénisége szerencsésen ellenállt a sztárávató irányzat korszerű kívánalmának, mely áldozatától első ízben bevált fogásainak gépies ismételtetését követeli. Az egyetlen méltó utat választotta : a lelki azonosulását. Ezen járt Édes Annájával, inkább Kosztolányi fínom lélekrajzának, semmint a rémdrámává torzító átdolgozásnak szellemében ; s ezen eddigi pályájának legszebb oromdíszevel : Shaw *Szent Johannájával*. Itt minden azon fordul meg, alakítója magára bírja-e venni a hősnő problémátlan kálváriaútját, felmagasztosító bukását. Bulla Elma ezt tette. Nem úgy járt-kelt a színpadon, mintha egyre csak arra ügyelne, hogy ki ne lépjen a fejét övező gloriolából, csakugyan azoknak a «lelki szegények»-nek varázsát árasztotta magából, akiké a Mennyeknek országa. Működése nagy öröme volt ennek az évkörnek és nagy reménysege a következőnek.

Bizottságunk megkülönböztetett figyelmére méltatta egy gazdag és előkelő tehetségű színésznőnek ez időszakbeli egész teljesítményét és több, messzire kimagasló alakítását : a Makay Margitét. Két évtizede kegyeltje ő a színjátszói lényeg iránt fogékony s ennek szolgálatát érdeme szerint megbecsülő kritikának, de csak e legutóbbi években jutott — hozzáillő mértékben — olyan, a színészi ítélőerőnek, ízlésnek és átélésnek teljességét kívánó szerepekhez, aminőkből korábban csak elvétve, egy-egy Ibsen-, Csehov- vagy Hauptmann-drámabeli, emlékezetesen szép alakításával adhatott mintegy foglalót. Most rendre diadallal állhatta meg olyan nagy és nehéz feladatok próbáját, minő a *Virágzó asszony* csöndes szerelmi vetélkedésének Varsányi Irén legjobb éveire emlékeztető, fínom rajza volt Amiel színművében, a patricius-család megingott becsületéért harcoló leánytestvér heroizmusá Zilahynak *A szűz és a gödölye* című drámájában, Verneuil *Duó*.

jában a technikai bravúrt lélekkel megnesesítő játéka, vagy a megszállottság sugallatos érzetése Mauriac *Démonában*.

De nemcsak az évkörnek, hanem egész mai színjátszásunknak is egyik legszebb értékét a Nemzeti Színházban mutatta föl, a Nobel-díjas O'Neillnak *Amerikai Elektrójában*. Az anya szerepét játszotta, Christine-Klytaimnestráét, úgy hogy a szenvedély tüzeben másokat és önmagát elemésztő modern nőalakkal valóban az antik tragédiák vastömörű Végzete lépett a színpadra. A bíráló az előadás tékozlóan parádés együtteséből is külön magaslatra helyezte ezt az alkotást, melynek nemes klasszicitása nagyon is megokolttá tette volna, hogy utána a kitűnő művész a hiteles klasszikai játékrenden is szóhoz juthasson. A Greguss-díj bizottsága ennek az alakításnak jutalmi esélyeit igen komolyan mérlegelte.

A színésznők szerepeiről térjünk most át a férfiszínészek alakításaira.

Somlay Artur a maga hosszú művészi pályáját és nagy benső küzdelmekben kiforrt tehetségét méltán megillető tekintéllyel járt most is legjobb magánszínházunk műsorának élén. Innen átmenetileg visszakerült a Nemzeti Színház deszkáira, melyeken ifjúsága javát töltötte. De a változott légkörhöz — akárcsak annak idején Hegedűs Gyula — alighanem csak bizonyos vártatva hasonulhatott volna hozzá. Bemutatkozásul eljátszott Athéni Timonjának csorbátlan volt a jelentékenysége, de hiányzott valódi shakespeare-i lélekzetvétele. Igazi hangját újra a Vígszínházban találta meg, itt minden feladatának ura volt, akárhányszor annál is több: bőkezű maecenása. A sok közül legnagyobb nyomatékkal páratlanul gyöngéd rajzú, valóban az euthanasia kegyelmét árasztó Öregapóját emelném ki Osborne amerikai írónak *A világ közepe* című fantasztikus darabjában. De strindbergi szerepét, a *Husvét* Lindquistjét sem feledjük el egyhamar, pedig csak a dráma legvégén van jelenése.

Kiss Ferenc erős, eredeti tehetsége már negyedik jelentésünkben kívánja a legkomolyabb számbavételt. Csakugyan «jó multság, férfimunka» áll mögötte, tele ízzel és színnel, keresetlen könnyűségű hódításokkal és kemény nekigyürközések árán kivívott diadalokkal. Az első két jelentés főleg népi talajból sarjasztott, tősgyökeres alakításait méltányolta, a harmadik már a klasszikus műsor egyik oszlopára mutatott rá benne, Macbeth és III. Richárd mesteri ábrázolójára. Bizottságunk elé legutóbbi hat éve is érdemes alkotásainak műfajban és hangnemben egyaránt változatos sorát állította. A történelmi zománcon a hitvesi és hazafiúi bántódás élő magyar indulatát át-

sugárzó Bánk bánja mellett ott láttuk izes humorú, hiteles korhangulatú peleskei nótáriusát ; az *Aranysziget* jovialis Nagy Péter cárja mellett az *Aranybástya* szívós családi politikusát : a zsidó Lévy bankárt ; a *Godiva* brutális rablólovagja mellett a *Pokoli színjáték* népboldogító forradalmárját ; az évkör vége felé két shakespeare-i vállalkozást : Othellót és Lear királyt, s már az évkör sorompóján innen egy molière-it : a Mizantrópot. De éppen e három legnagyobb igényű munkájának tárgyilagossá mérlegelése idézte emlékezetünkbe az utolsó Greguss-jutalmi jelentésnek ezt a megállapítását : «Kiss Ferenc problémája az, tudja-e vállalni azt a kissé askéta türelmet és lemondást, amely a nagy feladatok teljes sikerű megoldásához mindenkor elengedhetetlennek bizonyult». Ehhez most — csakugyan avval a «baráti jobb»-al, «amely hízelgést írni nem tanult» — hozzá kell fűznünk annyit, hogy a jeles tehetségű művész legutóbbi évekbeli alakításait épp az askézisnek és művészi odaadásnak némi érezhető fogyatéka bénította. Mindig megmutatta nagy képességeit, de nem mindig azok teljes kibányászását. Egy Othello, egy Lear szívéig önmagában a leggazdagabb színészi nesterségtudás sem hatolhat ; ha teremtő ihlet nem vezet, megeshetik, hogy támasztékul modorossággra szorul, melyet egy régi színészeti írónk találóan nevezett az elhanyagolt tehetség mankójának. Mondták pedig ezt művészünknek egy legkevésbé sem méltatlan elődjéről : Lendvay Mártonról.

Törzs Jenő három évtizede áll a közönség előtt, mondhatni : estéről-estére. Ebből következik, hogy bántóan sokat kényszerítik a tulajdon mértéke alá. Pedig valamitérő szerephez nyomban hozzámagasodik. Így ebben az időszakban is. Nem éppen III. Richárdjára gondolok, itt az együttes sem bírt köréje megfelelő légkört teremteni, maga sem ért célhoz az «alacsonyrendűségi érzés» modern orvosi feltevésének erőszakolásával. De voltak kitűnő szerepei, voltak remeklései is. A *Szűz és a gödölyében* az öreg kereskedő-családfő jellemét gránitból faragta ki, ilyen gránit-Atlasként hordozta a dráma egész boltozatát. Pater Ahorn-je *Az Úr katonáiban* a szerzetesi fegyelem kötelékeit szaggató, majd megigazultan újra magára vállaló lelkiismereti válság finom rajzával gyönyörködtetett. S a kicsiben nagyot alkotás művésze tüntette ki galambszívű, amerikai Monsignoréját az *Egy óra a Vatikánban* című, komoly mondanivalójú apróságban.

Véletlenül ugyancsak egyházi méltóságok szerepeiben jeleskedett az évkör folyamán a magasztos fellépésű, példaadóan szép szóejtésű Toronyi Imre is ; Törzs mellett *Az Úr katonáiban* a házfőnököt játszotta, az imént említett egyfelvonásosban a pápát, amannal semmivel sem alacsonyabb fokon. Még nagyobb hatással közvetítette a

drámairodalom egyik legirgalmatlanabb méretű dikcióját: az inkvizitorét a *Szent Johannában*.

Örömet szólnék most két olyan művész újabb játékszakáról, kiknek rangsori helye rég vitán felül áll: Petheő Attilaéről és Rajnay Gáboréről. De ha amannak böles lagymatagságú férjét az *Utolsó táncban*, vagy ennek féltékeny udvarlóját a *Kék rókában* méltán magasztalgotom is: mély és vonzó művészetüket aligha közelíthetem meg azon a ponton, ahol annak teljességével hódítanak, — bárhogy csillogjanak is egyébként. De Nemzeti Színházunk a maga kamaraintézetében szinte előirányzatszerűen rendszeresítette a százas és kétszázas sorozatokat, s az a művész, ki ezekben belekerül, sokszor egész évadra elesik minden további, becsvágyát talán méltóbban fűtő feladattól. Petheő valamivel szerenesébb volt, de Rajnajt — mióta régi hajlékába visszatért — majd kizárólag ennek az operett-színházi rendszernek taposómalmába fogták be.

Abonyi Géza őszinte lírájú egyénisége mindig megnyerő volt, ha szerepe is ehhez talált, mint a *Téli rege* lelkes Florizelje, a *Godiva* önfeláldozó középkori lovagja, *A kitagadottak* megható Mikes Kelemenje, s főleg a *Sakuntala* álomszerű Duzsjanta királya. De már Jago szerepét csak valami jagói indulat juttathatta neki, szinte érezni lehetett erőfeszítését, hogy visszaszorítsa a szívét, mely ebben a sajátképen érzelmes művészen oly könnyen megmozdul.

Lehotay Árpád biztatóan, sőt máris örömdetes eredményekkel tér át az amoroso szakmáról a jellemszerepek területére. Török Sándor *Komédiásának* nehézzérű parasztlegénye után Nyíró *Jézusfaragó emberében* a jámbor székely hegyi favágó halálának rajzával a népi genre legkülönb fokára hágott, Eliot drámájában, *A hit győzelmében* pedig Becket Tamása valóban az «odor sanctitatis»-t lehelte.

Páger Antal ritka közvetlenségű lényének színészi sokoldalúságáról már Hevesi is megemlékezett, hozzátéve, hogy gyors fejlődése talán meglepetéseket tartogat. A jóslat bevált: a művész ma mestere olyan elűtő feladatoknak, minő a dauphin szerepe volt a *Szent Johannában*, hol a bárgyúság mögé búvó éles ítéletnek, a formaságok elől magát az emberség sáncaiba befészkelő fölénynek káprázatos szimultán-játékát nyújtotta, vagy aminő Bors István-ja volt, ez a népszínműkölönccöktől megszabadított színpadi átélése a *mai* falusi embernek. Idetartoznék *Földindulásbeli* remek parasztférje is, de ez már nem vág évkörünkbe.

Eddigi jelentéseinkben nem szerepelt egy olyan név, melyről pedig kétségtelen, hogy vezetőhelyhez jut a következőkben: a Timár Józsefé. A lélekrajz legmegkapóbb készsége felé fejlődik. Az *Ének*

a *búzamezőkről* muszka foglyával már erről vallott, a *Roninok kincse* kettős főszerepében ez emelte, az *Amerikai Elektra* Orin-Orestesét evvel nemesítette meg, méginkább a *Villámfénynél* körorvosának önmarcangoló fájdalmát. Legmagasabbra, valóban Greguss-jutalmi fokra, azután Németh László másik művének, a *VII. Gergelynek* főszerepében emelkedett, — de ő is már 1939-ben.

Végül, e jó eredményekben éppen nem szegény seregszemle után, ideje most már utolsónak arról szólnom, akinek bizottságunk ebben az évkörben az elsőséget ítélte: Uray Tivadarról.

Tizennyolc évvel ezelőtt, Voinovich Géza Greguss-jelentésében merült fel először a neve, mindjárt ilyen jellemzéssel: ez ifjú művész «a magyar színészet egyik reménye. Fiatalság, kellem és előkelőség van alakján, mi tragikai helyzetben hamar kelt részvétet, vidám helyzetben könnyen fakaszt mosolyt». Hat évvel utóbb Szász Károly úgy látta, hogy «ez a reménység már erősen a beteljesülés útján van». Akkor már a *Kísértetek* Oszvaldja állt a róla szóló méltatás középpontjában, egyik fényes alakítása a «részvétkeltés» oldalán. De ugyanakkor a «mosolyfakasztás»-ban is remekelt, fürge Scapinjével, majd könnynek és mosolynak finom vegyítésével Shaw *Candidájának* lobogó költőjében. Néhai lelkes kritikustársunk, Harsányi Kálmán, ezt írta róla: «Úgy kell számot vetnünk vele, mint a színház egyik oszlopával; kedves, karcsú, könnyed, finom oszlop; szívderítően vidám, mikor napsugaras, de tud olyan misztikus is lenni, mint a hold képébe felnyúló nádszál, mikor a végzet árnyékából fölmerül». Íme, hárman is észrevették művészetének ezt a Janus-arcát, mely színészetünk multjának ismerőiben leghamarabb annak az ifjan kidőlt, szellemes és mély színésznek nevét idézi fel, akinek örökségéből Uray szinte mindent átvállalt, ami ma is színpadra vihető. Halmy Ferencre gondolok, a magyar színpad legfínomabb mozgású és szavú graciosójára, ki alig egy évtizednyi pályáját Hamlet eljátszatlan szerepével kezében fejezte be. Uray egész játéktílusú és színészi magatartása különben is csakúgy árasztja magából a legelőkelőbb nemzeti-színházi szellemet, s nincs miért tagadnunk, hogy a bizottság benne a felöltő frissességű és megkapóan mai színjátszói szolgálat mellett koszorújával egyszersmind e megszentelt hagyomány felé is fordult. Hogy ez mi, nem könnyű meghatározni, viszont tévedni sem könnyű élő erejének felismerésében. Talán a művész nagy pályatársának, Ódry Árpádnak idevágó vallomásához folyamodhatom, melyet éppen erről a helyről hangoztatott Shakespeare-bizottsági székfoglalásakor. «Fiatalon kerülve a Nemzeti Színházba, — mondta — én is azt hittem, egyetlen kötelesség: tetszeni. A fiatalság pedig tetszik önmagáért, mirevaló

ezt a diadalutat megterhelni egy kézzel nem fogható, láthatatlan valamivel, aminek az értelmét még nem magyarázta meg senki? Minél többször hallottam a tradíció szót, annál inkább úgy éreztem, hogy ellenségek közé kerültem.» Azután arról szólt, hogyan eszmélt rá utóbb e vélt ellenségben a legszolgálatosabb szövetségesre. Így folytatta: «Micsoda ködös nyugtalanság felnyitni egy régi darab födelét, ahol az egykori igazgató kézírásával be vannak írva az egykori szereplők nevei. Ők ránk hagyták ezt a darabot és benne ránk hagyták ugyanazt a vágyat, amivel én a színpadra léptem: megvalósítani a lehetetlent, megörökíteni a lélek tüzes pillanatait. Ezeket a komor könyveket fölnyitni és fölszabadítani belőlük a pihenő mult megvesztegető erejét: ez a tradíció». Valóban: ez, s Ödry szavát legfeljebb talán avval toldhatnám meg, hogy: ez a mult nemcsak a régi szerepből fuvall, hanem mintha valahogy a vadonatúj fölött is ott virrasztana.

Milyen kép tárult elénk Uraynak legutolsó évköri munkájáról? Az alkotó lélek gazdagodásának s ugyanakkor a színészi eszközök nemes egyszerűsödésének megkapó képe. Régi szeretetreméltóságával, de még választékosabb mértéktartással hódított a bonvivánhangnembem, játszott két híres Halmyszerepet: *Liliomfit* meg a *Fenn az ernyő, nincsen kas* Rejteijét, a *Csalódások* piperkőc Kényesi bárójával pedig Náday Ferenc izléses karikatúra-teremtő művészetét ragyogtatta fel, pedig ezt a nagy szalonszínészt játszani már aligha láthatta. Náday és Ödry méltó örökösének bizonyult *A nők barátja* De Ryons-ával is, kár, hogy szerepét a riktó átdolgozás éppen finomságainak egy részétől fosztotta meg. Nagy diadalra vitt két Goldoni-figurát, az ál-markéze Leliót *A hazugban*, meg a kotnyeles öreg arisztokratát *A legyezőben*. (A *Donna Diana* elegáns és leleményes Polilája már kiesik az évköriből.)

Az újdonság-műsorban egy szellemes Pirandello-alakítással tűnt ki, s még inkább Baskiresev Mária mesterének és szerelmének, Bastien-Lepage-nak elégikus arcképével.

A klasszikai játékrenden a *Stuart Mária* Leicester lordjának újszerű, egyéni felfogásával a vendégként rendező Röbbelinget is elragadta, ugyanígy új vonásokkal gazdagította meg egyik Shakespeare-i szerepének, a *Lear király* «keserű bolond»-jának színpadi hagyományát.

Shakespeare-től kapta azt a feladatát is, mely felé bizottságunk — az alapítólevélnek egy alakítás megjelölését kívánó parancsa szerint — most teljes egyértelműséggel fordult: az *Ahogy tetszik* «méla Jacques»-jának szerepét. Hogy ez a szerep nem a bravúr-alkalmak területéről

való s terjedelmére nézve is talán inkább az epizódhoz számít: méltánylásunkat nem bénította, sőt fokozta. Költőjének is kevés van ehhez foghatóan érdekes és izgató teremtménye: e melankólikus lovag éjszínű bársonyzekekéjén ugyanazoknak a csüggeteg vívódásoknak. parazsa izzik át, amelyekkel aztán Shakespeare, rövidesen, *Hamlet* tragédiájában nézett farkasszemet. Ez a Jacques nagy utazó, úti-zsákmánya: a kiábrándultság, ínyencsége: a mélabú. Az értelem embere: kacag a boldogság hívőin, de azért szívét sem vesztette el: alkalmilag tevékenyen buzgólkodik a naivak oldalán. Az emberi élet valamennyi esélyét mérlegre veti, az esélyeken felülemelkedett ítélet mérlegére.

Ilyen a Shakespeare Jacques-ja és szakasztott ilyen volt az Urayé: rokonszenves emberi valója, érett művészi készsége úgy villant elő ábrázolásából, mint hajszálig pontos penge a hüvelyéből.

Bizottságunk egyhangú döntése — egész színészi multját is számontartva — ennek az alakításának javára esett, s miután a döntést a Kisfaludy-Társaság egyeteme is magáévá tette, december 29-én nyilvánosságra hoztuk.

Az ajánlásra szabályszerűen felszólított két intézmény közül a Színművészeti Akadémia igazgatója nem kívánt jogával élni, a Nemzeti Színházé — őszinte örömünkre — Uray Tivadar megjutalmazását javasolta.

A kitüntetés a művész nevét most olyan elődökéhez csatolja, kik a Greguss-érem erkölcsi értékének fényes jótállói; hisszük, hogy soruk végén az ő neve ugyanilyen kezesség lesz azok szemében, akik utána következnek.

Rédey Tivadar.

IRODALOM.

A magyar dráma története.

Szász Károly: *A magyar dráma története.* 8r 353 l. Budapest, Franklin-Társulat, é. n. (1939).

Régen érzett hiányt pótol Szász Károlynak most megjelent vastkos kötete. Irodalomtörténetünk meglepően szegényes teljes műfajtörténetekben; ilyen úgyszólván csak a regényre nézve áll rendelkezésünkre, de ez is csak Császár Elemér művének megjelenése óta. Különös, hogy a közönség érdeklődéséhez oly közel álló dráma története mindmostanáig hiányzott irodalmunkban. Janovics Jenőnek 1907-ben megjelent nagyterjedelmű «tanulmány»-a *A magyar dráma irányairól* drámai irodalmunknak csak főirányairól és legkimagaslóbb művelőiről ad vázlatos képet a nagyközönség számára, olyan formában, hogy a tudomány részére valójában édeskeveset nyújt. Egyébként ebben a vázlatos mivoltában is befejeződik Csiky Gergely méltatásával s a továbbiakról *A mai dráma* címmel egy rövid fejezet csak kurta s egészen általánosságokban mozgó vázlatot nyújt. Drámaköltészetünk érdemes monográfusa, Bayer József, a kiegészítés évével lezárja az általa rajzolt fejlődést. Művének folytatására s az általa fölvetett záróév eltelte óta lefolyt félszázad magyar drámai irodalmának tárgyalására Galamb Sándor vállalkozott, de az ő műve is befejezetlen, csak az első kötete jelent meg idáig. Így irodalmunk története egészen napjainkig adós maradt drámaköltészetünknek teljes és egységes történetével.

Ezt a hiányt érezte s ezt az adósságot kívánta leróni Szász Károly s ebben a törekvésében támogatására volt a Magyar Tudományos Akadémia is. Az ő könyve a magyar dráma egész történetét felöleli a XVI. századi kezdetleges emlékektől a Nemzeti Színház megnyitásának százados fordulójáig, az 1937. év augusztusáig. Nem tudós kutatóknak, nem szakembereknek, hanem a művelt nagyközönségnek szánta munkáját, ezért dolgozasmódja is más, mint elődeié. Míg Bayer és Galamb teljes tudományos készüllettel tárták fel drámánk történetének egy-egy nagyobb korszakát, Szász Károly a művelt nagyközönség igényeit tartotta szem előtt s könnyedebb for-

mában igyekezett az érdeklődő olvasóknak nyújtani azt, amit Bayer és Galamb az irodalomtörténet tudós művelőinek és szakembereinek szántak.

Ebből következik mindenekelőtt az, hogy különösen a régibb korszakok termését erősen meg kellett rostálnia s inkább a közönség érdeklődéséhez közelebb álló újabb kor ismertetésére vetnie a fősúlyt. A régibb emlékeket, a XVI—XVIII. század bátortalan kezdéseit. Sztáraitól egészen Kisfaludy Károlyig csak legkiemelkedőbb mozzanataikban tárgyalja. Ebben igen hasznos példaképeül szolgáltak Riedl Frigyesnek könyvatos ívekben meglehetősen közkezen forgó egyetemi előadásai, melyeknek első füzete egy pár hónappal ezelőtt nyomtatásban is megjelent. Természetesen az utolsó egypár évtized szín-darab-özönéből is sokat figyelem nélkül kellett hagynia.

Általában helyes érzékkel választotta ki a nagy anyagból azt, ami a nagyközönség érdeklődésére számot tarthat és arra érdemes is. Természetesen ebben az elhatároltságban is elkerülhetetlen volt bizonyos egyenetlenség. Egyes drámaírók munkásságát teljes egészében, még apró és jelentéktelen alkotásaikban is tárgyalja, másoknál csak a jelentékenyebb művek részesülnek ebben. Legfeltűnőbb ez a Herczeg Ferencről szóló fejezetben, kinek még egyfelvonásosai is tárgyalás alá kerülnek, sőt még «drámai apróságai»-ról is szó esik, még pedig eléggé nyájas formában: «Van még egy csomó csupa kedves, értékes darabocskája» (266. l.) s itt elismerő szavakkal méltatja még az alkalmi játékokat is. A könyv terjedelemben bizonyára jelentős gyarapodáshoz jutott volna, ha pl. Katona, Vörösmarty, Szigligeti és Madách is hasonlóan körültekintő méltatást nyertek volna. Természetesen ez az eljárás könnyen magyarázható s könnyen menthető is azzal, hogy Herczeg Ferenc közel áll a mai olvasók érdeklődéséhez, darabjait látják, olvassák s szívesen veszik, ha tájékoztatást vagy értékelési szempontot nyernek reá vonatkozólag.

Még az egyes írók munkásságának tárgyalásán belül is van bizonyos aránytalanság egyes műveik méltatásában. A *hídé* pl. aránytalanul terjedelmes a többiéhez képest. Szigligetiné a *Trónkereső* tartalmát eléggé részletesen elmondja, de ilyen terjedelemben csakis ezét, pedig van még egypár különösebb méltánylást igénylő olyan darabja is Szigligetinek, amelynek tartalma kevésbé ismert, mint az iskolában is tárgyalt *Trónkeresőé* s így a tartalmi tájékoztatás ezekenél még indokoltabb lett volna.

Egypár íróra vonatkozólag maga a szerző is fölemlíti, hogy szükségesnek vélte s miért tartotta szükségesnek az irodalmi köz-tudatban élő értékelésüktől eltérő súlyban és terjedelemben történő

tárgyalásukat. Szigligetivel szemben mintegy jóvá akarja tenni, hogy «érdemeit a kritikusok és irodalomtörténészek mindezideig nem méltatták olyan nyomatékosan és melegen, ahogy megérdemelte volna», — de ő meg mintha a másik végletbe esnék. Jókairól is megjegyzi, hogy drámaírói pályáját nagyobb részletességgel tárgyalta, semmint az a magyar dráma történetének szempontjából szükséges lett volna, de a nagy költő világra szóló neve s általános jelentősége a magyar irodalomban indokoltá teszik ezt. Szerzőnk ezeket az önmagától engedélyezett kirándulásokat nagy mértéktartással eszközli, de el kell ismernünk, hogy kevésbbé mértéktartó írónál az ilyen szempontok veszedelmes kitérésekre csábíthatnának.

Az egész könyv bizonyosságát nyújtja annak, hogy a szerző kitűnően ismeri anyagát s adatai pontosak, megbízhatók. Ilyen nagy munkában azonban természetesen elkerülhetetlen, hogy egypár adatbeli tévedés elő ne forduljon. Félreérthető az az állítás, hogy «Kelemen László volt főiskolai tanuló kis társaságot toborzott össze» (24. l.). Kelemen ekkor már a Grassalkovich hercegi uradalom ügyésze volt, tehát irigyelt állásban levő, pályavégzett ember. Szigeti Józsefnek általánosan *Csizmadia mint kísértet* cím alatt ismert darabját *Kísértet* címmel említi. A darabnak szerzője előbb csakugyan *Kísértet és csizmadia* címet adott, de aztán kiigazította a véglegesnek tekintendő címre. Aranyhoz Madách nem «elvitte» (156. l.) nagy művét megbírálás végett, hanem elküldte Jámbor Pál útján. Ezt pár lappal később maga a szerző is így fogalmazza: Arany Jánoshoz «juttatta el» darabját. Bizonyára csak elírás, hogy *tündéries* bohózatok helyett *tünetényes* bohózatokat ír (75. l.).

Van egypár téves állítás is. Ilyen, hogy Balassi Bálint minden magyar költő között legtöbb kiadást ért. Ez alighanem félreértése Beöthy Zsolt állításának, hogy Balassi minden költőnk között a leg-hosszabb költői életet élt. Ilyen, hogy Katona József «Hamletet igen hatásosan játszotta». Déryné Naplója szerint csak szerette volna eljátszani; de ezt némi halk iróniával, mint valami képességén felül eső vágyat említi Déryné, mert hozzáteszi, hogy Katona kissé az orrából beszélt. Valószínűleg egy másik Shakespeare-szereppel téveszti össze a szerző: Othellóval, mert ezt állítólag többször is játszotta Katona. Téves, hogy gr. Teleki László tagja volt a Kisfaludy-Társaságnak (90. l.). Annál kevésbbé lehetett, mert mikor ez szóba kerülhetett volna, a Társaság működése szünetelt. A *Bánk bán* külső történetére vonatkozólag újabban fölmerült adatok közt a kassai első előadás (1833. febr. 15.) színlapjának előkerülése megdöntötte Egressy Gábor kezdeményező szerepét ebben a tárgyban s kielégítő magyará-

zatát adja annak is, hogyan merülhetett föl egy tizenhárom év óta észrevétlenül maradt dráma előadásának gondolata. Kiderült, hogy a kassai társulat érdemes színésze, Udvarhelyi Miklós, választotta jutalomjátékaul, mikor a cenzúra szigora már valamennyire engedett merevségéből. Udvarhelyivel együtt működött delectans actorként Katona a pesti második magyar színjátszó társaságnál. Valószínűleg a társulat felbomlása után is megmaradt köztük a barátság s nyomtatásban megjelent drámájával is megtisztelte barátját Katona. Így természetesen megdőlt az az állítás is, hogy «Egressy . . . 1834-ben, Kolozsváron, a véletlenül kezébe akadt *Bánk bánt* választá jutalomjátékaul» (68. l.). Nem véletlenül került kezébe, mert hisz ő is szerepelt a most már hitelesnek tekintendő kassai első előadáson s ott is ugyanazt a szerepet játszotta, amelyet az eddig elsőnek tartott kolozsvári jutalomjátékon alakított: Ottóét.

Bármennyire is ajánlatos a nagyközönségnek szánt munkában az adatokkal való túlterheléstől tartózkodás, mégis szívesen vettük volna, ha a szerző megemlítette volna a dráma történeti háttérére vonatkozó kutatások legfontosabb eredményeit: Bánk családjának s magának a nevét (Bor Benedek), történeti szerepét, feleségének nevét (Tota). Megemlíthette volna azt is, hogy csak a Shakespeare-kultusz megindításával együtt éledt igazán megértő és méltányoló elismerése a dráma kiválóságának. Bármilyen mély részvételt gondolunk is a *Bánk bán* költőjének sorsára, mégis túlzás életét «keservesen rideg, sőt tragikusan rettenetes pályafutás»-nak mondani.

Egyáltalán azt is éreznünk kell, hogy a jelzők értékét nem mérlegelte mindig eléggé gondosan a szerző. Nagyon gyakran szerepel a pompás, kitűnő, nagyszerű, remek stb. olyan helyeken, ahol szerényebb jelzőkhöz voltunk eddig szokva. Kisfaludy Károly víg elbeszélései «rendkívül sikerültek» (37. l.), «Mohamed remekül megrajzolt alakja» (*Irényben*, 42. l.), vígjátékainak «remekül megrajzolt alakjai» (49. l.), Szigligeti «remekül el tudta készíteni darabjai vázát» (117. l.), «az a páratlan ötletesség, amellyel ez a vígjáték (*Liliomfi*) el van gondolva» (171. l.), «az öreg cigány (*Zsiga, A cigányban*) remekbe készült alakja. Ez Szigligetinek egyik legjobban elmélyített, legművészbibben kidolgozott jellemrajza, mely Shylock mellé állítható» (124. l.).

Viszont nem egyszer igen kétes dicséret gyanánt hatnak az olyanféle méltatások, amilyennel pl. Gerő Károly «tehetségnek és ügyességnek nem éppen híjjával lévő munkásságá»-ról beszél. Sűrűn él az ilyen tagadva állításnak — az ő kedvelt formájával szólva — nem éppen magyaros formájával. Gyakran olvashatunk ilyen állítá-

sokat : az író nincs drámaírói hivatottság híjján, a darab nem éppen hatástalanul hangzott el, nem maradt éppen hatás nélkül stb. Különben világos és jó magyaros előadása mindenesetre nyert volna azzal, ha kevesebb volna benne a körmönfont és bonyolult mondatszerkezet, a szenvedő igealak s a sok közbevetés.

Amily készségesen méltányol a szerző minden művészi értéket, sőt minden becsületes művészi törekvést, épp oly határozottan megró mindent, ami erkölcsileg kifogásolható. Morális tekintetben megalkuvást nem ismerő érzése szembeszáll még Herczeg Ferenc felfogásával is, mely mentegetni akarja az elítélő közvéleménnyel szemben «a Petőfi utáni gyászév letelte előtt újból férjhez menő Júliát». «A szerző szándéka azonban nem sikerül, mert a kicsinyeskedők gáncsolódásán túl már megváltoztathatlanul ott áll az emelkedett szellemek ítélete . . ., lesújtva a könnyűvérű Júliára, aki oly hamar eldobta „hiú bálvány”-át, Petőfi nevét.» «Júlia ellenszenves alak marad ebben . . . a darabban is.»

Sokszor a felháborodásnak igen őszinte, szinte már nyers kitöréseiben nyilatkozik a szerzőnek ez az egyébként tiszteletreméltó erkölcsi érzéke. Molnár Ferencnek *Égi és földi szerelmét* «igen ellenszenves darab»-nak mondja, messze elszökellve a kritikust kötelező tárgyilagosság álláspontjáról. Még keményebb ítéletet mond Molnárnak *Rivierájáról* : «a léhaságnak, az erkölcsi érzék hiányának valószínű csimborasszója, — a részegségi jelenet benne az ízléstelenségnek netovábbja». Lényegében bármennyire is igaza lehet a kritikuskának, mégsem volna kívánatos, hogy ez az indulatos hang komoly kritikánkban otthonra találjon. Aligha tehetjük magunkévá azt a súlyos kárhoztatást is, amellyel «a külföldi hatásra már eleve számító magyar írók»-ról (Molnár, Lengyel stb.) szól a szerző. Miért szállítaná alá ez «az illetők írói becsvégyának értékét»? Hisz természetes, hogy minden író mennél nagyobb közönségre óhajt hatni. Nem az a baj, hogy világsikert keresnek ezek az írók, hanem az, hogy milyen eszközökkel próbálják ezt elérni.

Határozottan megmondja a szerző azt is, mit kíván ő a magyar drámától, miben látja ennek a drámának művészi és nemzeti hivatását. «Nagyban és egészben» ne kívánjon ez «szakítani azokkal a hagyományokkal, hogy a drámának legyen szerepe a nemzeti érzés és gondolat fölkelésében és fokozásában, tartózkodjék az ép és tiszta erkölcsi érzéket sértő irányoktól, igyekezzen az eszményt keresni, s különös gondja legyen nyelvünk eredetiségének és sajátosságainak, zamatosságának és választékosságának megőrzésére.» Erre a pro-

grammra minden magyar rámondhatja az áment, de az elemek vegyítése nemcsak egy recept szerint történhetik.

A könyv a legigazibb értelemben vett autopszia eredménye. Szerzője abban a szerencsés helyzetben volt, hogy a tárgyalt darabok legnagyobb részét maga is láthatta rendeltetésük igazi helyén, a színpadon. Nem íróasztal mellett s nem könyvekből hordta össze anyagát. Megérzik könyvén, hogy tömérdék forró színházi este s tömérdék kedves emléke melegengette szívét könyvének írása közben is. Megérzik, hogy szerzője nagyon szerette a színházat s a tárgynak ez a szeretete átmelegíti és nagyon rokonszenvenessé teszi a könyvet.

Kéky Lajos.

Bölcseleti embertan.

Málnási Bartók György: *Ember és élet*. A bölcseleti antropológia alapvonalai. Budapest, 1939. Franklin-Társulat. 260 l.

Málnási Bartók Györgynek, a szegedi egyetem filozófia-professzorának *Ember és élet* c. műve mellett a magyar bölcseletk világa nem mehet el szótlannul. A mű elmélyedő munka értékes gyümölcse, mind arányainál, mind eredményeinél fogva kimagasló jelenség a magyar filozófiai irodalomban. Illó, hogy felfigyeljünk megjelenésére és hasznosítsuk tanulságait kutatásainkban.

A bölcseleti embertan területe nem töretlen talaj a magyar filozófusok előtt. Nem szólva a kisebb-nagyobb idevágó értekezésekről, vagy báró Brandenstein Bélának pár évvel ezelőtt megjelent s e folyóirat hasábjain két tollból is ismertetett *Az ember a mindenségben* c. háromkötetes munkájáról (Budapest, 1936—1937. M. T. Akadémia), Bartók nagy tanítójának, Böhm Károlynak *Az ember és világa* c. klasszikus műve (Budapest—Kolozsvár, 1883—1928) a bölcseleti embertan kimeríthetetlen kincstára, amelynek idevágó eredményeit épp Málnási Bartók György előttünk álló könyve helyezi kellő megvilágításba.

Korántsem szabad azonban azt hinnünk, hogy Málnási Bartók bölcseleti antropológiája pusztán Böhm felfogásának korszerű megisméltése, illetőleg antropológiai vonatkozású tanainak összeállítása. Az *Ember és élet* eredeti alkotás, amely a Böhmmel való szellemi rokonság letörölhetetlen bélyege mellett szerzőjének nemcsak a modern filozófiai irodalomban való alapos tájékozottságáról, hanem erős filozófiai egyéniségének gazdagságáról is ékesen tanúskodik. Az *Ember és élet* Málnási Bartók György eddigi filozófiai eredményei

rendszeres összefoglalásának és minden továbbépítés alapjának tekinthető, amint erről műve előszavában szerzőnk is bizonyosságot tesz. Közös Böhm-mel tanának idealizmusa és — empirizmusa. Az előbbi értelemben minden megértés és magyarázat alapjai és áthághatatlan határai az énben rejlenek, de empirizmusa megóvjá attól a kísértéstől, hogy az embervilág gazdag tartalmát az *én* apriori alkatából dedukálja és a tapasztalati valósággal összeütköző önkényes konstrukciókba fellengőzzék.

Az én élete és benne az ember filozófiai eszméje Bartók szerint három síkban, három «életmezőben» bontakozik ki, az énben csiraszerűen bennerejlő alapterv szerint. Az én élete a testi, lelki és szellemi életmezők egysége, az ember a test, lélek és szellem organikus rendszere. Ebben az összefüggésben az utóbbi az előbbinek célja, az előbbi az utóbbi megvalósulásának eszköze, s így szoros egymásra utaltságuk épp oly nyilvánvaló, mint a lélek közvetítő szerepe a testi és a szellemi életmezők között, amelynek következtében a testi organizmust a szellemben rejlő értékek megvalósításának a szolgálatába állítani képes. Így érthető a lét és érték dualizmusa, de a kettő reális szintézise is a lélek életmezőjén, annak tevékenysége által a test-lélek-szellem organikus rendszerében, egy szóval: az emberben. Az embernek ez a filozófiai «eszméje» szolgál magyarázati alapjául az emberi kultúra minden alkotásának, a művelődés egész bölceletének.

A bölceleti antropológiának e néhány szóval csak szegényesen válaszható keretei között bontakozik ki Málnási Bartók művének két gazdag fejezete, melyek egyike a lélek életével foglalkozik, míg másika a szellem életének van szentelve. «A lélek élete» (kerekszámban 160 l.) — a lélektan bölceleti alapvetése — a lelki élet aktív jellegének, a lélek dinamikus szervezetének felvételére épít, s ezen az alapon — a lélektani és bölceleti irodalom idevágó tanáinak kritikai értékesítésével — új megvilágításokban gazdag képet nyújt a lelki jelenségek nivoltáról. Hogy csak egy-két példát említsek: az emlékező énről szólva szerzőnk határozottan elutasítja az iskolás lélektanok valóban indokolatlan felvételét az emlékképek «őrzési helyéről» s e térszemléletből kölcsönzött elnevezéssel kapcsolatos tévedések elutasításával megállapítja, hogy «mi nem a képet őrizzük meg, hanem megőrizzük az a rendszerező tevékenység, amelynek a kép gyümölcse». (*Ember és élet*, 124. l.) Vagy: a tudattalan problémáival kapcsolatban megint a térszemléletből származó kölcsönzések megtévesztő hatásának és a lélek ezzel összefüggő sztatikus szemléletének leküzdésével arra az eredményre jut, hogy «csupa aktivitás a tudat, és csupa aktivitás a tudattalan is. De a tudattalan aktivitása olyan halovány

lehet, hogy addig, amíg tudatra jutna, el is múlhatik». (I. m. 184. t.) Így szerzőnk minden indokolatlan metafizika és misztika elkerülésével a lelki élet tudományos magyarázatára törekszik egy bölceleti lélektan egységes felfogása keretében, s művének ez a része hasznos kalauz abban a zűrzavarban, amely a különféle lélektani irányzatok megegyezésre nem jutó küzdelmei nyomán a lelki élet természetéről a tudományos köztudatban is uralkodik. Vajha a magyar filozófiai és lélektani kutatás kellő figyelemben részesítené Málnási Bartók bölceleti lélektanának tanulságait!

Málnási Bartók művének harmadik, a szellem életéről szóló része mélyen bevilágít a szerző erkölcsi idealizmusába, minden tapasztalatán átsugárzó nemes lelkiületébe s ezen az alapon kifejlő szellem- és kultúrfilozófiai nézeteibe. Művének ez az értékes megfigyelésekben és megállapításokban szintén nem szűkölködő része, amelynek közelebbi jellemzésébe ismertetésünk keretein belül, sajnos, nem bocsátkozhatunk, elvi megalapozásában ismét nagy közelségbe jut Böhm szellemtanához, s így — szerény nézetünk szerint — osztozik annak jelességeiben, de nehézségeiben is. Ez a nehézség az alakuló, fejlődő, megvalósuló, tehát alapjában változó szellem fogalmában rejlik, amely Bartók szerint minden érték foglalatja, hordozója, sőt teremtője. Ezzel a szellemfogalommal szemben felmerül a kérdés: nem szünteti-e meg az értékek jelentésének, az igazságérték esetében legalább is kétségbevonhatatlanul fennálló, változatlan érvényét, az értékeket teremtő szellem alakulásának, fejlődésének, megvalósulásának, egyszóval változásának fogalma? Nem kétféle szellem-jelentést tartalmaz-e a szellemnek Málnási Bartók által használt fogalma (a változatlan érvényű értékek foglalatát, és az értékek megvalósítására törekvő, tevékeny szellem változást tartalmazó jelentését?) A két jelentés egyesítése mintha a metafizika misztikus hátterére mutatna, amelyetől különben szerzőnk elvszerűleg tartózkodik.

E kritikai kérdésselvetésünknek, megjegyzésünknek azonban nem szabad elvonni a figyelmet arról, hogy a tárgyalt mű egy erőteljes filozófiai egyéniség értékes alkotása, amely nemcsak az említett jelességeiben hasznos munka, hanem eleven példája az önálló filozófiai állásfoglalás és alapvetés rendszeralkotó erejének, e rendszer magyarázó értékének s egyben a magyarság lankadatlan filozófiai érdeklődésének és tehetségének.

Kibédi Varga Sándor.

Francia nyelvtan magyarok számára.

Szalay Jeromos: *Grammaire française à l'usage des Hongrois.*
228 l. Pannonhalma.

A legelső és legfontosabb kérdés, amit egy magyarok számára írt francia nyelvtannál felvethetünk, az, hogy érdemes volt-e megírni, jelent-e valami újat módszerében, gyarapodást a nyelvi tények rendszerezésében. Felmerül az a kérdés is, vajjon alkalmazkodik-e a magyar nyelvhez, indokolt-e a címbe felvett meghatározás, valóban tekintettel van-e a magyar közönség szükségleteire, és ha igen, jogosult-e a könyv francia nyelven való megírása.

A könyvet szerzője a legújabb nyelvtani elméletek biztos ismeretével írta meg, bár egyik rendszer sem vallhatja őt kizárólagos követőjének. Okos tájékozódással használja fel Saussure, Lerch, Brunot és Gombocz Zoltán tudományos eredményeit, de a pedagógiai szempontot sohasem téveszti szem elől, a magyar nyelv adottságai jól érvényesülnek rendszere kialakításában.

Bevezetésül a *Lexicologie* c. fejezetben a szerző rövid áttekintést ad a francia nyelv fejlődéséről és a szóképzésről. Ezt a tulajdonképpen függeléknek tekinthető fejezetet követi az igazi nyelvtani anyag, még pedig az újabb nyelvtani elméletek alapján először a mondattan, utána az alaktan. Ezen sorrend ellen még gyakorlati szempontból sem lehet kifogást emelni, mivel a szerző oly közönség számára írta művét, mely legalább is a középiskolában közölt nyelvtani ismereteknek birtokában van. Jogosulttá teszi ezt a sorrendet az is, hogy a franciában az alaktani változások nem nagy számúak.

A mű legfontosabb részének a szerző a mondatant szánta. Valóban itt nyilvánul legjobban alapos elméleti felkészültsége és pedagógiai készsége. Anyagának felosztásában a szerző nagyjában megfelel az 1927. és az 1938. évi Középiskolai Utasítások szellemének. Bőséges helyet biztosít az igeidők, az akciókörök tárgyalásának, melyeknek helyes használata a legnehezebb a franciául tanuló magyar ember számára. Még két nagy előnye van az új nyelvtannak az eddig megjelentekkel összehasonlítva: a határozóknak és az alárendelő mellékmondatoknak alapos és sok jó példával megvilágított tárgyalása, amiből a szótani alapból kiindul francia nyelvtanok nem adnak kellő részletességű tájékoztatást. Különösen az idő- és akció-viszonyok kifejezésére szolgáló prepozíciók sok példával illusztrált magyarázatát tartjuk értékesnek.

A gazdag mondattan után részletes alaktan következik. A tanul-

ságos, gondosan összeválogatott példatár valóságos frazeológiát nyújt. Hangtánt a szerző nem ad, azon indokolással, hogy egy csak megközelítő tudományos értékű fonetikának nem lehet helye egy kisebb terjedelmű nyelvtani kézikönyvben. Jó fonetikai kézikönyv pedig éppen elég forog közkézen.

Kényes kérdés a könyv nyelvének franciaságát bírálni, de nem is szükséges, mert elvégezte ezt az egyik francia bíráló, midőn a szerzőnek gratulált nagy nyelvi tudásához, mely nemcsak az ismeretek rendszerezésében, hanem a mű megírásában is nyilvánult.

A művel szemben kifogásunkat sem hallgathatjuk el. Kár volt a jelentős művet vidéki nyomdavállalatnál nyomtatni, aminek következtében a könyvben sajnálatosan sok sajtó- és tipográfiai hiba maradt. De ez a mű használhatóságát kevésbé csökkenti. Végző értékelésünkben nyugodtan csatlakozhatunk a francia bíráló, Gougenheim strassburgi egyetemi tanár véleményéhez: Szalay Jeromos hasznos és érdemes munkát végzett.

Brunner Emőd.

A NÉMET VÁROSOK FÖLDRAJZI RENDJE.

Az Ardenni-erdő és a Wasgenwald, valamint az Alpok nyugati szárnya a tanyák és a falvak településföldrajzában több tekintetben is figyelmet érdemlő határsáv. Ennek a határsávnak, ha a kultúrhatár fogalomjel tartalmába a műveltség és polgárosultság összes jelenségeit bevonjuk, nincs olyan elválasztó jellege, amely magasabb nyugati és alacsonyabb keleti kulturális állapot elkülönítésével egyértelmű. Ellenkezőleg itt a keleti oldalon levő országok sok tekintetben magasabban állanak, mint a nyugatiak. Magasabban állanak első sorban a föld gazdaságosabb kihasználása, megmunkálása által. Mióta ezeket a keleti országokat a túlnépesedés által az önellátás, sajátélelmezés képességének megfogytkozásában veszély fenyegeti, különösen pedig mióta ezt a veszélyt a nyugati államok a gazdasági ostromzár alkalmazásával fokozzák, itt a keleti oldalon óriási erőfeszítések történnek a föld gazdaságosabb kihasználása, a többtermelés terén.

Míg Nagybritannia és Franciaország földje és annak munkaföldrajzi képe a jóllakottság kísérő jelenségét, a tepedést árulja el, amiről az ekeföldek mennyiségének, természetátlagoknak változatlansága, helyenkint hanyatlása tanúskodik, addig Hollandiától Sziciliáig lázas munkával csikarnak ki a földből minden értéket. A földművelés tekintetében egészen kétségtelenül keletről nyugatra lejt ma már a kultúrlépcső, még pedig elég magas küszöbről. Különösen magas ez a küszöb a Wasgenwald alatt, ahol a franciák aggodalma az ekeföldek helyén haremezőt lát és ekként kezel.

Nem a többtermelés erőfeszítése okozta ellenben azt a kultúrlépcsőt, amely a falvak és tanyák által mutatkozik.

Mert ez is nyugat felé lejtő lépcső. Mióta a Po lapályán ismét magához tért a parasztság, azóta a Germán-tengertől a Földközi-tengerig a paraszti élet magasabb színvonalra emelkedett a keleti oldalon, mint a nyugatin. És ez nagyon meglátszik a falvakon. A kopott, nem is kifogástalanul tiszta, de feltűnően néptelen francia falusi utcákból flám vagy frank és alemann falvakba jutván, a duzzadó élet, a házak csínja, csupa virágos ablak, bár egy emberöltő előtti idővel szemben igen megfogyatkozott gyermekserreg, csupán újabban újra megszaporozott gyermekkocsi lep meg bennünket.

Ami a német falu magasabb rangját illeti, ezt részben bizonyosan az említett ostromzár okozza, mert a német parasztság általa gazdaságilag, lelkileg erősen fejlődik. Minél magasabbra építik a gátat, annál több víz duzzad fel mögötte.

A városok földrajzában a kultúrlépcső már egészen ellopododik. Itt *minőségi* különbség értékfokozatban már nincs, a kultúrhatár már csak *alkati* különbségekre vonatkozik. Ezen felül azonban igen szembetűnően a városiasodás mértékére, a városok számára, sűrűségére, nagyságára. Általános emberföldrajzi szempontból is figyelemreméltó jelenség van előtűnk ebben: A tengerek felé nyitott, óceáni értelemben szabad, magukat idegenből könnyen ellátó országok parasztnépességének aránylagos hanyatlása, ezzel szemben az ostromzárba szorított, éheztetett országok parasztságának megerősödése. Ott a kartagósodás, itt a rómásodás. Ott a városi életalak és a falu közötti hézag tágulása, itt annak csökkenése.

Franciaországban erőtlenül művelt szélesen terjengő ekeföldek elsovadt erdők foltjaival, s ezeken szürke falvakban tengődő egykés parasztság van, azon belül pedig egymástól nagy távolságban olyan városok, melyeknek arculata befejezettséget mond. A francia határra ellenben olyan városöv fekszik, melyen a városi élet a kereteket feszíti és környezetének földművelésétől követeli ellátását, amire utóbbi hiánytalanul alig képes, de erejének megfeszítésével törekszik. Ott a falu és város közömbösen tekint egymásra, itt közös érdek olvasztja őket egymásba.

A német városföldrajzi kép hasonló az üstököséhez, melynek sűrű magja nyugaton van, hosszú és ritkuló uszálya

pedig szétterülve lóg kelet felé. A nyugati mag azonban éppen úgy nem tömör, mint ahogy az uszály is különböző sűrűségű sávokat és foltokat mutat. A mag központi része a Köln, Dortmund és München-Gladbach közti városvidék. Akkora területen, mint egy kis magyar vármegye (2000 km²), 23 olyan város zsúfolódott össze, melyek mindegyikének 50,000-nél többet tett ki népessége, összesen 4.700,000 lakossal. Az ugyancsak városias és e városokkal egészben vagy részben összenőtt, csupán közigazgatási határok által elválasztott kisebb községterületek beszámításával ez az *egyetlen egész óriásváros* megközelíti a hatmilliónyi népességet. Tehát London, New-York és Tokio után a világnak nagyság szerint negyedik és ötödik városa földrajzi felfogás szerint Köln—Ruhr város csoportja, valamint a Liverpool—Manchester, az előbbihez alakban is hasonló város csoport.

Köln—Ruhr város csoportja közelében, de egymáshoz még közelebb van a hollandus és a flám város csoport. A hollandus csoportban 2500 km²-en 11 olyan város van, melynek 50,000-nél több a lakosa, összesen pedig 3 millió, a flám központban pedig jóval szűkebb területen hat ilyen város van egy csoportban, mintegy 2 millió lakossal. A várossűrű terület harmadik mellékhelye a Majna torkolata körül van. Itt is közel 2 milliónyi városi nép lakik együtt nyolc nagyobb és sok kis városban kétezer km²-en.

Olyan város csoportok ezek, melyek közigazgatásilag ugyan nem tartoznak közös szervezetbe, de tájképileg alig különböznek Londontól vagy Berlintől, melyeknek ugyan csak több városcsúcsuk van. Tájrajzban csupán az teszi őket eltérővé, hogy míg utóbbiak sugarasan és gyűrűsen szabályos testűek, előbbieket ellenben központ nélkül sok, egymástól külön fejlődött város szabálytalan alakban történt összetapadása által jöttek létre.

A birodalomnak igen kiemelkedő jellemvonása az, hogy szoros értelemben vett és vita nélkül álló *vezetővárosa* nincs. Staël asszony megállapítása, hogy a német nemzeti műveltség elmaradásának legfőbb oka a vezető főváros hiánya Németországban olyan földrajzi jellemvonásra mutat rá, amely ma, másfél évszázaddal később sem változott meg. A német

nemzet szellemi erői most sem egyesülnek egyetlen központban. Az Alsó-Rajna ipari és kereskedelmi életereje olyan hatalmas, hogy messze felülmúlja nemcsak a többi német városvidékét, hanem még megközelíti Londonét is. A városföldrajzban tűnik fel csak igazán a németalföldi németség különválásának végzetes hatása. Európa leghatalmasabb városföldrajzi, helyzeti és helyi energiájú központját 1866-ig évszázadokon át egész tucat állam tépte szét határaival. s ma is három osztozik rajta. Senki sem tagadja, hogy a Rajna-torkolati németségnek bőven volt oka arra, hogy a birodalomtól kiszakadjon és meneküljön az önmagát pusztító nagy német tömeg harcaiból. Ennek hasznát maga látta. Nyilvánvaló, hogy a birodalom önmagát emésztő forrongása, a Rajna-alvidék politikai és gazdasági széjjelszakadása segítette elő a brit világbirodalom kiépülését. Az Alsó-Rajrán a politikai hatalom egysége szétbomlott, fővárost nem teremtett, a politikai, a kereskedelmi és az ipari városfejlesztő erők szálaikra szakadtak. Brüsszel, Antwerpen, Rotterdam, Hága, Amsterdam 170 km hosszú külső fűzére és a kölni város-csomag közötti államhatárokon kisebb-nagyobb határvárosok sokasága telepedett meg.

Az alsórajnai világvárosi csomóból mint négy fénycsóva, úgy helyezkedett el a városiasodásnak négy német rendje. Északon a hanzavárosok, Bréma, Hamburgtól Königsbergig a tengerparton, de inkább a tengeri hajókkal elérhető belvízi végpontokon, átterjedve Oroszország felé. A második rend a német lapály déli peremén, majd ahol ez délkeletre hajlik, egyenesen tovább a diluviális ösfolyamok egyik medrét követve sorakozott fel Berlin és Varsó irányában. A harmadik rend az előbbiből kihalva (a történelmi sorrendben természetesen ez a főrend) a lapály peremén maradt Lipszén, Drezdán, Boroszlón, Krakkón át Lembergig. A negyedik, történelmi sorrendben az első, a Duna vonalán van. Csak térképen tűnik fel, hogy a három utóbbi rend városai milyen mértani egyenesen vannak, illetőleg az alapításukkor szerte-szórva telepített városok közül milyen *egyenes vonalra ült a fejlődés*. Frankfurt, Würzburg, Nürnberg, Regensburg, Passau, Linz egyáltalán nem véletlenül sorakoznak katonásan.

Karlsruhe, Pforzheim, Stuttgart, Augsburg, München sem. A felsőrajnai városok egyenes vonalú soraihoz hasonlóan ezek is maguktól beszélnek. Nagy utak nagy állomásai itt a német városok, a német műveltség, polgárosodás és hatalom négy hadoszlopának menetútján a főtáborhelyek. A Saarvidéki, a svájci városok és Prága állanak csak külön, mindegyik más, az előbbieknél szűkebb hatóerőkből táplálkozván.

A négy városcsóván természetesen egyenlőtlen távolságban igen különböző méretűek a városok. A hanzavárosok rendjében a folyótorkolatiak és a nyugatiak nagyok. A lapály déli peremén a városok sűrűbben sorakoztak fel, mint a másik három csóván. Viszont Berlin és Bécs a térképszemlélet alapján érthetetlenül megduzzadtak, s nagyságukat történelmi szemlélet magyarázza. Bizonyos szabályosság és arányosság mutatkozik az államterületek terjedelme és népesszáma, a történelmi állapot időmennyisége és fővárosaik mérete között. Ilyen történelmi hatás feltűnő eredménye látszik Berlinen, Bécsen és Münchenen, melyek az előbbi tényezők erejének arányában sokkal nagyobbak, mint a birodalom egyetemes városföldrajzi képéből ez következne. A rövidéletű cseh állam Prágája hirtelen rugaszkodott a növekedés lendületébe, hogy megfeleljen ennek a városföldrajzi törvénynek. Átaluk keletkezett az a színzavar, amely lerí a birodalom városföldrajzi térképéről. Berlin felduzzadásának első üteme a porosz királyság területéből, második üteme a második birodaloméból, harmadik üteme pedig a harmadik birodaloméból származik. Bécszet a habsburgi birodalom tette naggyá, s ismeretes fejlődésének megakadása szinte azon a napon, mikor ez a birodalom szétesett.

A politikai élet városföldrajzi kihatásairól egyébként az államföldrajznak kell beszélnie, itt csak azt az igen jellemző tulajdonságot kell kiemelni, hogy a birodalomnak a többi felett uralkodó igazi fővárosa abban az értelemben, mint Párizs, London, Kopenhága, Budapest vagy Bukarest, nincs. Az első birodalomnak se volt. Az sem értette meg az erős fővárosi központ hatalmas politikai erejének követelését. A pfalzaikban és császárvárosaikban helyüket örökösen vál-

toztató császárok nagy erőforrástól fosztották meg ezzel, Róma tanulságainak figyelmen kívül hagyása által, a birodalmat. A Habsburg-ház pedig éppen úgy elvetette a súlykot székvárosának kiválasztásával, mint a Hohenzollern-ház azzal, hogy nem alkalmazkodott a második birodalom térkövetelményeihez, s könnyen megjósolható, hogy Berlinhez való ragaszkodása a harmadik birodalomnak ugyanilyen gyengeség forrása lesz. A birodalmi központból kiesett főváros hivatásának egészen megfelelni nem tudhat. Azt az erőt, amelyet magához szív, a birodalomnak visszasugározni nem képes, s így külön szellem kél életre benne.

A birodalomban a városok elszóródása éppenséggel nem rendszertelen. A német városföldrajz a birodalom térszínének, termelésfeltételeinek és történelmének szintétikus tükré. A térszín és rajta a városiasodásnak nyugatról kelet felé való áradása érvényesül a nyugatnak erősebb, a keletnek gyengébb városaiban. A térszín és a termelésfeltételek gazdagsága írta elő a Rajna vonalának és a négy csóvának városokban való gazdagságát. A történelemben gyökeredzik a központ felől sugarasan igyekvő fejlődés hiánya, vagyis feltűnő egyensúly a városok fejlődésében, annak széteszlása a birodalom egész területén. Ha a német birodalmi és népi egység a középkor végén nem szétesik, hanem szabályosan folytatja a megkezdett tömörülés folyamatát, vagyis ha az első birodalom nem Itália, hanem Franciaország, Britannia vagy az orosz birodalom fejlődési vonalát követte volna, a világ legnagyobb városa benne lehetne. Az olasz és német birodalmak most egykét évtized alatt fél évezred hibáját akarják kikalapálni. A harmadik birodalomnak azonban nincs örökvárosi, római jellegű hagyománya, nincs történelem-érzelmi központja. A harmadik birodalom sem tagadja meg német voltát s azt teszi, amit elődei. A porosz lapály központját a birodalomé-
nak tekinti. Mi nem dönthetjük el, hogy ebben a második birodalom hagyománya erősebb-e, vagy az a hadászati szempont, mely a birodalom központját szívesen látja a valóban kitűnő hátvédelmi helyzetben, legtávolabb a főharcvonalától, a francia homlokvonaltól, a keleti veszedelem lelegyintésével.

Ebben az áttekintésben éppen úgy, mint minden földrajzi általános képben, zavart okoz az, hogy a földrajz még nem dolgozta ki egyenkint és sorban a *földrajzi városok* terjedelmét. A földrajz is úgy veszi a városokat, ahogy azokat a közigazgatás és statisztika elébe tárja. Ebből ered a sok hamis kép, ami a világos látást zavarja. Pedig tömérdek város túlterjedt már megkövesített határain, nagyobbak lettek, mint azt a statisztika mutatja. Stocks (*Deutschtum in Mitteleuropa*. Maull. Deutschland. Leipzig, 1931. c. műben) térképe is a közigazgatási statisztika alapján rajzolta ki a középeurópai városok elterjedését népszám szerinti nagyságuk feltüntetésével. Ezen a térképen a mondott okból helyenkint sűrű csillagképek, valóságos ködfoltok jelentek meg, mint például a Rajna torkolata körül, a Ruhr-vidéken, Hamburg, Frankfurt, Lipese, Berlin körül és a felsősziléziai bányavidéken. Nyilvánvaló, hogy azok több, sőt sok közigazgatási községből álló földrajzi városokat foglalnak magukba. Ez a tény magában is feltűnő földrajzi jelenség, mert pusztá jelenléte nagyfokú gyarapodást, a fejlődés erős lendületét és a közismertnél sokkal nagyobb valóságos politikai súlyt jelent, amit a közfelfogás és a politikai élet igen gyakran figyelmen kívül hagy vagy félreismer.

Az ilyen jelenségekre a földrajznak kell nyomatékosan figyelmeztetni azokkal a gyengítő hatásokkal, haladást visszarángató fékekkel együtt, amelyek a földrajzi területegységek széttépettségének maradi fenntartásából származnak. Már Magyarországon is bőven felléptek ilyen jelenségek. A birodalomban sokkal korábban. A mindig csak államhatárokkal foglalkozó közvélemény keresztül siklik az ilyen belső «revíziók» szükségén, amelyek sokszor mélyebben váganak gazdasági értelemben véve, a polgárság és a haladás húsába, mint a revízióra szoruló államhatárok. A birodalom újabban Hamburg és Bécs esetében hajtott végre megfelelő területi újjárendezést, de általában a német országokban a földrajzi és a közigazgatás-statisztikai képek között mélyreható ellentét van.

Ezek tekintetbe vételével lényegesen módosul a városok nagyság szerint való elterjedésének, elszórtságának képe.

Szokásos a városoknak népszám szerint osztályokba sorozása. Ha az egyes osztályoknak fogalomjellel való meghatározása nem is könnyű, még kevésbé könnyű az osztályok elhatárolása. De ha államföldrajzi szempontból nézve keressük a városi életnek kohóit, mégis előtűnnek olyanok, melyek nemcsak néptömegük, hanem gazdasági és szellemi súlyuk által is messze kisugározzák hatóerejüket országuk határain túl. Olyanok, melyek vezéri szerepet játszanak a világgazdaságban, a világpolitikában és a világ szellemi életében is.

Az Ardennek, az Alpok, a német keleti határok és az északi tengerek közti térben tagadhatatlanul két ilyen világváros emelkedett ki, Berlin és a Ruhrvidék. Ezen a tényen nem sokat változtat az, hogy a Ruhrvidék képe eltér a világvárosok megszokott zárt, egységes képétől. Ezen a két világvároson úgy áll a birodalom hatalmas építménye, mint egy nagy antenna-torony a maga semlegesített sarkain. Aki figyelemmel van arra, hogy a világvárosok mekkora hatással vannak nemcsak birodalmaik életének teljes dinamikájára, hanem a szomszédos, sőt távolabbi külső országokéra is, az átérzi ennek a két világvárosnak természetéből és helyzetéből fakadó erőket.

A politikailag már a középkor végén szétszakított Ősnémetország közepén államhatalmi támogatás nélkül, kizárólag gazdasági erők munkájából, óriási helyi és helyzeti energiák kihatásainak folyományaként alakult ki a Ruhrvidék világvárosa. Ennek ilyen földrajzi jellegét csak kevésbé érinti az, hogy közgazdaságilag széttépett állapota van, s valójában sok testű összetapadt konglomeratum. Ez a világváros való képében még nem mutatkozik, mert olyan szunnyadó országn, amely még nem ébredt erejének tudatára. De van, él és csak rajta múlik, hogy felemelje fejét.

Jelentős földrajzi tény, hogy mindkét német világváros a birodalom északi felén van és hogy erejük egymáséhoz hasonló méretű. Jelentős benne az is, hogy a két déli német ország, melyeknek együttvéve a Duna a tengelyük, eléggé kiesik a két világváros vonzásából, s ez a vonzóerő igen elgyengül feléjük. Itt is érezhető a délnémet országok különállása, ami a berlini és az esseni akaratnyilvánítástól való

lényeges függetlenségben jut kifejezésre. Még inkább jelentős az a tény, hogy a politikailag elszakadt alsórajnai ország-részekre, a német alföldre mindig erősebben nehezedik a Ruhrvidék gazdasági és szellemi nyomása. Elképzelhetetlen, hogy ezek az országok, akár akarják, akár küzdenek ellene, végül is ne alkalmazkodjanak a ruhrvidéki világvárosnak, az ő földrajzi országuk koronázatlan fővárosának minden irányú nyomásához.

A két német világvárosi pont mögött feltűnően nagy számban vannak igazi *nagyvárosok*. Ebbe a csoportba a félmillió népszámot meghaladó városokat kell helyezniünk, természetesen itt is a földrajzi várost véve alapul, s az alsó határ megállapításakor tekintetbe véve némely egyéb földrajzi tényezőt is, ami a nagyváros meghatározó jellegeihez tartozik. A német országokban 16 ilyen nagyvárost találunk, tehát kereken 38,000 km² területre jut egy belőlük. Ha összehasonlításhoz megemlítjük, hogy a brit szigeteken 33,000 km², Olaszországban 52,000 km² jut hasonló mértékkel mérve egy nagyvárosra, Franciaországban pedig 184,000, Spanyolországban 256,000, továbbá más országoknak, mint Dániának, Portugáliának, Görögországnak, Svédországnak, Magyarországnak csak egy-egy ilyen nagyvárosuk van, tényként kell elfogadnunk a német nagyvárosi életalkatnak különösen erős megjelenését. A két világvárosi sarokponton kívül a 16 nagyváros mindegyike egy-egy országrész szellemi és gazdasági életének vezére.

A német élettér szerkezetének rajzában nagyjelentőségű tény tehát, hogy nemcsak egy vagy két kazán mozgatja az egész gépezetet, mint Anglia és Itália kivételével valamennyi európai országét. De ha a brit sziget a nagyvárosok számában felül is mulja, Olaszország pedig megközelíti ebben a német életteret, a nagyvárosok jelentősége minden vonatkozásban a legnagyobb mégis a német élettérben.

Ahogy az első német császárság hatalma csak ritkán tudott a nagy fejedelmeké fölé emelkedni, a német világvárosok és a 16 nagyváros között sem nagyok a hézagok. Visszatükröződik ebben is a német törzseken, a törzsek államain keresztül a német országrészek sajtóságaos egyénies-

sége, elkülönültsége. A két új világváros mögött 16 német nagyváros áll zárt sorban. Csaknem valamennyi a maga országrészének vezérvárosa s valamennyi a maga szellemét és akaratát kényszeríti vonzásterületére. Kitűnik ez abból is, hogy valamennyi kiépült és fel van ruházva a *fővárosi szerep* hathatós vitelének szellemi és anyagi kellékeivel. Kétségtelen, hogy az ilyen kiépítettség a történelmi fejlődésnek is következménye, hiszen a legtöbb sok évszázadon át állami, sőt királyi székváros volt a mult század végéig. Fejlődésük egyensúlyát, beleértve Berlint is, csak nemrég, már a huszadik században bontotta le a két világváros előtörése.

A két német világváros mindegyike, Berlin is, hirtelen hatalomra kapaszkodott, de hagyomány szerint egyenrangú tagja a 18 nagyvárosnak. Nincs is olyan mindenható ereje, előkelősége és hatalma, mint akár Párizsnak, Londonnak, Budapestnek a maguk országára kiterjedve. A Ruhrváros egyelőre még ki sem épült világvárossá. Olyan előkelő hagyományaik sincsenek, mint Rómának, Moszkvának, vagyis ilyen patinák hiányában levő új-uraság mindkettő.

A brit szigetország nagyvárosok sűrűségével felülmúlja valamivel a német életteret, Olaszország pedig a statisztika szerint jóval mögötte marad. De városföldrajzi és államföldrajzi szempontból nem egészen így van. Egyrészt a német nagyvárosok fejlettebbek, kiépítettebbek, nagyobb hatóerejűek népszám szerint arányítva, mint az angol, épen így az olasz nagyvárosok is. A decentralizált, szétosztott nagyvárosi élet tehát az egész világon leginkább ilyen és a legnagyobb kihatású a német élettérben, s csak mögötte következik a brit és az olasz élettér.

Egységes államakaratnak kialakulását bizonyosan hátráltatja, megnehezíti az ilyen szerkezet. Ez szinte leheli magából a föderalizmus kívánságait. Nemcsak földrajzi jellemkép ez, mert mögötte nem jelentéktelen dinamikai kihatásokat is sejthetünk.

Ha a nagyvárosokat összeháromszögeljük, olyan hálót kapunk, melynek hálószelei kelet felé tágasabbak. Nyugaton csaknem összenőnek, olyan közel vannak a nagyvárosok egymáshoz, de München és Bécs között a távolság 340 km,

Berlintől a Memel 600 km-nél távolabb van, nagyváros nélkül. A történelmi fejlődés térszíni törvénye ebben is érvényesült. Abban is, hogy Lipcse—Drezda—Boroszló—Hindenburg vonalán a nagyvárosok csak 80—120 km távolságban vannak egymástól, és hogy Budapest és Varsó legkésőbb léptek a nagyvárosok sorába.

A német élettér nagyvárosai földrajzi jelleg szerint különbözök, bár ez nem mond ellent az előbbi, a nagyvárosi élet teljességére vonatkozó megállapításnak. Két csoport tűnik elő. Az egyikben kiemelkedik a történelmi székesfőváros, a másikban a gazdasági emporium jellege. Az elsőben Bécs, a másodikban Hamburg vezet, bár utóbbinak nagyon a sarkában van Frankfurt város csoportja.

A német államélet történelmi örökségeként a jövő államéletre maradandó kihatással áll előttünk a szinte egyedül levő példa, a nagy és kis székesfővárosok egész raja, megfosztva fejedelmeiktől, de nem a székesfővárosok polgárságától és ennek a polgárságnak különös politikai öntudatától. A volt székesfővárosok polgársága, ha gondolkozása, szelleme lényegesen átalakult is, megőrzi évszázadokig sajátosságos szerkezetét, szerepének emlékét. Szerkezetében ez a polgárság minden másféle városnál összetettebb, sokkal inkább egyetemlegesen országos eredetű bevándorolt, benne a tisztviselő és a vidéki előkelőség alkatrésze aránytalanul nagyobb, s ezek a vezetésben tovább is szerepet játszanak, életalkata általában is magasabb rendű, formákra többet adó. Az ilyen városok kemény kristályok maradnak évszázadokig bármily erővel összegyúrt agyagban is. Ne higgyük, hogy az ilyen kristályok csak a városi tájrajzban, a volt udvari és kormányzati élet számára épült paloták, díszkertek által tűnnek fel. A székesfővárosok szerkezetében falak és népesség által igen nagy helyet foglalnak el olyan alkatrészek, melyeket a székesfőváros politikai városfejlesztő energiája teremtett és más energia meg sem is teremtett volna. Az ilyen alkatrészek áthatatlanul erőt sugároznak rádiumhoz hasonlíthatóan.

A székesfővárosok elseje a Habsburgok volt birodalmának félévezredes császárvárosa. Bécs annak ellenére, hogy birodalmának föderalisztikus szerkezete miatt az országok

nagyon gyengítették, különösen pedig a legnagyobb városfejlődés időszakában Budapest előretörése, valamint a birodalom bukása is, még mindig kétmillió metropolis. Ez a város most új feladatot kapott. Szilézia és az Adria közötti 600 km hosszú birodalmi homlokvonal közepén és annak főkapujában versenytárs nélküli kapuváros lett, s ugyanolyan szerepre hivatott, mint a birodalom tengeri homlokvonalán Hamburgé.

Várostájrajzi szemléletben a székesfővárosi jelleg nyomai is csak nehezen fedezhetők fel a birodalom középkori központján a Majna-torkolat körül. De ha ez a szervi központ az egyesítő császári erő hiányában darabokra tört is, a Frankfurt—Mainz—Mannheim háromszögben nemcsak a császárvárosi emlék hagyománya él, hanem élő erő az országos központé is, s ezt a földrajzban ki kell érezni. Itt egy sok darabra tört, Bécsnél csak valamivel kisebb metropolis van. Ez a történelmi sors által szétzúzott császárváros iskolai példája lett.

Az ilyen értelemben császárvárosnak tekinthető két metropolis mögött sorakoznak nagyság és súly szerint, ha a német jellegükből kivetkőzött, de a tág értelemben vett német lélettérbe tartozó Brüsszelt és Prágát figyelmen kívül hagyjuk: München, Drezda, Hannover, Stuttgart székesfővárosok. Frankfurthoz némiképpen hasonlóan Nürnberget is ide lehetne még sorozni. De ebbe a csoportba tartozik némiképpen Köln is. Nagyon laza ugyan a kapcsolat a német törzsek, a szétporlott birodalom tömérdek államának romhalmazában nagy testeik által kiemelkedett választófejedelemségek, valamint a XIX. századi városfejlődés korabeli királyságok között, és az államtesteknek szinte általánosan foszlányokra tépettsége sem kedvezett országos fővárosok kialakulásának, de azért Hannover mégis az alszászok, Drezda a keleti gyarmatos szászok, Köln a frankok, Stuttgart a svábok, München a bajorok fővárosa lett, csak úgy, mint a cseheké Prága, a belgáké Brüsszel vagy a hollandusoké Hága. Csak az alemannok és a thüringek nem tudtak olyan fővárost szerezni, melyből napjainkig ilyen fél- vagy egész millió nagyváros épült ki. Ennek pedig látható földrajzi oka

van, s ez erősebb minden egyébnél. Thüringiának szétdarabolt felszíne, az alemannok országában a vadvizes Rajnaszakasz, utóbbiban a földrajzi helyzet okozta leszakadások a birodalom testéről megakadályozták az életnek egy főváros körül való gyűrűzését. Az alemannok földjén a természetes főváros, Basel, így kettétépett határváros lett, Thüringen Erfurtja pedig középváros maradt azért, mert kisvárosok raja kelt vele versenyre.

A német történelem eredményeként most különös hangsúllyal állanak itt, mint valamikor a választófejedelmek hadseregei, a német székesfővárosok dinamikus központjai s ezzel egészen különös vonás rajzolódik a német államföldrajzba. Bizonyos, hogy miként Berlin és Bécs nagyságukat nem érhatték volna el birodalmi erők politikai központba irányítása nélkül, Hannover, Drezda, Stuttgart és München sem lettek volna ekkorák az országos erők nélkül. Az ilyen erők ellankadása pedig kétségtelenül további fejlődésük megakadását fogja előidézni, mibe egykönnyen belenyugodni aligha fognak.

A nagy székesfővárosok azonban egyúttal gazdasági emporiumok is, hiszen közel van a feltevés, hogy eredetileg gazdaságföldrajzi helyzet tette őket székesfővárossá is. A fejlődési székhelyeknek szinte törvényszerű bolyongása körülöttük egy évezreden át erre mutat. Köln, Frankfurt, Nürnberg példája azt mondja, hogy a fejlődési székhely elvesztése után sem akadt meg fejlődésük, ha helyzetük valóban a nagy gazdasági emporiumé volt. Azok a haladások, melyek a világháború után Bécs vagy München szomorú jövőjét emlegették, és azok a szorongások, melyekben a német székesfővárosok tekintettek a birodalom új központosítására, nem mind bizonyultak helyesnek. Elég erejük volt és van ezeknek a városoknak ahhoz, hogy amint eddig a vasúti hálózatot, ezután a közúti és csatornahálózatot is pókszerűen magukhoz tudják vonzani, sokszor erős ellentétben a természetes követelményekkel. Régi fényük aránylagos lekopása mindenesetre nem hirtelen következik be.

A német gazdasági nagyvárosok élén ma Hamburg áll, mint másfél milliós népességet jelentékenyen meghaladó óriás

város. Természetesen a ruhrvidéki csoportváros mögött. Ha a vele ugyanazon nagyságkategóriába tartozó Bécset a Habsburg-birodalom tette ekkorává, akkor Hamburg nagyságát is hasonlóan történelmi keretben kell megmagyarázni. Németalföldnek a birodalom testéről való leszakadása nélkül Hamburg sem lehetett volna ekkora. A gazdasági óriás város minden vonása tükröződik Hamburg arculatán, s azon kívül alig más. Ami a székesfővárosokban a fejedelmi kastély, az a központ itt a kikötő, a tengeri árapály behatolásának végpontján. A szétvadult Elbe széles árterülete miatt Hamburg csak az egyik partra szorult, s így nem bokrosodott szabályosan szét a folyam legalsó hídja körül, mint London, de különben képe ennek a világvárosnak alapidomába tartozik. De az utolsó félszázadban annál többet ért számára a széles árterület, mert korlátlan teret nyújtott egységes kikötő kiépítéséhez. Az óriás város most igen tág gyűrűbe fejlődik a hét km széles árterület köré.

Németalföldön három kikötőváros emelkedett hasonló gazdasági emporiummá. Kétségtelen, hogy a német élettér közvetlen hatása alatt. Közöttük Rotterdam—Hága nagyságban, népességben alig marad Hamburg mögött. Rotterdam és Hága széleit háromórányi sétatávolság választja el egymástól, de ezen van Delft és szinte megszakítatlan telepek. A földrajzi város itt is egység egészen Scheveningenig.

A két nagy kikötőváros mögött hosszú sorban következnek teljes gazdasági nagyvárosok olyan nagyságfokokokban, aminő a német országokon kívül ismét csak Angolországban található. Az Amsterdamhoz hasonló nagyságú Lipcsének van háromnegyedmiliós népessége, s nagyságban nyomon követik Boroszló, valamint az egyesítetlen felsősziléziai nagyváros. De Lipcse külvárosai már annyira kiterjedtek Halle irányában, hogy a köz itt is csak könnyű sétát jelent. Főleg államhatár okozta itt is egyugyanazon helyzeti energiának két pont körül való érvényesülését. A szász Lipcse és a porosz Halle városikrek. Az erősebb Lipcse külvárosai már is túlterjedtek a volt államhatáron.

Különösen feltűnő a félmilliós népességen alul levő gazdasági nagyvárosok száma. Bréma, Chemnitz, Königsberg, Magdeburg, Danzig, Stettin, Kiel, Strassburg mellett

ebben a csoportban csupán két nagyváros, Mannheim—Ludwigshafen, valamint Kassel szerepel olyanokként, melyeknek fejlődéséhez fejedelmi szék is hozzájárult. Zárt sorban következnek mögöttük Augsburg, Aachen, Erfurt, Graz, Lübeck, Münster, Saarbrücken gazdasági, mellettük Braunschweig, Karlsruhe, Dessau, Würzburg főképpen fejedelmi székvárosok. A birodalomról leszakadt részeken Brünn, Gent, Utrecht, Haarlem, továbbá Zürich, Basel és Bern, csupa gazdasági nagyváros szaporítja számukat. Ha nem a 100,000-nél népesebb közigazgatási, hanem csupán az ilyen nagyságú, valóban nagyvárosi jellegű földrajzi-városokat vesszük szemügyre, kereken minden tizennégyezer km²-re jut belőlük egy. Magyarországgal való összehasonlításban tehát huszonegyszer annyi.

A középvárosok csoportjában, ha csak azokat vesszük tekintetbe, ahol legalább 50,000 lakost mutat ki a statisztika, legalább 40 birodalmi várost találunk, nem számítva természetesen azokat a közigazgatási városokat, melyeket a földrajzban a nagyobb földrajzi-város egységébe kell besoroznunk. De nem vettük ide azokat sem, melyek valamivel túllépték ugyan a jelzett legkisebb népszámot, de a német földrajzban nem érik el a középváros rangját, mint például Graudenz, Thorn, Ratibor. Nyugaton nagyobb sűrűség jelentkezett a középvárosok csoportjában is, s ez Németalföldön még erősebb, mert itt 17 középváros van, a német Svájcban és Elzászban pedig 8. A városi népet általában foglalkozásuk természetéből szokták különféle módszerrel megállapítani, A német eredetű és német élettérben épült középvárosok élete azonban minden további vizsgálat nélkül kétségtelenné teszi, hogy népességük az államrajz szempontjából teljesen városi polgárság. Ezért nagyfontosságú tény az, hogy itt csupán kétezer km² átlagos vonzásterülete van a közép- vagy nagyobb városnak. Magyarországgal való összehasonlításban emelkedik ki különösen érthetővé ez a tény, mert hazánkban, az elszakított részek beszámításával 20 város népessége eléri ugyan az alsó határt, de a német földrajz mértékével mérve, közülük csak Zágráb és Pozsony tartozik társaságukba. Tehát ötvenszer nagyobb a német városiasodás.

Ez az arány és kép alig változik lényegesen, ha szemlé-

letünkbe a kis- és törpevárosokat is bevonjuk, ha csak nem fokozódik és élesedik. Természetesen a kisvárosok földrajzában is külön kiemelve kell hangsúlyoznunk azt, hogy a hivatalos közigazgatási és statisztikai táblázatokkal nem jutunk kielégítő világossághoz a német országokban sem. Itt még torzabb képet nyújtanak ezek, mint Magyarországon. Az olyan városok, mint a kettéhasított Ulm, az egyik fele Württembergben, a másik Bajorországban, éppenséggel nem ritkaságok. A német földrajztudomány pedig éppen úgy nem állapította meg még hiánytalanul a földrajzi-városok számát és méreteit, mint a magyar a magyarországiakét. A közigazgatási város jellegével, vagy egy meghatározott, még pedig szó szerint a levegőből kapott lélekszámra vonatkozó alsóhatárral itt semmire se megyünk.

Tény az, hogy a német országok, különösképpen pedig pontosan azok a területsávok, melyeken a már említett nagyobb városok ülnek, igen gazdagok kis- és törpevárosokban is. De futólagos szemlélet is megkapja azt az eredményt, hogy a Rajna-vonal, a német lapály déli pereme és a Duna-vonal, a német városfejlődésnek ez a hármasszöglet-rendszere össze van kötve olyan fonalakkal, melyeken kis- és törpevárosok rajzanak. Ilyen fonalak a Lipcse—Regensburg—Immsbruck, a Hannover—Nürnberg—Augsburg, a Münster—Giessen—Stuttgart—Ulm, sőt a Boroszló—Bécs—Villach irányában fekvő észak-déli soroké. Éppen ilyen feltűnőek a csehországi hegykeret belső peremének várossorozatai, a Kasselt és Lipsét összekötő fonal, valamint a tengerpartok és közelükben a hajózható belvizek várossorai.

Vannak továbbá széles városbokrok, mint Württembergé, Thuringené és Szászországé, de vannak városszegény, sőt üres foltok is. Ilyen foltok a hegyvidékek és a nagy lapály folyóktól távolabbi részei. Mecklenburg, Pommern és Posen a legszegényebbek. De csak aránylagosan szegények. A középkor óta a német országok szinte megrakódtak mindenütt városokkal. Még a lapályon is, például az alsó Weser-lapályon (Niedersachsen) alig egy közepes magyar megyényi területen 155 önkormányzatú város és 95 mezőváros van, a kis Taunus alatt pedig 40 olyan helység van, mely önként mondott le

városi önkormányzatáról. Ez a telítettség, kiépültség, sőt túlméretezés jellemző lett. Rajta nem változtat lényegesen az, hogy sok régi város életalakja a kiépített városi köpönyegben falusias lett, mert helyettük sokkal több kisváros épül ki egyebütt.

A kisvárosok jelleg szerint a nagyobbakhoz hasonlóan oszthatók csoportokba. Különösen ki kell emelnünk azt, hogy nagyon sok közöttük a nagyúri székváros, a feudális rezidencia. Ha szakszerűen nincs is megmérve, könnyen meglátható, hogy az ilyen városok nemcsak a táj tárgyi kitöltése által, falaik különös képével tűnnek fel, hanem önérzetes neveltségű és műveltségű polgárságuk által is. Weimar és Bayreuth, Marburg és Hildesheim, és több tucat olyan német város van Aachentől Marienburgig, melyeknek nemcsak nevük hangzik előkelően az egyetemes műveltségben, hanem ennek megfelelő belső tartalmuk is, akár külsejüket, akár élettalkatukat tekintjük. Nem tagadhatjuk, hogy olyan városkategória van általuk előttünk, amely országunkban teljesen ismeretlen. Ebbe a csoportba sorolhatók nemcsak a fejedelmi, egyházi székes kisvárosok, hanem az ilyen iskolavárosok is, közöttük főként az egyetemiak, mint Göttingen, Jena, Erlangen, Greifswald.

A kisvárosok második csoportja a kereskedő-iparos polgárság saját maga építette kisvárosai. Kikötősök, bányászok, különleges iparuk vagy sajátságos kereskedelmük által kitűnt ilyen helységek is bőven vannak, még pedig aránylagosan is legnagyobb számmal az európaias polgárosultság egész területén. Akár az olyan alapídomú kisvárosra gondolunk, mint Wismar, akár a legújabb idők gyáriparos városára, mint Reichenbergre, az életéhez makacsul ragaszkodó bányavárosra, Annabergre, valamennyiben ősi hagyományokon nevelkedett polgárságot találunk. Amit főképpen hangsúlyoznunk kell, a német kisvárosok túlnyomó része nem a mezővárosnak és hivatalnokvárosnak olyan vegyülete, mint a magyarországi városok általában, hanem ősi, megszakítatlan életfolyamatú polgár város, a polgárnak régi bürgerértelmében.

Ebben a futólagos városföldrajzi vázlatban közel jutottunk a német birodalmi arculatnak megismeréséhez. A biroda-

lomnak városaiiban van a legfőbb ereje. Ez az erő nem mindig növelte a birodalom hatalmát és kovácsolta össze a német nemzeti egységet. Sok évszázadon át ezer városfal mögött önérdekét féltve ült a polgárság, egyenkint vagy szövetségekbe tömörülve nézvéen szembe a várurakkal. A német városokat nem a politikai hatalom, hanem már korábban a közös műveltség és polgárosultság a közös irodalmi nyelv kapcsoló ereje által hozta össze nagy nemzeti közösségbe. Igen erős lett ez a közösség a német országokban, még pedig főképpen a középkor óta megkeményedett és kikristályosodott városok nagy száma és általános elterjedése, sűrűsége által. A városok sűrűn, sok helyen egymáshoz zártan ültek meg olyan területsávokat, melyek úgy fonták be a német országokat, mint ma a vasúti hálózat. A német országokban a városok nem egymástól távol ülő szigetek a zöld mezőben, mint a kezdetleges városfejlődés képét mutató Magyarországon, hanem a zöld szigetek ülnek a városövek fonadékában. Ezáltal a városi élet erősebb lett politikailag is a zöld mezőnél.

A német nemzeti egység a városok polgárságára épült. Történelmi fejlődésben kialakult olyan földrajzi állapot, melyben a városi polgárság lelkileg is tömörült kiépített országútjain és tömördek szigetre bontotta szét a föld népét. A föld népe a maga szigetein nyelvben, lélekben elkülönült életalkatát őrizte, a városok népe nemzeti egységbe olvadt össze. Tagadhatatlan, hogy a föld népe a nemzeti egység eszméjét alig ismeri és csak irányított nemzeti életet él. De az is tagadhatatlan, hogy minden német város polgársága átéli a nemzeti egység gondolatát és annak egész lélekkel híve. A német nemzet politikai gerince most már egészen a városi polgárság lett, sőt több ennél, maga a politikai törzs.

Nehéz mellőzni itt azt a tényt, hogy Magyarországon a földrajzi kép lényegesen más, ennélfogva természetszerűen más a politikai fejlődés is, mert a városi polgárság nálunk mindenütt a földnépének igen széles mezejében ül és a nemzet törzse nem a városi polgárság, hanem a földnépe.

GÉP A MAI TÁRSADALOMBAN.

... Második és utolsó közlemény. —

2. Gép az individualizmus századában.

Sok tekintetben zavaró az, hogy a XIX. századot hol az «individualizmus» századának, hol pedig a «tömegek» beérkezése korának szokás mondani. A nagy változás okának pedig a gépet, avagy az ipari forradalmat tartják. Sok homályos fogalom kavarodik össze e téren, amely fogalmakkal szemben óvatosaknak kell lennünk; némely fogalom állítást látszik tartalmazni, holott bizonyos tagadás van benne kifejezve. Ilyen mindjárt az «egyén» is.

Minő helyzetben van a mai egyén a társadalmi szerkezetben? Vajjon valóban annyi egyén van-e szemeink előtt, mint feltételezzük azon szólam alapján, mely szerint «a modern társadalom egyénekből van összetéve», azaz individualizálódott társadalom? Könnyű itt igent mondani, de nehéz igazolni. Ugyanis ott, ahol egyént mondunk, sokszor csak arra gondolunk, hogy régi, megszokott kötelékei közül kiszakadt, s ekkor csak tagadás van állításunk mögött: az egyén kiszakadt valaki. Máskor meg arra gondolunk, hogy az egyén önálló lett, önállóan hordoz (pozitíve) életcélokat. Közelebbről nézve az egyén különállása, avagy önálló cél-tűzése, cél-hordozása, «szabad» életformája csak lehetőség szerint (potenciálisan) széleskörű, valóságban sokszor csak látszat. Az ú. n. individualizmus nem oly mértékű valóság, mint feltételezzük; sokszor csak individualításra való lehetőség. Tisztáznunk kell az individualizmus homályát; fogalmi tisztázandósága ott kezdődik, ahol formai és tartalmi individualizmust különböztetünk meg. Az utóbbi: oly egyének megjelenése, akik önálló, sajátos műveltségi tartalmat, életirányt és készséget alakítottak ki önmagukban; magasabb

műveltség árán szellemi autonómiákhoz jutottak. Ez — nem átlagos jelenség. Általános épp az, hogy «tömegek» közt találjuk magunkat és itt — formális individualizmusról is alig lehet szó. Tömegek közepett rendszerint nincs egyéni elkülönülés, nincs tartalmi differentiatio, hanem az egyesekben tarka együttése van a tömeges életből fakadó nézetek csapadékának, a csoport-életnek, mellyel szemben az egyes embereknek önálló állásfoglalása, sajátos magatartása — azaz valódi, szellemi autonómia — nem található meg. Az, hogy az egyes ember valamit «szabadon» mondhat vagy cselekedhet, átlagosan megvan — alakilag, többnyire csak lehetőség szerint, mint ahogyan a homokszem szabadon gördülhet a szél hatása alatt. Az, hogy valami önálló, itt csak kötetlen lazaságot jelent: az atom, a homokszem lazaságát. Az ú. n. individualista állapot leggyakrabban csak «atomizmus»-nak mondható.

A tömegember valóban csak atom, mely különálló társadalomrészé lett azért, mert kiragadtatott régi, szerves összefüggéseiből, melyekbe évszázadokon át bele volt ágyazva, kiszakadt családból, ki a falujából, ki a céhből vagy más munkaszervezetéből, rendjéből stb. S most már az egyre nagyobb méretű társadalomban csak «lebeg». Sombart, ki a homokszem hasonlatát alkalmazza, csak a sodródó proletárra gondol; azonban a jelenség sokkal általánosabb. Az ipari forradalomra, a gépek hatására valójában megmozdult az egész társadalom.

Sokszor feljegyezték a nagy megmozdulás jelenségét. A rokonsági, helyi és foglalkozási (rendi) kötelékekből való kiszakadás nagyarányú volt s a következményeit ma sem látjuk egészen. Sokszor írták meg: a régi társadalom «szerves» volt, de ebben is van túlzás. Mindenesetre volt oly szolidaritás-érzés, közösséghez való benső tapadás, természetes egységérzés, amely később veszendőbe ment, többé-kevésbé elhalványodott. De mindezt nem írhatjuk éppen csak az ipari forradalom, a gépek szerepének a számlájára. Bizonyos az, hogy midőn az egyesek «szabadok» lettek, nemcsak régi közösségük kötelékeitől, hanem a gépek számára is szabadok lettek: atomizálódott elemek vonzásközpontokat, «üzeme-

ket» láttak maguk előtt. Ez a nagy változás: szerves életközösségek után üzemek. Az üzemek pedig már csak «társadalomgépek», merőben mesterséges berendezések.¹ És hogyan lehet ezekbe belekapcsolódni? Korántsem lelki szolidaritással, egész lélekkel, hanem már csak külsőlegesen és ideiglenesen (külsőleges tagság) — az üzem bármikor elbocsáthatja az emberatomot. Mennyire más volt a régi közösség! Az az egyest, aki tagjává lett már születési körülményeinél fogva, minden oldalról körülfogta, mindenféle életcél irányában érdeklődést keltett tagjaiban, «teljes életkörnyezetet» adott az egyes embernek, aki viszont mély és sokirányú szolidaritás-érzéssel volt eltelve a «maga» közösségével szemben. Az üzem már csak egy-egy irányban, speciálisan «foglalkoztatja» emberét, az emberatomot, aki csakhamar speciális gépalkatrésszé válik . . .

Egyre világosabb törvényszerűség a XIX. század folyamán, hogy minél előbbre jutunk a gépiesedésben, a társadalom üzemi formájában, a gépi berendezkedésben, annál nagyobb az emberek laza atomizmusa és kevesebb az individualizmus.

Az egyeseknek egyre kevesebb a módjuk a maguk életének önálló tartalmi berendezésére. Egyre kevesebb az autonóm tartalommal való egyéni «telítődés»; átlagos csak a negatívum, a dolgok visszája: függetlenek vagyunk, amennyiben meglazultak kapcsolataink, formailag azt tehetünk, amit akarunk. De a tartalmat, a munkák célját a gép adja, vagy egy-egy gép-társadalom: üzem.

A gép tehát magához szívta a laza emberatomokat, az üzem felvette a tömegeket. S itt azt sem feledhetjük: ez a minden kapocstól elszakadt, nagy tömeg hatalmas fegyverezőre akadt. A gép, az üzem magához láncolta a tömegeket, munkára szorította, s ez — az átlagos tömegember érdekeinek sokban megfelel (hogyan minő más, szociális hatással volt, kifejtése nem épp ide tartozik).

Uralkodó típusok keletkeztek. Ilyen az átlagosan képzett «munkás», ilyen a szellemi téren is átlagot jelentő üzemi

¹ V. ö. I. Dékány: *Communautés et organisations*. 1940., 2. fejt.

«alkalmazott»; de ezeken alul egy szélesen hullámszó, mindinkább labilis, sodródó elem is van, a napszámos, szegény, a proletár. Főként a gépnek panaszolják fel — bizonyára méltatlanul, mert tőle mást várni nem lehet, mint ami — azt, hogy az elproletárosodott tömeg lelke üresen marad; életformája kietlenül szürke; gazdaságilag elnyomorodott; erkölcsi igényei alacsonyak. Sokban igaz, s a javulás lassú. A nagyüzemek által felszívott szegény elem tovább is tenyész-tődik, egyre nő. Miért? Mert az üzem — nem törődik magával az emberrel, hiszen nem az embert, hanem a munkást vette fel üzemi tagjai sorába. Az «üzemi öntudat» az, hogy ő csak termelési-technikai vagy forgalmi célú, ő önmagát specializáló hatalmas gépezet, nem pedig nevelőintézet. Az üzem elvileg leszűkíti a célkörét, programjában tragikus elem az, hogy nem akar több lenni üzemnél. Van a munkás helyzetében is egy súlyos mozzanat: a termelésben géphez van kötve, avagy a gépi működés hézagaiba van illesztve; a gép pedig nem neveli az embert, mint személyiséget, nem neveli, fejleszti «általában». Csak speciális irányú szolgálatot vár. Az emberatom így közbeiktatott gépi függelék az üzemben s ez az üzem is csak speciális teljesítményeit méri le, munkaórában, vagy akkordban. Mit lehet kívánni többet?

A szociális főbaj abban van, hogy az anyagi termelés szempontja állam az államban, holott az egész társadalom érdeke sokkal szélesebb, mint a gazdasági termelés. Hiba az, hogy az általános, «az embert» néző rendszer még nem fejlődött ki, az üzemnek külön útja van. Ámde nem a gépben s a gépiességben van a hiba, hanem abban, ami vele szemben — elmaradt.

Ha már az «egész ember» és az «egész társadalom» követelményeit vizsgáljuk, nézzük meg azt az intézményt, amely kiválókép ezt szolgálja: az iskolát. Ez nem valaminő, speciális célú «szervezet»,¹ hanem szerves közösségeket kiegészítő alakulat. Mit tehet ez? Mennyiben hathat ez a tömegek felemelésére, emberré és társaslénnyé való fejlesztésére? Korántsem annyit, amennyit várunk tőle. Az iskola, mint

¹ V. ö. *Az iskola lényege és eljajulásai*. M. Paed. 1937. évf.

rendszeres társadalmi felépítmény, elmaradt a tömegek korától. Kevesebb gond esik rá, mint kellene; az aránytalanság nagy. A minőség szempontja elnyomja a mennyiségét. Az iskola először is nem pótolja a régi, nagy «közösségek» (család, szülőföld, céh stb.) hiányát. Másodsor csak a tanulói életkorra veti a súlyt, ami átlag csak a 14. életévig terjed. De általában sokkal kevesebb anyagi és erkölcsi erőt fordítunk az iskolákra, mint amennyit a gazdasági üzemekre. Hátrány az is, hogy a szellem, az ember benső valója nem oly könnyen alakítható, mint az ipari nyersanyag. Az iskola mellőzni kénytelen a gépi berendezéseket, mert ott ez csaknem meddő (még a filmoktatás is keveset ad). Iskolában különben is csak az indulás szempontja uralkodik. Végre pedig ott, ahol az egyéni, magasabb tartalom kezdődik a műveltségben, a testületi jellegű nevelőintézmények csak segítenek, de — a munka lényegét az egyénnek magának kell elvégezni. Épp a szellemi fejlődés sajátosságaihoz képest iskolai «üzemet» elképzelni, észszerű átgondolással berendezést létesíteni — amely «termelje» a kultúrát — lehetetlen. Sőt már a mai iskola is elvonja az önálló «egyén» alól a talajt, mert kénytelen a tömegekre tekintettel lenni, a típus érdekeire. Így végre is valódi egyén a maga tartalmasságában — önmaga teremtménye marad. A legmagasabbrendű tudás, műveltség ma is lényegében egyéni fejlődésképeségen és önnevelésen múlik. Nem megy másképp.

Íme, a gépek százada ezt az életkort — akaratán kívül — kénytelen volt egyszerűen magára hagyni. Ártalmas volt azonban, hogy a gépek fényes sikere ez intézmény elől elvonta a közfigyelmet és a gazdasági erőt is. A technicizmus elleni támadások egyik oka az, hogy «két világ» van itt, mely nem érintkezik.

3. «Névtelenség» a társadalomban.

Ma már elszoktunk attól a gondolattól, hogy a társadalom addig terjed, ameddig «személyes» érintkezés lehetséges, azaz a «mi» társadalmunk nem más, mint a lehetséges ismerősök köre. Ez utóbbi elgondolás megvan az antik állam fel-

fogásában ; akkor még mérlegelték, minő kiterjedése lehet «egy» társadalomnak, mint ahogy ma is mérlegelés tárgyává tehető, minő nagy lehet egy hajó egyáltalán (a hasonlat Platoné). A görög világban még természetesnek tűnt fel az az irányzat, hogy tényleg találkozhatnak egy állam polgárai és ismerhessék is egymást. Normálisnak azt a társadalmat nézték, amelynek személyes «ismeretség» az alapja («eponim» társadalom¹). Ez napjainkban épp az ellentétébe csapott át : a társadalom egyre inkább «névtelenekből» áll («anonim» társadalom). A névtelenség, személytelen összefűződés egykor rendellenesség volt, ma pedig már normális.

Ma még kivehető az, hogy kétféle társadalmi kör lehetséges, hiszen mindenikünknek megvan a maga kétféle «köre», amelyben élünk : van egy kisebb, «személyes» körünk, de van egy, ennél sokkal tágabb, «névtelenekből» álló (anonim) körünk is. Ez utóbbi az, melyben egyre nagyobb a gép szerepe, sőt ez ellen tiltakozni ebben a nagyobb körben neveltséges. Ruskinról jegyezték fel,² hogy a műszaki berendezések iránti gyűlölete folytán megtagadta, hogy könyvét — vasúton szállítsák. Íme egy eltévelyedés, mely nem más, mint életellenes magatartás! Előttünk van a sokszorosító ipar fejlett gépi berendezése : minden tipizálódik, sőt egyöntetűvé (uniformizálttá) válik, avagy halad — gyors léptekkel — ez irányban, üzletben, hivatalban, városi igazgatásban. Egész új ügykezelés szolgálja a gépiességet. Tömegek, nagyvárosok életüteme kívánja. Európában nagyváros 1851-ben még csak 12^{1/2}, 1913-ban már 61 millió lakost számlál. Ezt egyre gyorsabban és gépiesebben kell igazgatni. Az iram fokozódik. Hivatalok kartoték-tengerrel vannak elárasztva. Nem igen van rá mód, hogy a névtelenség megszűnjék. A gépiesedés legékesebben szóló példája az üzleti életben a kiszolgálás körül figyelhető meg : árukiszolgáltatás, fizetés útja előre kiszámított és oda jutottunk három-négy évtizede már, hogy a kiszolgáló személyt pótolja itt-ott egy automata. Az elszemélytelenedés végső esete ez.

¹ Müller—Freienfels újította fel az *eponim* szót, mely ellentéte az *anonim*-nak.

² Zbinden, *Technik u. Geisteskultur*. 1933. 10. 1.

A technika-ellenes művek is technikai úton sokszorosíthatnak és technikai eszközök útján kerülnek forgalomba. A technika «elvi» üldözése vakság, cél nem lehet, viszont állandó cél az, hogy a technikával szemben a szellemi erők fensőbbiségét biztosítsuk. Ma gépi berendezésre épül a társadalom, de ennek céljait nem a gép diktálja. Nézzünk egyes társadalmi jelenségekre.

Ismét az egyéni érintkezésből indulhatunk ki. Látjuk, a modern népek életében a személyi érintkezést kikapcsoló, anonim érintkezés lesz uralkodóvá. Ugyanis csak az «ügy», az objektív probléma lesz egyre inkább a lényeges, nem pedig az emberi alany, a személy. A nélkül, hogy észrevennők, lépten-nyomon személytelen kör, névtelen hatásforrás foglalkoztat. Névtelen és személytelen mindenekelőtt a napilap, ilyenné válik már több folyóirat, sőt könyv is. Statisztikai kiadványok névtelenül számolnak be tényekről. Névtelen körben járunk nem egyszer, ha kiállítást nézünk meg, vagy múzeumba megyünk. Névtelen kör fogad, ha hivatalokkal vagy cégekkel kerülünk összeköttetésbe. A személy maga — érezzük — már-már érdektelen lesz, csak «az ügy» lesz fontos.

Különös jelenség ez, melyhez hozzászokunk és nem is keressük mélyebb, szociológiai értelmét. Röviden így fejezhetjük ki: a társadalom személytelenedik, mert objektiválódik; nem személyek, hanem ügyek (objektumok) jutnak kapcsolatba a gyakorlat talaján, akaratlanul: gyakorlati elszemélytelenedés technika előtérbe léptével — ez a nagy fordulat a «modern» társadalomban. Nagyon is látható, csak az érdekel bennünket, ami egy «típus» az emberben, s ez is egy «ügy» sávján keresztülszűrődve jut hozzánk. Az érintkezésben csak *egy* vonatkozás, «tipizálás» van meg. Az ellentét ez: egy orvos érintkezik «az ő betegével»; ezzel szemben egy kórházi tömeges rendelőben a hivatalnok-orvos kezel «egy esetet». Az utóbbi esetben a névtelenség szembeszökő; már nem a beteg maga, nem a személy érdekel, hanem az ügy, az «eset», egy az ezer közül. Ugyanígy intéz el «egy esetet» a közhivatalnok is, akinek általában nincs saját ügyfele. Személyes érdeklődés nem ébred a hivatalnokban, csak egy «ügy» van előtte. A névtelenség nagy mértékben kidomboro-

dik az üzleti életben, pl. egy cég elintéz egy committenst ; épp így egy ügyvéd egy ügyfelet. Mindenütt kikapcsolódik maga a személy, a személyi életvonalatkozás. Látható, a személy maga már nincs is bent a társulásban, nem is jut bele a társas kapcsolatokba, csak az ügy őrlődik a társadalom hengerei között.

Új korban járunk s a régi társadalom számos alapvető fogalmát el kell felejtenünk : a «modern» társadalmi szerkezet új kategóriákat követel meg, hogy helyesen tudjuk felfogni. Régen a fentjelzett érintkezést hidegnek, sőt merőben szívtelennek mondták ; általában aki «egy» társadalmi csoportban volt mással, az «szem előtt» volt és közel is a szívéhez ; viszont az idegen — idegen (az olasz mondás, mely több nyugati népnél feltalálható, erre utal : lontan dagli occhi, lontan dal cuore). Ma, sajnos, az vált természetessé, hogy lelki és személyes közelség átlagosan nem lehetséges. Az emberek nemcsak az ügyeket intézik el, hanem egyben «elintézik egymást». Az ügyintézés személytelen síkon megy, gépiesen bonyolítódik le az ügy.

Íme az élet gépiesedése! Létrejött egy névtelen és merőben objektív életsík, mely egyre tágabb kaput nyit a gépieségnek és gépiesíthetőségnek. Pár példa világosan beszél. Még sokan emlékezünk arra, hogy telefonhíváskor kapcsolást kértünk, sokszor rimánkodtunk egy ismeretlen hölgytől a telefonközpontban ; ma a kapcsoló személyt kiiktatták, mint feleslegeset, a hívás pusztá kézmozgással indul, s gépi be rendezés automatikusan kapcsol. Mindez «természetesnek» látszik előttünk. Mert ha felmerül is a sajnálkozás, hogy ilyen módon munkanélkülivé vált a kapcsoló központ személyzete, az a válasz adható, hogy ily gépies tevékenységhez hiába ragaszkodnánk «elvileg» ; a fokozódó forgalom szükségessé tette a változást s a megnövő forgalomnak másutt fel kell szívni a feleslegessé vált embereket. Nincs szó oly méretű, átmeneti kérdésről, mint aminő volt az aratógépek bevezetése, mely tartós, szociális problémát hozott.

A gépiesített és névtelen érintkezés másik példája szintén szaporodóban van : érintkezés űrlapok, formulárek útján. A személy itt is kiküszöbölődik : az egyes feleket csak kérdő-

pontokra reagáltatják, kérdéseit vagy kéréseit ezáltal megszürik. Kérvényező úrlapokat nézve, rögtön fölmerül a kérdés: nem marad-e figyelmen kívül számos, lényeges szociális mozzanat? Nem távolodunk-e el az élet tapasztalati síkjától, szükséges, elengedhetetlen empirizmusától? Sajnos, az ügyek nagy száma ezt az életközelséget, tapasztalati alapot egyre inkább megnehezíti. Minden névtelen síkra kerül, anoním síkon mozgó, szürke «eset», átlagos «ügydarab» lesz. Az életproblémák rovatokban kezdődnek, mely rovatok előre készen állanak.

Tudnunk kell: mindez már csak «fél-érintkezésnek», sokszor csak «ál-érintkezésnek» számít, a társadalom hézagain és szakadékain papírhidak vezetnek át. Ez a gépi berendezés oka is és okozata is. Gyakori és már jogos a fel-felmerülő panasz: «minden csak statisztikára megy». Már a bírósági gyakorlatban is az elintézett esetek mennyisége kezd számbajönni. A hivatalok egész sora egyszerű postahivatalhoz hasonlít. Valami nyomasztó hangulat kezd terjengeni: a társadalomból kiesik lassan a személy — nem épp a különleges fajsúlyú és nyomatékú «egyévre» gondolunk, hanem általában az emberekre — és elintézetlen mozzanat, egy «aszociális maradvány» keletkezik.

Tovább mehetünk a névtelenség vonalán.

A névtelenségnek külön országa a sajtó. A közölt cikkek javarésze névtelen, s ha nem az, akkor is csak látszat, hogy az író a magánvéleményét mondja el. Voltaképp «a lap» mondatja el vele a maga véleményét.¹ A lap megint csak egy névtelen közvéleménynek kíván hangot adni; a vélemény, a cikk nemcsak a közönség számára van, hanem úgy hangzik el, mintha épp a névtelen közönség szólalna fel. Ezt a névtelen hatalmat elvileg alapul veszik, hozzásimulnak (a közönség «praesuggestiója» ez). A lapban átlag nincs személyes mondanivaló, hanem mások «nevében» beszélnek. Az író és a szerkesztő csak formába önti egy névtelen kör vágyát, ízlését. Technikailag ez valóban formába-öntés az ólom világában. A közvélemény, ha mélyen az arcába nézünk, egyre

¹ V. ö. *A sajtókérdésről*. Társadalomtudomány. 1921. évf.

nagyobb arányban, voltaképp gépipari termékké lesz. A közvélemény uralma pedig a gép uralma is. Éppen nem titok : a sajtó szemében a példányszám a legfontosabb, s más szempont csak messze e mögött következik. A sajtóhatás persze nem mély, de széleskörű. Még így is van hatékony, társas ellenőrzés, mely szintén széleskörű (extenzív), de nem mély. A gép a széleskörűséget és a felületességet szolgálja.

A névtelen társadalom végzete az, hogy egyrészt kimarad azon társas ellenőrzés, mely okvetlen személyes hatást tételez fel, másrészt — mint már utaltunk rá — szoros társulás nem is jön létre, csak fél- vagy ál-társulás.

Több paradoxonnál az, hogy a modern nagyváros : összezúfolt magányosság. Tipikus lesz egy nagyvárosi közöny, mely társadalomellenes magatartások olyan riasztó eseteiig süllyed, minőt az amerikai gyermekrablások mutatnak. Naponkint mutatkoznak kis és nagy vagyonelleni vétségek. Itt megint előttünk áll a gépi berendezés egyik esete : a bűnözés épp úgy gépi felszerelésre támaszkodik, mint ahogy az elhárításuk is ellenfelszerelésre. De a város, a rendellenességeket és bűnöket nem tekintve sem mutat szabályos fejlődést ; nemcsak anti-, hanem aszociális magatartások özönét is látjuk, minők a metsző hidegség, átlagossá váló «távolságtartás» (disztanciálódás), individualizmus. Ha a városi élet tényeinek könyörtelenül leolvassuk az igazi arculatát, nem szabad visszariadnunk annak megállapításától, hogy sok helyütt — városról szólván — csak ál-várost találunk. A városiasság (urbanitas) a finomabb életet, a polgárosultságot jelentette eredetileg s ma úgy áll a dolog, hogy a város egésze már nem ezt jelenti : egy többé-kevésbbé erőteljes, városi mag körül egy külső övezet (periferia) van, s az utóbbi már csak fél- vagy ál-város. Egy 2—2¹/₂ milliós városban a gyanús fejlődésű, külvárosi övezet már 6—800,000 embert rejt magában. Ez már modern eltorzulás :¹ félmilliós antiszociális tömeget mutat. Mutatja ez a társas ellenőrzés és bekapcsolás kiszélesedésének és elsekélyesedésének következményeit : tö-

¹ Lhand híres könyve (*Le Christ dans la banlieu*; magyarul is: *Krisztus Páris vadonában* címen) vakító fényt vet a 800,000 Párizs-környéki ember nyomorult életére.

mény kivonat a mai ál-társulás jelleméből. Millió és millió «elintézetlen társulás», «aszociális maradvány» halmazából tevődik össze ez a külvárosi világ. London, a város, nem bír East-Londonnal. A város a műveltség ápolójaként indult el s ma pompázik a polgárosultság külsőségeivel, de nem tud behatolni a tömegnyomor kínai falán sok mammut-városban.

Különös, a városban minő erős a hit a gépek terén, minő gyenge az embertömegek missziós meghódítása terén! A városi életformában lépten-nyomon felleljük a gépre-támaszkodást, kezdve a közlekedési eszközök-, önműködő útjelző-készülékektől a legfinomabb gyári berendezésekig. A gép az egész városban otthon van. Lakásokban a gáz- és villany-melegítő, hűtő- és világító-berendezések nem hiányoznak, vízvezeték hiánya elképzelhetetlen stb. Műhelyekben mindenfelé kattognak és zúgnak a gépek. De már ott van a gép a lelkek mélyén is: a gép «mechanikus hitvallássá» emelkedett. Az észszerűsítés tetőfoka, a gép, már leért a lélek misztikus rétegéig, ahol az vallássá tud válni. Ez a nagyvárosi új «gép-vallás» aktív és bizakodó, új arcot készül adni a világnak.

4. Modern életritmus.

Semmi sem mutatja a népek életének modernségét jobban, mint a gyors életritmus s az a jelenségáradat, melyet új-nomádizmusnak nevezünk. Mintegy száz éve kezdődött meg a közlekedési forradalom. Most a repülőgép s a rádió gyors tökéletesedésével egy új közlekedési forradalomnak vagyunk szemtanúi. A társadalmi szerkezet manapság hirtelen változik. Nézzünk egyes szimptomáira.

Az új nomádizmus a múlt századnak utolsó harmadában még csak a belső vándorlás s az európai kivándorlás nagy arányaiban mutatkozik meg. Nemcsak idegesen keresnek új jövedelmi forrást vagy nagyobb darab kenyeret, hanem egy lélektani beállítottság, szinte új vándorösztön is keletkezik; eredmény: a társadalom új jellemvonása, mely szélesen özönlik el arculatán: a mobilizmus. Leglényegesebb alapja a gépi kultúra új kora: a közlekedési eszközök biztonsága, veszélytelensége, olcsósága és gyorsasága. Még ha csak

egy vasútvonal van is (Szibéria!), új országot alkotó áttelepülést látunk. Ha pedig sűrű közlekedési hálózat alakul ki, mindenféle egyre kevesebb a helybenszületettek száma, a lakosság vegyesebb, vidékenkénti kivétel egyre ritkább. Még vidéki kis falun is megesik, hogy lakosságának több mint fele idegenből származott oda.

A mobilizmusnak azonban új formái is feltűnők : némely táj különleges szálloda-vidékké alakul, arra szánva, hogy épp idegenek érezzék otthon magukat. Ha csak egyes vidékek különleges, pl. éghajlati vagy tájképi előnyeiről volna szó, kérdésünk nem volna kiváltképpen szociológiai. Azzá válik, ha arra eszmélünk, hogy a gép minő egyhangúvá tette a köznapi munkahelyek egész sorát, sőt — végül — ez magába az otthon hangulatába is belehatolt. Az otthon, az életért folyó harc elől való menekülés klasszikus helye, ma egyre üresebb, hangulat nélkül való. Az emberi lélek menekül a változatoság, az élményekkel való töltekezés felé ; két módon : egyrészt az otthon-közeli szórakozó helyekben, másrészt a turizmus terén oldódik fel ez a feszültség. Van tehát a mobilizmus mögött nemcsak egy vonzó, hanem több taszító hatás is : a gépi üzem s az otthon élményekben való szegényedése. A környezet, ha megszokott, legfeljebb csak nem különösebben vonzó, de még nem taszító. Most ez utóbbi is bekövetkezik. Előbb a rövidlejárású mobilizmust a közeli kirándulások jelzik, majd a távolsági turizmus következik, egyre jelentősebb lesz a hétféle túrizmus, mikor is a legújabb fejleményig : a gépkocsi vontatta lakáskocsiig jutunk el.

A gép voltaképp élményt kizáró mozzanat. Az ember ennek ellentéte felé «kompenzálja magát». Kellene tehát valami, ami gép nélkül való, t. i. természet. Ha azonban a szórakozások fajait nézzük, látjuk, ott is széles körben jelenik meg a gép. Mikor a puszta játékosztön keres a köznapi robotból kikapcsolódást, kilengést az érzelmek felé, újból ott a gép, pl. a gépzenében, a játék-gépekben stb. De ott van — főképp — a legtipikusabb nagyvárosi szórakozóhely is : a filmszínház, mely nélkül a modern városi kedély-élet már alig képzelhető el. Íme, a legjellegzetesebb a helyzetben, hogy amidőn a gépiesség hangulattalansága után keresünk valami

újat, újból ott van a gép ;¹ ebből a circulus vitiosusból egyre nehezebb kiszabadulni.

A gyors életritmusban az állam is — mely egyébként lassú ritmusú szervezet, «századokban gondolkozik» — kénytelen versenyre kelni más szervezetekkel. A mai állam épp technikai felszerelése alapján már lényegesen különbözik a régítől s közigazgatása egyre bonyolultabb és racionalizáltabb,² legalább is törekvése szerint. Csak a gép korában vált az állam hatása felületivé, azelőtt csak egyes pontokra és sávokra terjedt. A haderő is egyes vonalakon «kigyózza» haladt és pusztított, más, szomszédos területet nem is érintve. A modern gépi háborúban végre már nincs frontvonal ; a háttérrel együtt minden résztvesz a pusztulásban. Az állam is «felületivé» válik hatásában, s mindenütt ott-létében a technika a döntő.³

Legvilágosabban mutatja a gép és szervezet összefüggését a hadsereg-szervezés. Helyes észrevétel az, hogy a szervezés két stádiumot mutat. Először a szervezés a hatalmi, politikai akaratot szolgálta (hadsereg és közigazgatás) és ekkor hozzásímult egy ország érdekéhez. Majd a szervezés a gépies termelést szolgálta, s immár hozzásímul egy-egy speciális gépezet érdekéhez, lehetőségeihez. Az első szervezésfaj a «közösség», a második a «gép» irányában jelent tökéletesevé, új és új «színvonalat». Ez a kettő feltűnően találkozik a hadseregszervezésben : ez egyformán igazodik a politikai akarathoz, az erkölcsi erők igénybevételéhez — és a gépi lehetőségekhez. Szociológiai szempontból azonban jellemző, hogy a békés államokban a régi államnak tömegek önfegyelmzésére bíró ereje még egybe függött a katonai erő látásá-

¹ Ha Stuart Chase (*Man und machine*, német fordításban : *Moloch Maschine* címen, 175. l.) számításai helytállóak, az USA nemzeti jövedelméből évi 21 milliárd £ megy szórakozásokra, s körülbelül fele : 10,725.000,000 £ oly szórakozásokra, «melyek gép nélkül nem képzelhetők el» ; ez nem sokkal kevesebb, mint az összes nemzeti jövedelem egynolcada. Tehát nem kis tétele ez a mai élet költségeinek.

² V. ö. Zoltán Magyar, *The industrial state*, 1938.

³ V. ö. E. Diesel, *Völkerschicksal u. Technik*, 1930.

val, ez erőt «demonstrálták», láthatóvá tették. A mai állam erre már nem szorul rá: a belpolitikai rend létrehozásában, a folyton növekvő stabilitásban¹ — elég erőt jelent az, ha köztudomású, hogy az államnak bizonyos erőforrások monopóliumai, az államnak vannak egyedül fenntartva (pl. hírszolgálati források, tüzérség, rendőrség), másrészt: ismeretes az erők gyorsasága, mely minden mást megelőz; az időelőny szüksége — minden népszavazási rendszer és demokrácia ellenére — nagyfokú államtechnikai központosítást tételez fel. Minden más erőnél előbb megjelenni — ebben áll az állam speciális technikai fölénye (mely persze gazdasági téren nincs meg). Ha ez a gyorsasági előny köztudomású, oly lélektani nyomást képvisel, hogy a tömegeknek önmaguk megfegyverzése átlag automatikusan jó létre s észrevétlen kikényszerítettetik. Ilymódon a modern állam specifikumát is a régi állammal szemben a cselekvés kivételes gyorsaságú ritmusában kell meglátnunk. Ennek alapja a gépi berendezés, valamint szervezetrészeinek gépi mintára történő pontos kapcsolódása.

Ami az élet általánosan gyorsuló ütemét illeti, annak sokféle alakjára — mely naponként előttünk van — elég e helyen általában utalni. Maga a gyorsasági szükséglet szül új gépeket; nem elég pl. a gyorsajtó, meg kell születnie a rotációsgépnek. Épp úgy, mint megszületik a gyorsírás, megszületik az írógép, amikor a diktáló hang mozgássá alakul át, az írógépelő teljes elgépiesedésével; végre megszületik a beszédrögzítő készülék stb.

Az egyéni s állami élet köréről áttérve a társadalmi «szervezetek» területére, csak általában utalunk a gép nagy szerepére. A gépi felszerelés épp a mesterséges szervezetek, főképp gazdasági «üzemek» körében talál tulajdonképpen otthonára; már csak azért is, mert ezen felszerelés költségeit vállalni tudják. A gazdasági verseny gyors alkalmazkodást egyre új berendezések árán kíván meg: ez a kör az új gépi találmányoknak tulajdonképpen forrása.

¹ V. ö. R. Ruyer, *L'humanité de l'avenir d'après Cournot*. 1930. 48. s. köv. lk.

5. Egyformásítás és szabályozás.

Az egyformásítás (standardizálás) a mai életnek egyik legmodernebb problémája. A szó amerikai, mert itt álltak ellen a legkevésbé a gép «gondolatának», a gép eszméjének, mely már a lélekben járja a maga útját.

A gép — minta lett. Általában az emberi élettevékenység számára. Miért ne lehetne az élet is «szabályos» járású, mint a gép? Utópiákban napjainkig szerepel, de a gyakorlat mezején sem marad néma a gondolat. Az életnek «ézszerűnek» kell lennie, ki kell «számítani» a tevékenységek pályáit. Sőt «intézményes» kereteket kell biztosítani mindennek (institutionalisatio); nem új törekvés, de újak a méretei. Hasonlattal szólva, régi társadalmak hasonlítanak egy össze-vissza kanyargó folyórendszerhez, ahol az élet folyója lassan hömpölyög, szabadon csapongva a síkságon, egyedül a nehézkedés törvényeinek engedve. Az új társadalom szabályos csatornahálózatot és magának. Ma heves ezirányban a törekvés, annyival is inkább, mert aggasztó tömegek jelentek meg a történet színpadán, ezeknek csapongó árja gátakra szorul. De az is alapja az «intézményes keretek» általános ajánlásának, hogy a feltaláló szellem aránylag ritka. Könnyebb mindig a megszakítás, mint a feltalálás.¹ Továbbá, történeti idő hosszmeteszében nézve, a munka gazdaságosságának elve, a lex minimi uralkodik: ami egyszer megvan, az maradjon is meg szilárd keretnek, oly tényezőnek, amit a jövő is felhasznál és tisztel. Törekszünk, hogy új festmény készüljön, de a régi rámába. Nemcsak az állami élet roppant gazdag szabályállományára gondolunk, hanem mindennemű tevékenységi körre. Korunk szeret sietni a feltalálások terén, viszont évezredek mindig hajlamosak voltak előbb a régít követni, s csak végső esetben fordultak az újhoz. A léleknek el kellett szakadnia a mult ígézetétől s csak akkor vehette át a szót az Ész, a ratio. A homo faberben különös élénkséget nyer a ratio fabricans, megszületik az «ézszerű» sablon, az ész által kifundált «alkalmazási eljárás» is. Ha ez egyszer meg-

¹ V. ö. Vierkandl, *Die Stetigkeit im Kulturwandel*. 1908.

született, ahhoz ragaszkodnak — még ha nem is észszerű, mert még mindig mögötte van a Rend gondolata. Ilyen lelki alapok táplálják az intézményesítést.

Mikor pedig az intézmény «szabályokra» s arra támaszkodik, hogy embereknek azokat követniök «kell» (Sollen), akkor a szabályosság, gépiesség már átvivődik lélektani és erkölcsi síkra. A szabály, a rend, a gépiesség nem független, hanem kapcsolatos problémák, s hat reájuk a gép, mint minta, mint «eszme».

Természetes az, hogy a «standardizálás» és az «institutionalizálás» keresztülvitele annál könnyebb, minél ellenállástalanabb közegben érvényesül. Az említett, széleskörű atomizálódás könnyű közeget jelent, viszont a tömegesség nehezzé teszi a problémát. Mindamellet nagy és ifjú erőben lévő államok — minők az Egyesült Államok — azt mutatják, hogy a standardizálásnak a tömegesség nem lényegbevágó akadálya. Az alkotó Rationak ma általában nagyszerű példáit látjuk.

De a kérdés gyökere az élet észszerű elgépítésével, szabályozásával nincs megoldva; a Rend nem minden. A «rend» elve bizonyos tragikumot hordoz magában, mert különálló társadalmi értéknek tünteti fel azt, ami nem az, azonkívül a rend formálissá válhat. Nem a rend kedvéért van az élet, hanem az életért s a helyes fejlődésért van a rend, amely tehát feltételes érték: érték, «ha» szolgálja a fejlődést. Így a gépet «mintának» néző standardizálás és institutionalizálás gátja is lehet a helyes társadalmi berendezkedésnek: a társadalmi dinamika kikapcsolására vezethet.

Látható, hogy a gép, mint eszme és minta, nagyon egyoldalú, sőt sokszor csalóka célpontot jelent az intézményteremtő léleekben. Az élet problémája bonyolultabb. A gépiesség és gépiesíthetőség síkján túl számos, nagy probléma mered a történelmi ember elé.

6. A gép tragédiája s a társadalom felelőssége.

Mikor a gép és a társadalom viszonyát feszegetjük, előtérbe jut egy mélyebb jelentésű összeütközés lehetősége: melyik erő a jogosabb s melyik a hatalmasabb? Gépet rom-

bolni — sokszor megpróbálták, de ismét visszatértek a géphez. Ez ad valamit, ami nem volt mellőzhető : bizonyos észszerűsítést és haladást. De van valami, amit a gép nem ad meg, hanem magunktól kell állandóan követelnünk és ha elutasítjuk vagy kijátsszuk, rövidesen visszatér : ez a felelősségérzés. Nézzük meg ezt az erkölcsi kategóriát is a géppel kapcsolatban.

A felelősség mindig egy nagyobb «egész» szempontjának az ébrenlétét jelenti.¹ Minő egészre utal a gép? Utal-e egyáltalán egészre? Nem. A gép mindig önmagát, azaz a részt helyezi előtérbe. Ezzel szemben a társadalom önmagát érzi nagyobb egésznek, amelynek a gépi berendezés mindig csak része lehet.

A felelősség kétféle formában él ; egyik a részleges felelősség : a technikai, a másik a teljes,² társadalmi felelősség. Ha általában a felelősség erkölcsi kategória, akkor annak gyakorlása vagy technikai, vagy pedig tágasabb : társadalmi kérdés. Ami a társadalom tömegembereit vagy átlagos egyedeit illeti, talán nem kell hangsúlyozni : a tömegek felelőssége távolról sincs meg oly mértékben, mint az szükséges volna a mai helyzethez képest. Fokozódott kétségtelenül az önellenőrzés szüksége. Hiszen az atomizálódott tömegember, elvesztve régi, szerves kötöttségeit, ugyancsak szabaddá lett! A kevéssé fürge, mai, társas ellenőrző tényezők szemei elől az átlagember egyre inkább elvonult. Ki ellenőrizze, sokszor, ha önmaga nem? Az önellenőrzés mégis közismerten gyakran kimarad. Így kétségtelen előttünk áll egy szociális deficit a társadalom háztartásában. A szélesre terpeszkedett társas egységek pedig immár oly nagyméretűek, hogy átpillantásuk egyre nehezebb. A közösségek iránt érzett felelősség alig indulhat meg : nincs világos célpontja.

Mindebből következne, hogy egy, még áttekinthető, kisebb körre, pl. tájra (regionális egységre) vonatkozó felelősségérzés még kialakulhatna ; azonban ezek a kisebb körök ma épp felbomlóban vannak. Így esik meg, hogy a szűkebb-

¹ V. ö. *A filozófus felelőssége*. Athenaeum, 1936. évf.

² Más vonatkozásban persze ez sem a legteljesebb.

körü társadalmi felelősségérzés — a családot kivéve — már szinte a levegőbe néz. Azonban van lefelé még egy lépcsőfok, már nem társadalmi téren : ez, íme, a technikai felelősség. Ez igen is élénk, sőt határozott életerőben van, virulens. Mert világosan beszél, hiszen a technikai felelősségnek anyagi szankciója van, amely közvetlenül érezhető. Aki rossz szakmunkás, hibázik vagy felületes, hamar elbocsátják. Az ily összezsugorodott és korlátolt felelősségérzés élénk, habár tudjuk, ez sem a kellő mértékű. Általánosan megállapítható : egy általános társadalmi (totális) felelősség helyett találunk sokfelé szétszórt részleges — azaz technikai — felelősség-részecskéket. Ennél lejjebb csak akkor juthatunk, ha az atomizálódott tömeg körében a rész munkát illető technikai felelősségérzés is lecsökkennék.

A gépnek csábító szerepe e téren az, hogy a felelősségérzés célpontját technikai síkra leszállani segíti. Mintha ez volna a lényeg! A gép hatásának mindennapi látványa a köznap termelés korán kielégültté teszi az emberek jórzését ; eltölti technikai nyugodtsággal ; rászoktatja a csak technikai sikerben való számot-adáshoz. És ez kevés.

Távoli, eszményi és teljes eredmény biztosítása a köznap gyakorlati életben sürgős követelménynek nem mutatkozik. Valaminő homályos előérzete megvan mégis a mulasztásoknak és a nagy hiányoknak egy — általános «válságtudatban», mely ma széles vonalon érezhető. Lassan ébredezik egy egészségre vonatkozó (totális) felelősség érzése ; nem utolsó sorban azért, mert azt látják, hogy a gépi termelés, az üzemek megoldatlanul maradó szociális hátralékai végösszegükben nagyok. Ez a tömeges, elgépített élet állandó árnyéka.

Előttünk van egy másik kérdés is.

Régi téma az, hogy az ember leigázza a természet erőit, észbeli-oksági ismereteinek erejével a maga szolgálatába fogja s a szolgából egyszerre úr lesz, melynek uralmát nehéz elviselni. Az ember észbeli teremtménye : a gép az embernek támasza ; és most az ember ellen fordul. Sajátos probléma tárul itt fel előttünk, melynek kiindulópontja az, hogy minden lehet cél és eszköz is — hogy melyik a kettő közül, azt a vonatkozás határozza meg. A gép — lényegében — eszköz

a létért való harcban, de a gépgyár, a hadiüzem számára már cél, cél a kiszolgáló munkásnak is, hiszen a gépnek dolgozik. A teleológia játéka ez. A modern társadalom állig fel van szerelve gépi berendezésekkel. Kérdés, mit ad ez annak? Kétségtelenül ad kényelmet, de lélekzetelállító izgalmat is: a gép ritmusa hajszolja a munkás, a társadalom életét. A gép önálló rögzítettséghez, fixponthoz jutott s most már az ember forog körülötte. A gép leállítása ellen tiltakozni kényszerű, tárgyilagos gyakorlati szükségesség. Az üzemnek «menni kell». Így az eszköz minduntalan áttolódhat a cél síkjára. A céladóvá lett gép azonban rosszul működik, elvileg és in concreto. Elvileg a gép nem lehet magasabb cél forrása, kiindulópontja; tiltakozik ellene a társadalom, hogy azzá legyen, holott megesik az. Tegyük fel, háború indul meg, és pedig azért, mert az egyik hadsereg «lényeges haditechnikai fölénybe jutott», fel van szerelve, miért várjuk be a másik hadsereg hasonló felszereltségét? Ez hibás elgondolás. A gép kell, hogy eszköz maradjon, nem lehet céltűzés kiindulópontja. A nyomdaüzem leállt; és hogy megindulhassanak a gépek, olcsó, tömeges szennyirodalmat áraszt a nép közé; itt is fordított az elgondolás: a nyomdai üzem működése nem cél, csak épp eszköz — életképes szellemi tartalom terjesztésére. Sajnos, a technicizmus mai korában a cél és eszköz áttekinthetetlenül kavarg.

A gép épp érintett tragédiája: eszközből lépten-nyomon céllá léphet elő, s idegen térre jut, ahol igazában nem működhet. A másik tragikus mozzanat: a gép lényegében mindig konkrét, csak egyes célnak szolgálhat, a társadalmi célokat partikularizálja, széttördeli s nem engedi meg azok összefogódzását, teljes egységét, szerves kapcsolatát, — avagy épp mindent gépi úton kapcsol és végsőkéig észszerűsít. Ez utóbbi a gép működésének végletes imperializmusa, egy pan-masinizmus. Végeredményben lehetetlen ez, még ha egész államhatalmat állítanak is szolgálatába (Szovjet). A széttördelődött célok nem forradnak össze mechanikus összeillesztéssel, csak egy ily összeforrasztó erő van: az erkölcsi értékvilág kultuszában élő lélek.

A gép nem teremt erkölcsiséget, ellenben — elhasznál

erkölcsi erőket a nélkül, hogy párhuzamosan és arányosan újakat ültetne helyébe. Ebből természetesen nem következik az, hogy a fokozódó gépiességgel szemben tilalomfákat állítsunk fel. A gépiesedés valaminő pozitívum ; itt van és számolni kell vele. A negatívum azon az oldalon van, ahol az erkölcsiséget termő és fejlesztő erők nem tartottak lépést a fejlődéssel. Az már nem a gép tragédiája, hanem a társadalomé, ha a társadalom nem tart lépést a gépdiktálta irammal, mely elől már nem lehet kitérni. Az erkölcsi erők ápolása számára ez a helyzet ösztönzést ad, nem pedig jogalapot avultas vádak felhozására.

DÉKÁNY ISTVÁN.

INDULÁS AZ ÖREGKORBA.

Fürdök az óraketyegésben
Az apró hullámok között,
Amelyek messze tájra visznek,
Honnan már vissza nem jövök.
Apró hullámok, ringatóak,
De sodruk örvénynél sűrűbb.
Páncélhajót is elragadnak,
Senki sem úszhat ellenük.
Lassan visznek tovább, a parton
Csak alig változik a táj.
Mégis elmarad bokor és ház,
Hiába mondanám : «Megállj!»
A nyájas föld, mely otthonom volt,
S azt hittem, szinte egy velem,
Úgy elcsúszik a messzeségbe,
Nem fogom többet látni sem.
Mindig kevesebb a vidám rét.
Minden kietlen és csunya.
Így érek egy zordabb világrész
Idegen országaiba.
Óh hogy' öltözzem? mit pakoljak?
Milyen fölszerelést vigyek?
Mint ki a sarkvidékre készül,
Mely fukar, kemény és hideg,
Hol csak a zöld jég és fehér köd
S a hazug északfény ragyog :
Úgy kell készülnöm a nagy útra,
Melyből megtérni nem fogok.
Minden piciny hullám tovább hajt

Sivatag pólusom felé :
S lassan-lassan befagy a tenger
És gyász-szinem lesz a fehér.
Sűrűsödő magány, örök böjt,
Fókabőr, eszkimó-verem . . .
Nincsen a szegény utazónak
Se jó falat, se szerelem.
Jaj mennyi kísérhet odáig
Abból, ami ma még enyém?
S mi fog még ott is hitegetni,
Miféle silány sarki fény?
Tudom a sorsomat előre . . .
Kegyetlen expedíció!
Nincs, onnan ami visszahozzon,
Repülő vagy mentőhajó.
Boldog, kit jég közt, sarki éjben
Kétség s remény esélye vár.
Az én utamnak egy esélye
És biztos vége a halál.

BABITS MIHÁLY.

SZEMLE.

A regényről.

Elnöki megnyitó-beszéd a Kiszfaludy-Társaság közülésén, 1940. febr. 11.

Egy kiváló francia író, Jean Bourdeau, a századfordulón összegyűjtötte a mult század gondolkodóiról írt tanulmányait, akik közé írókat is soroz — Tolsztoj mellett Victor Hugót is — és számba vette a filozófiai gondolkodás, e 'lelki regények' eredményeit. Elismeri, hogy a letűnt század jobban úrrá tette az embert a természet fölött, átalakult a politikai és gazdasági élet, nagyot haladtak a tudományok, de a civilizáció dolgában kevesebb ok van a büszkeségre. Jobbak lettek-e az emberek? Új bűnök lépnek a régiek helyére. Boldogabbak lettünk-e? Az elégedtség és vidámság hajdan gyakoribb volt. Több vágy kínoz ; jobban gyötör az unalom, általánosabb a nagyravágyás. Egy kor költői sem fejeztek ki mélyebb fájdalmat, mint a mult század néhány költője. Elmékedéseit ezzel végzi: «Optimismust és pessimismust, hitet és hitetlenséget, individualismust és socialismust, nemzeti és nemzetközi szellemet, békeszeretetet és a háború szenvedélyét, fajgyűlöletet és osztályharcot, mindez ellentétes érzelmeket egy tüzes itallá vegyítette össze a lefolyt század, s örökbe hagyta a mi századunknak».

Azóta e század a világháborúban a legősibb indulatokat szabaddította el ; vak gyűlölség és állati kegyetlenség, embertelen megalázottság és elkeseredéssé nőtt szenvedés lázonganak a civilizáltnak képzelt világ lelkében.

E zürzavaros, szenvedélyes korban, mely a tudomány minden haladását emberirtásra és pusztításra használja fel, mi lehet sorsuk a szelíd művészeteknek, melyek az ember jobb érzéseihez és szebb álmaihoz kívánnak szólni? A képzőművészetek elcsüggedtek. A szobrászat, nagy feladatok híján, a sírkertekbe menekül. A festő esetje megáll, ha megrendelt arcképpel és kis fali képpel mindennapi munkáját elvégezte. S vajjon az irodalom mint emeli ajkához e kor tüzes serlegét, melyről Bourdeau beszélt, s melynek alján tűzmagvú villanások villódnak? Meglátja-e vajjon sötét felszínén az ember arcát, a kor lelkét s megérti-e forrongásait?

Az irodalom zavartan néz körül e háborgásban. Szembeötlő, hogy a dráma, legelevenebb képe a küzdő embernek s a legkristályosabb műforma, melyet a görögök óta a legnemesebb műfajnak hirdettek, elvesztette főhelyét és átadta a regénynek, a legfiatalabb és legszabadabb műfajnak. A magyarázat éppen abban rejlik, hogy a *ma* sokrétű élete, bonyolult kérdései nem férnek meg a dráma szoros keretében, míg a regény maga alkalmazkodik tárgyához, mindent magába fogad. Az elmélet ezt úgy fogalmazza, hogy a dráma zárt forma, a regény pedig nyílt; ha kell, akár a formátlanságig. Némrég, Ibsen és Hauptmann fénykorában, a nagy kérdések még a színpadról szólaltak meg; ma a színműnek nincsenek Ibsenei, s a mozgókép rokonsága lerántja magához, egyelőre a puszta szórakozás eszközüvé.

A regény foglalta el a tért általában. Magába szívta az elbeszélést, az eposzt, a költői beszélyt, úgyszólván az összes elbeszélő fajtát; a színpadról letaszította a kötött beszédet s maga lépett helyébe a társadalmi és társalgási színmű képében; ellepte a mozgókép vásznát is, átdolgozásokban.

Legdúsabban most is az angol és francia irodalomban virágoznak, ezek adnak példát, szabnak divatot a világnak.

Maga a regény is nagy változásokon esett át. A háború előtti írók — a jelesebbek s a legmodernebbek is — egyszerre évtizedekkel hátrább húzódtak tőlünk, az irodalomtörténet lapjai közé, munkáik fel, a könyvszekrények ritkán háborgatott felső polcaira. Olvasni még olvassák őket, de lejjebb szálltak, egy más réteg kezébe s úgyszólván multjokból élnek. A történelmi regény meghalt, elsüllyedt hajójáról csak a regényes életrajz menekült meg. Különben az emberek csak a ma emberei és viszonyai iránt tudnak érdeklődni, a maguk világa, jobban mondva önmaguk iránt. Az irodalom maga is ezt érzi igazi tárgyának, ennek megvilágítását hivatásának. E gyorsan olvasó időben is vannak nagy regények, melyek az egész kor képét akarják tükrözni. Az ilyenek aránylag kevésbé ütnek el a régebbi nagy regényektől, nem külső formában, hanem a lélek és társadalom mélyebb rajzában keresik az újat. Balzac és Zola regényciklusai az erkölcsöt és a közéletet rajzolták, általánosságban; az újabbaknak szűkebb, határoltabb körük van. Galsworthy nagy regénye, a *Forsythe Saga*, és Thomas Mann *Buddenbrooks*-ja a közelmúlt egyik kiemelkedett osztályát, a kereskedők és részvénytársaságok életét festik, változásaiban és hanyatlásában. Roger Martin Du Gard a háborúelőtti francia életet mutatja meg, közel húsz év írói munkájával, a Thibault-

család történetében. E művet egyik csodálója — maga is író — azzal dicsérte, hogy 'hatalmasan banális', azt értve ez alatt, hogy az élet minden napjait adja vissza oly értelemben, mint Thackeray mondotta, hogy az élet nagy pillanatai éppen olyanok, mint a többi pillanatok. Az író éreztetni tudja a kornak szinte lélegzetvétélét is, az ember küzdelmében a sorssal és önmagával, mely akár célhoz ér, akár nem — egyértékű. Jules Romains még folytatja nagy regény-körképét 'a jóakarátú emberekről'; ennek meséje nincs is főalakokhoz kötve, külön-külön sorsú tömérdek emberét mindössze az kapcsolja össze, hogy egy közös korban élnek. A kornak megfelelően, valóban a tömegek regénye ez, valóságos regény-folyam, a francia annak is nevezi: roman fleuve.

A kor helyett inkább a lélek mélyébe száll alá a megfigyelés bűvárharangjában az újabb irodalom bálványa, Proust. Ő pillanatról-pillanatra együtt él alakjaival, éveken át; elkíséri őket szokott sétatíkon, naponként megnézi az évek óta ágyban fekvő beteget; a ház kis kapuja, melyen alakjai ki- és bejárnak, épp olyan helyet foglal el az életben, mint a család tagjai. A szakadatlan képzettársulás felvillanó s eltűnő képeit, melyek bennünk észrevétlenül röppennek tova, mint az őszi szálak foszlánya a levegőben, ő szálanként elfogja s összeszövi. Nagy könnyelműen néha szinte azt képzeljük, hogy ez talán a magát nem fegyelmező úri dilettáns bőbeszédű fesztelensége, míg rájövünk, hogy ez a lassan gomolygó köd az élet párázata, folytonos mozgásban, átalakulásban van, mint a felhők; az arcok pillanatonként elmosódva tűnnek elő, mint Carrière arcképei a szürke fátylak alatt, mégis belénk égetik vonásaikat. Mint a víztükör gyűrűzni kezd a beledobott kő körül, itt is egy szó, egy emlék hatására minden megéled, a csendes lapok elevenekké válnak, a halvány rajzokba élet költözik, az apró vonásaikban megismert alakok egyszerre ismerősökké válnak, feltárul egész életök, a sok lassú leírás életté elevenedik.

Az ilyen nagy alkotások az irodalom díszei, méltóságának fenntartói, ezek fognak átélni évtizedeket s tanuságot tenni a korról. Nem mindennapi olvasmányok. Nem lehet akárhol beléjük nyitni, félórákra szétdarabolni, olvasásukhoz szent nyugalom szükséges. Tengerjáró nagy hajók nem nyomulhatnak be a lagunák szűk siká-toraiba, — oda háztól-házhoz sikló, könnyű gondolák valók.

A szaporább kisebb regények is azzal kérkednek, hogy ők a *ma* hírmondói; ez legtöbbször annyiban igaz, hogy kevesen érik meg a holnapot. Ezek a felületen maradva, hol a folyam tükrén élesebb és

tarkább a tükrözés, több meglepetésre, nagyobb formai változatoságra törekszenek. Régebben nagyjában szinte minden regény egy úton járt, az életrajzi regény útján, a főalak élete folyásának nyomán. Ezt az utat ma csaknem elzárta az ideges formakeresés; minden író új ösvényen akar indulni, a mellett tartalomban is új lépést kíván tenni. Van, aki természettudományi ismeretekben bővelkedik (Wells); más abban újító, hogy kimond s nevének nevez egyet s mást, a mi eddig szemérmesen kerülte a hangos szó s a papír nyilvánosságát (Lawrence). Huxley fel van háborodva a regények hallgatólagos hazugságán, mert mellőzik az apró-cseprő testi hangulatokat, ami szerinte döntőn hat cselekedeteinkre; maga titkos ajtón nyit be alakjainak rejtett életébe. Gide a tudatalatti világot kívánja felszínre hozni, az oknélkülinek látszó cselekvés kényszerét. (*Les Caves du Vatican.*) Divatba jött, hogy az író úgy vezet alakjai körébe, mint a valóságban egy idegen társaságba, ahol lassan jövünk rá, melyik név kit jelent, s az ottlevők minő kapcsolatban vannak egymással. Némely írók elfinomult alakjai Watteau-képek vagy dantei árnyak módjára lebegnek a valóság fölött. Mások messze tájakra kíváncsoznak vagy a természet világába, mint Giono, aki Mistral *Mireio*-jének költői világát igyekszik prózában megeleveníteni. A különködés betetőzője Joyce, aki néha a legfejtorőbb keresztretjtvénynél is keményebb próbára teszi olvasóit.

Alapjában véve ez újságok sem mai keletűek. Nincs-e korukhoz képest némi tudományosság Jules Verne regényeiben is, a távol vonzásával együtt? Stendhal valósággal sarkukhoz nőtt alakjainak s olvasott szívökben és gondolataikban. Ki szállt mélyebbre Dosztojevskijnél a lélek mélységeibe? Ami tollat a fennszárnyalók röptükben elhullatnak, a kisebbek azzal tömik meg vánkösukat, melyre álmódó fejöket lehajtják.

Az irodalom-tudomány — amiut ma az irodalom-ismeret és bírálat magát nevezni kezdi — minden törekvést, minden ötletet hamar új iránynak vesz s mindegyikre külön címkét ragaszt. Az irodalmi ismertetések hemzsegnek a postmaterialismus, expressionismus, surrealismus, populista s hasonló műszavaktól, mintha egy herbarium vagy egy gyógyszerház fiókjainak feliratait nézegetnénk, s már-már úgy tetszik, egy író sem ütheti ki fejét a maga fiókjából; Goethe, ha egyszer megírta *Reinecke Fuchs*-ot, gondolni se merjen *Faust*-féle tervre.

Az egyes irodalmak alapos ismerői és bűvárai e sokfelé ágazásban is rendszert tudnak felfedezni. Két jeles magyar mű is, Gyergyai Albertnek a mai francia regényírókról írt könyve témák, műfajok,

típusok szerint tudja osztályozni csoportonként az új regényeket ; Szerb Antal (*Hétköznapiok és csodák*) az angol regény területén egy nagy szabadságharcot lát, lázadást a puritán morál, az álszemélyiség, a megkötő formák ellen. Akinek azonban egyenként kerülnek kezébe e regények, az olyan olvasó sok különködést, sok furcsaságot talál bennök, itt-ott megütközni valót is. Úgy tetszik néha, az irodalom nagy üzletté vált, az író szemes bábugyártó módjára gonddal festi ki és öltözteti fel alakjait, hogy a vevőknek mennél jobban tessenek. Ezekben a művekben is sok új látás, megfigyelés, ötletes újítás van, de minél több a cifraság, annál kevesebb a lélek, mert a lélek, tisztelt közönség, igen, a lélek az irodalomban is az egyszerűeknek és igazaknak jelenik meg.

A mi újabb regényirodalmunk nem olyan gazdag, mint a nagy nemzeteké, bár éppen az elszakítottság ideje alatt Erdélyben értékes új irodalom fejlődött, mely a nemzeti életből meríti tárgyát. Nálunk nem halt meg a történelmi regény, sőt új életre kapott a nemzeti érzéstől. E mellett széltében terjed — külföldi mintára — a felemás regényes életrajz, mely a kész vázat a képzeletből cicomázza fel. Ezek tövéről sarjad újabban a legkényelmesebb, legpongyolább forma, a pőrén festett önéletrajzi regény, többnyire a fiatalság ébredésének, e kényes és szemérmes lelki válságnak lepletlen mutogatásával. Lelki oldala egy-egy nagy írónál tanulságos és figyelmeztető tanuvallomás ; — százszor ismételve : statisztikai szám.

Veszteségnek kell betudni, hogy az elbeszélés, mely szűk keretébe sokat befogadhat s hasonlatos az *Ezeregy éj* palackba bűvölt szellemeihez, nálunk egynapi életre van kárhoztatva a lapok tárcarovatában, kötetbe gyűjtve nem kelendő. Éppen ezért a novellatárgyak el vannak nyújtva regény-hosszúságra, pedig a regényt nem a terjedelem teszi ; regény és novella közt olyanforma a különbség, minőt Beethoven a zenében úgy jellemzett egy művön, hogy az nem quartett, csak trió négy hangszerre. — Érdem, hogy írónkban nincs meg az ideges újság-keresés, ami különködésre vezetne, — de nincs meg a nyelv gondja sem, ápolása és csiszolása, mire külföldön sokat adnak. Egy kínai író azt mondta : a stílus a nyelv, gondolat és egyéniség együtt ; — némely stílus azonban pusztán nyelv.

Életünk zürzavarából, szegénységéből, bizonytalanságából következik, hogy ritka nálunk az elmélyedés, a nagy problémák föltárására való hajlam, ami nélkül az irodalom olyan, mint — az Írás szavával — a zengő érc és pengő cimbalom. Regény-irodalmunk máig adós a korszak képével, pedig az irodalomnak is az a feladata, ami Shakespeare szerint a színészetnek, hogy felmutassa a kornak

önnön képét. Ismerjük el azonban : a külföld jelesebb íróit nagy feladatokra kettő segíti : egyik az olvasók szeretete az irodalom iránt, büszkeségük nemzeti irodalmukra ; másik egy nagy hit : az írók hisznek az irodalomban, hatásában, fölemelő és formáló erejében. Különösen hinni, minden áron hinni kell ebben a magyar írónak, mert nálunk az irodalom nem pusztá szórakozás, nem is művészet merőben, hanem a nemzeti élet egy része.

Bízunk kell abban, hogy Európa nem fogja vak Sámsonként magára rántani a tetőt, hanem a civilizáció és kultúra visszanyeri uralmát, s a művészetek és az irodalom az új évtizedben fel fognak virulni : ebben a hitben nyitom meg a Kisfaludy-Társaság 92-ik közgyűlését.

Voinovich Géza.

Az élő Fáy András.

Beszéd a Gyulai-serleggel a Kisfaludy-Társaság ünnepi lakomáján.
1940. február 11-én.

Nemrég ünnepelte a Hazai Első Takarékpénztár Fáy Andrást, mint száz évvel ezelőtti alapítóját. De a Kisfaludy-Társaságnak is kötelessége e kiváló férfiú emlékét felújítani, nem ugyan mint nemzetgazdáét, hanem mint íróét, aki éppen egy századdal ezelőtt az akkor pár éves életű Társaságunknak első igazgatója volt, aki megszilárdította a Társaság szellemi és anyagi alapjait s kiszélesítette munkakörét. Mi él Fáy Andrásból ma is a magyar irodalomban? mivel szötte bele nevét maradandó módon a magyar művelődés fejlődésébe?

Géniuszának alapvonása a higgadt, józan, fölényes bölcsesség. Szellemi struktúrájának ez a fő jegye bontakozik ki mind irodalmi, mind gyakorlati : politikai, közművelődési és gazdasági tevékenységében.

Életbölcsésége a hozzámért legjobb formát *meséiben* találta meg. Ezek legmaradandóbb alkotásai, melyek nagy számmal ma is élnek. Miért? Mert a tipikus, örökké felbukkanó emberi gyarlóságokat, hibákat, vétkeket korholják, melyeknek minden emberi nemzedék részese. Vajjon minden korban, Fáy korában is és a mi korunkban is, gyakran a legszebb cselekvéseknek rugója is nem a nagyra-vágás-e, sarkalója nem a hiúság, a haszonlesés, a vagyonszerzés-e? az emberi viselkedésnek nem örök lelki indítéka a gőg, az irigység, a rosszakarat, a mások fölé kerekedésnek vágya? Fáy gyermekkorától kezdve nyitott szemmel jár az élet iskolájában, élesen figyeli meg az emberek gyarlóságait, félszégeit s balitéleteit. Ezeket azonban nem szívtelenül, zord moralista módjára, hanem derült

kedéllyel, szelíd maliciával, a vidám bölcs emberszerető kedvességével gúnyolja ki. Megnevelteti olvasóját, hogy tanítsa. A jólelkű erkölcsbírónak nyíla talál, de nem vérez. Maga mondja 1820-ban először megjelent meséinek és aforizmáinak ajánlólevelében: «Az epés szatirától, szűrő pasquilltól és a döfő epigrammáktól mindig irtóztam. Mindazáltal véremben vala mindig jobbra-balra csípkedni, amint néminemű nyomai tán látszanak is ezen különös kedvtelésennek meséimen. Látom itt, mint húzza ki sok kegyes olvasóm zsebéből kárhoztatásomra a morálrőföt, melyhez minden cselekedeteket, mondásokat és mozdulatokat, melyek a máséi, méregetni szokott s szüntelen kéznél tart.» Fölnyenes bölcsesége nem engedi Fáyt beleesni a moralisták gyakori hibájába: az ember erkölcsi természetének egyoldalú pesszimista szemléletébe, mintha minden ember mindenes-tül ragadozó állat lenne. Nem érzi magát Milton Pandaemoniumában, az ördögök világában, ahol csak a sötétség az, ami látható. Jóságos szíve fogékony az emberi jóakaratra, szeretetre, odaadásra is: ezeket sem tagadja ki a világból. Bár sokat csalódik az emberekben, ösztönös életkedve épen marad. Hittelt hisz kora liberális felfogásának optimista alaptételében: az emberi haladásban és tökéletesedésben. Az élet örömeit élveznünk kell, de bölcs mérséklettel. «Élni tudni» — ebben áll a legnagyobb művészet és filozófia. Erre akar tanítani meséivel, de nem úgy, hogy gúnyja ostorával elriasszon, nevetéséből a káröröm sziszegése hallassék ki, hanem úgy, hogy mindenki érezze, hogy az erkölcsbíró szemében a humor fájdalmas könnye ül, melyet a magán- és közélet sok gyarlóságának láttára éppen emberszeretete buggyant ki belőle. Gyakoribb nála a finom japán állatmeséknek szelíd bambuszesapása, mint Aesopusnak kemény ostorsuhintása. A meseírónak komoly étoszából előszökkenő közvetlenség és egyszerűség a Fáy-féle mesék megragadó- és hatóerejének legfőbb forrása. Nem hangzik ki belőlük semmi mesterkélt, nyomasztó prédikáció: a tanulság számunkra nem az erkölcsnek fogalmi magyarázata, hanem közvetlen, szemléletes megéltetése. A több, mint nyolcszáz mesét és aforizmat Fáy nem hosszas tűnődés nyomán, izzadva szerkeszti, hanem lelkéből egy-egy erkölcsi eszme mindjárt a jellemző helyzetben és alakokban megtestesülve pattan elő: elvont eszme és szemléletes költői hasonlat egyszerre születnek meg elméjében. Maga mondja meséiről: «Azok egyedül léleksugallatok, minden művészöntudat nélkül.» A meséknek Fáy lelkéből való közvetlen kipattanása teszi ezeket oly elméssé, elevenné, leleményessé, csattanóvá és változatossá, egyben ma is élvezhetővé. Milyen eleven erővel élvezhetjük pl. *Az orosz lán és a medve* meséjét, különösen ma,

amikor az egyéni és közéletben, de meg a népek nemzetközi életében is a küzdelem fokozottan kiélesedik. Az oroszlan ezt parancsolja titkárának, a medvének : Háborúm lesz az elefánttal ; ird meg a háborús proklamációt! — Kár ezzel fáradsunk, uram! — felel a medve. — Ha győz felséged, az egész világ hinni fogja, hogy igazsága volt ; ha veszt, senki sem fog ügyelni proklamációjára. *Az igazság felséged körmeiben, nem az én pennámban vagyon.* — Lehet-e plasztikusabban szemléltetni a *ius fortioris*-t s nyomatékosabban igazolni a hadüzenet nélkül megindított háborút a *tények* hatalmi síkján, mint a magyar életbölcsek a reális politika talaján mozgó meséje?

Fáy nagy gyakorlati lélekbúvár, akinek ösztönös psychognosisa előtt nem marad rejtve a léleknek legkisebb tipikus rezdülése és fodrozódása sem. A világirodalom tanító meséinek nagy bölceit mind jól ismerte : Aesopust, Lafontaine-t és Lessinget, de nem nyűgözte őt a műfajnak és példának semmiféle merev klasszikus szabálya : eredeti tudott maradni. Eredetiségét mindenekelőtt töről metszett igazi magyar szelleme biztosította. A magyar néplélek sok századon át leszűrt életbölcsege mintegy összesűrítve szólalt meg benne. Erkölcsi eszméi egyetemes emberiek ugyan, de meséinek alakjai, helyzetei, szinte érzéki szemléltető módja és nyelve merőben magyar. Fáy meséit a magyar magán- és közélet félszégeire szabta, ezért oly kézzelfoghatóan konkréték és érthetők számunkra. Nem hideg és elvont, unalmas és aggságoskodó prédikációk, hanem meleg, élénk, megragadó, nagy sugalmazó erejű gazdag élettapasztalatok, melyeket az olvasó azonnal önkénytelenül személyesen magára és környezetére alkalmaz. Ezek a mesék sokszor kis lelkiismeretvizsgálatok : az önmegismerés hatékony eszközei.

Jól érthető tehát lelkes fogadtatásuk. Nem volt magyar könyv Kisfaludy Sándor *Himfy szerelmeinek* megjelenése óta, mely oly gyors és mély hatást tett volna a magyar olvasóközönségre. Szemere Pálnak jóslatát, aki először fedezi fel és buzdítja Fáy meseíró tehetőségét, már egy századnál több idő igazolta : «Élni fog (Fáy) meséiben.» Kazinczy hozzá intézett levelében siet kijelenteni, hogy ez a mese-könyv elég ok arra, hogy Fáy már most «a nemzet első korabeli írói közé számláltassék». A reformkorszak nagy eszméi, olyanok is, amelyek a szigorú cenzura miatt csak burkolt formában, képes beszédben voltak kiröppenthetőek, először Fáy meséiben jelentkeznek. Ezt elismeri a reformkorszak legnagyobb alakja, Széchenyi is, amikor Pest vármegye gyűlésén 1838-ban nyíltan hangoztatja : «A honi reform teendőire nézve az első eszmét, akaratot, önelszánást Fáy András meséi ébresztették föl bennem.» Vajjon lehet-e a legnagyobb

magyar e vallomásánál fényesebb bizonyíték Fáy meséinek lélekbe markoló s cselekvésre készítő erejére?

Fáynak egyéb szépirodalmi művei: beszélyei, regényei és vígjátékai, bár irodalmi fejlődésünkben mint átmeneti kapcsok jelentős szerepet játszanak, nem maradandó, hanem csak történeti értékűek. Nem élnek ma már a köztudatban elevenen, mint sok meséje. Oly korban kezdett írni, mint maga mondja, amikor az irodalmi nyelv és ízlés nálunk csak a kezdetén állott, csupán Kazinczy mutatott jobbra követhető utat. De érdem volt már az is, ha az író úgy írt, hogy szélesebb tömegek olvasták. Fáy ezt elérte: ő volt a legolvasottabb író, míg Jósika föl nem lépett. Ennek természetes oka, hogy valamennyi műve minden ízében magyar: magyar tárgyat, alakokat, típusokat választ, magyaros józan egyszerűség és természetesség jellemzi; közérthető, világos, köznapi, sokszor népies zamatú nyelven ír, munkáin derűs világnézet ömlik el. Vig elbeszéléseivel Kisfaludy Károlyt megelőzte. *Különös testamentoma* az első magyar társadalmi novella: a magyar élet humoros bírálata. Fáynban a filozófus itt sem tagadja meg magát: ugyanaz a gyakorlati életbölcseleti tanító törekvés színezi kezdettől fogva elbeszélő kedvét, mint mesévényáját. A nemzetnevelő irány adja kezébe a szépirodalmi tollat. Jellemző erre, hogy első novellájának főhőse végrendeletében tízezer forintot hagy egy tanítóra, «aki ne az ó és új filozófia szőrszálhasogatásait, de az élet filozófiáját tanítsa, mert a főtudomány: élni tudni a világban.» A magyar regény történetében fontos kiindulópont Fáynak *A Bélteky-háza*, mint az első magyar társadalmi regény. Két család történetében rajzolja meg a régi és az új Magyarországot s szemlélteti az utóbbi győzelmét. Ha a ma embere első kézből akarja megismerni, milyenek voltak a múlt század huszas éveiben Magyarország társadalmi és gazdasági viszonyai, Fáynak ezt a regényét kell olvasnia. De megismeri belőle egyszersmind a nemzet jövőbe iramodó vágyait és reformterveit is, mert ez a regény nem egyéb, mint Széchenyi programjának népszerűsítése és szélesebb rétegek számára közérthetővé formálása szépirodalmi köntösben: két évvel később jelent meg, mint a *Hitel*. A reformeszméktől terhes, sok hosszú gazdaság- és társadalompolitikai, magánnevelési és közműveltségi fejtegetésekkel teletüzdelt hatalmas mű valóban irányregény, de a sok bölcseelkedés miatt szerkezetében és jellemző erejében művészietlen alkotás, melynek egyoldalú tanító célzata alig hozható összhangba az esztétikai szempontokkal. Élte fogytán írt drámáiban is a szertelenül sok okoskodás elszínteleníti a hősöket, sokszor kétlábú absztrakciókká halványítja, a drámai feszültséget elernyeszti vagy az eleven

komikai eret lüktetésében gátolja. *A külföldiek* c. vígjátékában például a külföldről hazatért magyar huszárcapitány hosszú nyelvészeti fejtegetésekbe boesátkozik, hogy helytelenítse nyelvünk hirtelen és indokolatlan újítását. Valamikor nagy gyönyörűséggel olvasta a *Kartigám kisasszonyt*, *Etelkát*, az *Arany pereceket*, *Argénist* és *Kassandrát*: ezek talpraesett, tősgyökeres magyarsággal írt munkák. De amíg Olaszországban allomásozott, azalatt sarkából kifordult Árpád apánk nyelve: mikor hazajutott, alig tudott kenyeret, vizet kérni otthon a régi nyelven. «Üdv önnek, kapitány úr!» — így fogadta a szobaleány; «nővére — ezen a testvérét értette — uncsa honi; a nagysás asszony imáját — tudniillik imádságát — végzi; a gyógyszerárba — értsd: patikába — sietett.» A derék kapitány, ha otthovalói beszéltek vele, csak találgatta, mit mondanak. Aztán új magyar könyveket próbált olvasni, de alig őrlött kővágói munkával bennük pár lapot, letette, mert nem értette őket. Hordja el a szél ezeket a nyelvcsigázókat!

Ha Fáy szépirodalmi műveire túlságosan ráfekszik is a didaktikai iránycélzat s a játszi Múzsát nem tudja bennük helyettesíteni a tudós Athéné, az esztétikai erő hiányáért sokban kárpótolja az olvasót a magyaros zamat, az egészséges humor s a korabeli társadalom eleven képének finom tükrözése. Előbb említett vígjátékának egyik alakja például arról panaszkodik, hogy «a magyar kisasszonyokról ritkán tudhatni, melyik nemzethez tartoznak. Angolul öltözködnek, franciául esznek, németül beszélnek és táncolnak, magyar levegőt szívnak s értenek magyarul is, de csak a cseléd végett... Az asztaloknál hősök vagyunk! A zöldnél sokat vitatkozunk, a fehérnél bámulásig eszünk. Már korán hajnalban jóétvágyat kíván nálunk minden szembetalálkozó az ebédhez, délután a vacsorához; s ha szabadon vigadni akarunk, görbed utánunk a cselédség az emiinnivalóval.»

Fáy azonban nemcsak a magyar társadalom negatív bírálója és szatirikusa, hanem elsősorban *pozitív magyar*, aki az ország újjáépítésére törekvő reformgondolatokban kifogyhatatlan s ezek megvalósításában a legszívósabb munkaerő. A magyarságnak egyik legtevékenyebb s leghasznosabb fia. Sokoldalú szellemében a világos ész nagy gyakorlati érzékkel s tetterővel párosul. Nincs forrongó korában a magyar életnek olyan politikai, irodalmi, művelődési és gazdasági kérdése, amelynek megoldásában Fáynek cselekvő része ne lenne. Valóban ráillenek Szemere Pál szavai: «a haza mindenese.»

Fiatalon Pestre költözve, szervezni iparkodik a magyar irodalmat: háza a fiatal írók gyűlőhelye, ahol mint kis írói körben eszné-

ket cserélnek és érlelnek. Csakhamar a politikai és társadalmi életben is élénk cselekvő részt vesz s az ország első vármegyéjének vezető emberévé emelkedik. Még mielőtt Széchenyi porondra lép, egész sereg gazdasági és művelődési reformeszmét pendít meg, 1825-ben pedig egy szervesen összefoglaló javaslatban fejti ki a szabad ipar és kereskedelem bevezetése, a büntető-törvénykönyv megalkotása, a közigazgatás újjászervezése, a takarékpénztár alapítása, a színházügy fejlesztése terén fölmerülő sürgős teendőket. Amikor Széchenyi felép, Fáy azonnal hő lelkesedéssel csatlakozik hozzá, a megyegyűlések küzdelmeiben mintegy alvezére, aki azonban az eszmék terén szerényen csak szatócsnak minősíti magát Széchenyihez, a nagykereskedőhöz mérten. Egy ideig Kossuth Pesti Hirlapjába is mint közíró politikai és társadalmi cikkeket ír, de csakhamar túlzónak tartja Kossuth irányát. Sokat küzd a Lánchíd, a vámkérdés s a szabadszólás kérdésében. Ő veti fel először már a negyvenes években az Ausztriával való közös ügyek rendezését delegáció útján. Magyaros ízü, józan s mesterkéletlen beszédeinek mindig megvolt a maguk komoly hatása.

A régi patriarkális, maradi nemesi társadalmi felfogással szemben a kor demokratikus és liberális szellemének józan, mérsékelt híve: a reformokat fokozatosan óhajtja megvalósítani. Népbarát lelkülete már akkor nyilvánul, amikor mint fiatal gazda elengedi jobbágyainak a dézsmát és a robotot, réteket és kukoricaföldet bocsát rendelkezésükre. Azonban a túlzó liberalizmussal szemben nyíltan síkra száll: a politikában «józan fontolgotó». Világosan látja a hozzánk Nyugatról átplántált koreszméknek veszedelmes irányban is sugalló hatását. Arról panaszkodik, hogy mindenki az új eszmék megfélemlítő hatása alatt áll: senki sem mer illiberálisnak látszani. Rengeteg zavaros indítvány hangzik el a megyegyűlésen. «S többnyire elfogadtatnak minden kiszámítás és feltétel nélkül, mert a szabadelvűség zamatja érzik rajtuk s a szabadelvűség most — divat. Szent divat ugyan, mely alapja józan haladásunknak is; de minden divat némi felületességet is hordoz magával, s ez az, amitől én félek.»

A liberális koreszmékért lelkesedő politikusokat egy 1841-ben kelt levelében három típusba sorolja. Az elsőnél a fej és a szív egyformán szabadelvű: úgy cselekszenek, ahogy gondolkodnak és éreznek. A második az elvkergetők típusa: a fej felvilágosodott, szabadelvű, de a szív önző: beszélnek, de nem cselekszenek; mihelyt a reform egyéni kárukra van, a megvalósítással már csendben késnek. A harmadik típus a divatúzóké, akik megtapsolják, éljenzik az új eszméket, melyeket lényegükben és kihatásaikban felfogni sem tud-

nak, annál kevésbbé hazánk körülményeivel egybevetni. Olvastak róluk külföldi könyvekben, azonban mélyebben sohasem gondolkoztak. De divat szabadelműnek lenni: ez a műveltségnek, lelki emelkedettségnek jele. Ezekkel nem bír semmi józanság, az első típusnak bármilyen jóakarátú erőlködése. Az a nyertes a megyei gyűléseken, aki a szabadelvűségben a legtöbbet ígér.

Ha a szabadelvűséget negatív előjellel látjuk el, Fáy jellemzésében megkapjuk a mai idegenből ideáramlott koreszméknek a régiekével való szakasztott azonos hatását s politikai technikáját. Fáynak fölényes életbölcsesége, az elméleti divatsugalmak fölött álló gyakorlati érzéke, «józanul fontolgató» politikai iránya föntebbi szavait ma is igen időszerűvé avatja: mintha a ma is élő Fáy szólna hozzánk.

De ugyancsak sok, ma is érvényes időszerűség rejtőzik művelődéspolitikai gondolataiban is. Joga volt a nemzet elé művelődési eszményeket kitűzni, mert korának egyik legműveltebb magyarja volt, a folytonos önművelésnek és tudásszomjnak legszebb példája. Termékeny tanügyi gondolatait, főképp a nőnevelési intézményekre vonatkozókat, a kiegyezés korának nagy miniszterei, Eötvös és Trefort, iparkodnak megvalósítani.

Sokoldalúsága a műveltség terén egyenest bámulatba ejtő. A zene iránt való fogékonysága jurátus korában annyira előtör, hogy Lavottától tanul hegedülni. Nemcsak jól játszik, hanem zeneszerzéssel is megpróbálkozik. *Ne sírj lyánka* verséhez maga komponál kissé érzelgős zenét. A színészetet jelentős magyar közügynek tartja. Gyűjtést rendez a színészek s a pestvármegyei színház számára. A budai színházat évekig igazgatja, maga ad játékasításokat a színészek számára. Az ő színigazgatói ízlésének szellemében formálódott ki Megyerinek, Lendvaynének, Laborfalvi Rózának színészi egyénisége. Egy évtizeden át a magyar színügy lelke. A Nemzeti Színház számára a Grassalkovich-telket s megszerzésének módját Fáy ajánlja. A képzőművészet is bensőleg érdekli. A szobrászat felsegélésére alakult társaságnak ő a lelke. Thorwaldsen és Canova tanítványának, Ferenczynek minden áron munkát óhajt biztosítani. Nem időszerű művészetpolitikai kérdés-e ma is a művészek megélhetésének biztosítása? Fáy idevágó írásai nem eleven erővel hatnának-e ma is reánk?

Nemzetnevelő tervének egyik jelentős gondolata a magyar népnek takarékosagra való nevelése. Kitűnő gyakorlati érzéke és széleskörű gazdasági ismerete nagy szívóssággal teremti meg 1840-ben a Hazai Első Takarékpénztárt, mely elé célul tűzi ki, hogy «a köznépen segítettő philantropikus intézet legyen.» Emberbarát szelleme

a magyar kapitalizmus első serkenése idején a gazdasági célt már a szociálpolitikai gondolattal kapcsolta össze. Vajjon az utóbbinak ma annyira időszerű és felfokozott hangsúlyában nem Fáy lelke szólal-e meg?

*

A Fáyak őse Rugacs székely vitéz, akinek fiai mentették meg a gyászos Muhi pusztáról menekülő IV. Béla király életét, amikor lovukat felajánlották neki. Ezért a Fáyak címerében ma is fehér ló ágaskodik, melyet egy magyar vitéz kantáron fog. Fáy András ősei a hazának vitézei voltak, a késői utód a magyar kultúrának egyik legtevékenyebb bajnoka. A művelődés terén a haza védelmében és fejlesztésében nem kisebb érdeme van, mint nagy őseinek a csaták mezején. Kedves gondolata volt, hogy az emberi nagyságot azon mérjük, ki mennyire boldogította embertársait. Ha ezt a mértéket alkalmazzuk, nagysága valóban hatalmas arányokat ölt. «Használni! vala éltem minden törekvése» — mondja maga. Korában hazájának valóban leghasznosabb fia volt : ő a magyar Franklin Benjámín.

Kornis Gyula.

Hamlet a Nemzeti Színházban.

A Nemzeti Színház újabban ismét több Shakespeare-darabot ad elő, új rendezésben, új díszletekkel, nem ritkán új fordításban is. Néha attól is elfordul, ami a régi rendezésben jó volt. Így a legutóbb adott *Macbeth*-ben, melynek fordítása (Szász Károlyé) egyike a legjobbaknak a régi fordítások közt ; Szabó Lőrinc fordítói művészete sok máshoz fordulhatott volna, melyekre jobban ráfér a megújítás. A rendezés is elvetett néhány jó vonást a régiből. A boszorkányok régebben odvas, csonka vén fákból szólaltak meg, *Macbeth* útja mentén ; most fekete háttér előtt phosphoreskáló leplek lebegtek, talán lidérceket jelentve, de akkor nem kellett volna két-ember magasnak lenniök. A lépcső, melyen Duncan király *Macbeth* várába végzetes nyugvására indul, most egy kis lépcső, oldalt ; azelőtt szemben volt a nézővel, joggal, mert a főszínhely a darabban, azon megy föl gyilkos tetteire *Macbeth*, azon jó vissza, magával hozva véres töreit ; azon megy föl a lady szintén, onnan jöhet később is, tébolyultan, még folyvást látva kezén a vért : a bűnösök önkénytelenül visszatérnek a tett helyére. Mennyi játékra ad ez alkalmat a színésznek, mennyi rettegést kelt a nézőben. Az sem szerencsés, hogy a

lakoma asztala véggel van a néző felé s tulsó végén emelkedik föl theatralis lila ködben Banquo szelleme. Ha az asztal hosszant állna a néző előtt, világosan látszanék az egy üres hely, melyet Macbeth nem lát üresnek; ez üres hely többet mondana az asztal végén fölmeredő, nagyon is látott szellem-alaknál. Mindezt csupán a korlátlan újításra mondjuk, egy-egy jól eltalált régi vonás védelmére.

Hamlet rendezése merőben új, de megállja helyét. Írták, hogy a színhely hű mása a helsingőri várnak. Ez nem fontos ugyan, hiszen Shakespeare sem látta e várat, de a szoros kis udvar, apró nyomott szobák — középkori és vár-hangulat. A díszletek gyorsan és ügyesen változnak át, s a rendezés leleményesen használja fel a főbb színhelyeket. A temetőnek például csak kőfalát látjuk, egypár beléeresztett síremlékkel; — ez a háttér könnyen felröppen, s mögötte ott a várudvar. Itt folyik a legtöbb játék. Körül emeletes épületek, előttük nyílt folyosó — ‚emelt tér‘ a szöveg szerint; itt őrködnek Bernardo és Marcellus, itt jár a szellem; ez később a színjáték helye: fent a folyosón a király és a nézők, a lépcsőn Ophelia és Hamlet, az udvaron a játszó emelvénye, vaskos lábakon, — egészen a Shakespeare-korabeli színház, a Wett-féle régi vázlat szerint. Ez a helye a gyilkos párharcnak is. Ez valószínű és sikerült beosztás. Igaz, a szellem-jelenés jobban hat a várlaktól távol (a szöveg szerint is messzebb hívja Hamletet), nyílt ég alatt; emlékszünk a Reinhardt-féle képre: alacsony várfal, mellvéd, — és a csikorgó kriptajátó; míg a szűk udvaron bajosan látni, hogy a hajnal jó a dombon; — de ‚nagyon tühelyre vennők, ha így vennők‘.

A belső helyek is egyszerűen vannak jelezve. Egyik oldalon a trón terme, itt találkoznak a király, királyné, Polonius, — itt hallgatják ki függöny mögül Hamletet; a másik oldalt kisebb szoba, Poloniusé, némi változtatással a királynéé, hol Hamlettel beszél. Mindez magaslaton, előtte lentebb tér, itt találkozik Hamlet Poloniuszal, Ophéliával, a színészekkel. Mindez leleményes és célszerű.

Sajnos, az előadás nem áll minden részében ilyen fokon, mint a kiállítás. Mintha a Nemzeti Színház is azt az elvet követné, melyet egy időben az Opera: ha rövid a hangod, toldd meg szép díszlettel. Kivált Gózon Poloniusa kirívó. Polonius finom udvari ember, ennyiben kicsinyes és körülményes; — művelt, a beszéd egy-egy jó fordulatát ismétli, helyesli, gyönyörködik benne (mint a ‚bóbás királyné‘-nál); fiának adott tanácsai, s ahogy Rajnáldot tudakozódnival utána küldi, bölcs embernek mutatják; nevetséges, amikor a királyfi ‚ugratja‘ s ő mindent ráhagy, amit a királyfi a felhő változó alakjában lát, — de ez is az udvari ember sínulékony-sága, kissé tart is az

örült' Hamlettől. Mindebből semmi sincs ebben a Poloniusban. Laertes a másik, aki semmit sem hallott abból, amire Hamlet a színészeket tanította.

A színház a darab teljes szövegét adja: e részben nem hagyhatunk szó nélkül egy lényegbe vágó változtatást. Ez az, hogy a rendezés Hamlet nagy monológját kitepi helyéről s elébe teszi az egész darabnak. A színpad előtt a zenekar helyén egy sarkophag áll, két oldalt lépcső; Hamlet egy lámpával lemegy a sírboltba, atyja kőalakjához, s ott mondja el magánbeszédét. Igaz, kalóz lejegyzők össze-vissza szabdalták Shakespeare szövegét, de ez nem ok arra, hogy ma is ezt tegyünk. E rész kiszakítható a szövegből, egy nagy töprengés folytatása ez, mely szóba ömlik, mikor Hamlet elénkbe lép és lelkébe kell látnunk. Az előzőkhöz éppen ezért nincs hozzákapcsolva. — Opheliával is találkozhatnak e nélkül — amit neki mond, «Eredj kolostorba», szavak szerint nincs összefüggésben monológjával, annál inkább összetartozik vele lélektanilag. Viselkedhetnék-e így, ha nem a belső izgalomnak oly fokán, minőt e töprengése elárul, melyben az élet nyomorúságai és a halál rejtélye üldözik? Itt érlelődik meg benne minden, az életközöny, az öngyilkosságba menekülés helyett a bosszúra elszántság, hogy „fontos merényét tettere váltja”, ha bizonyosságot szerez; ennek szenteli magát, szakít minden egyébbel. elsőnek azzal, ami legdrágább neki: Opheliával. — Ha a nagy monológot kivesszük helyéről, hézag marad Hamlet lelki fejlődésében, a cselekvényben is. A darab elején pedig nem sok értelme van. A palotában még csak csendes bú nyomja, „felhők csüggenek rajta”. A nagy benső harc után ez visszaesés volna. Bánata akkor változik keserű felháborodássá, mikor a szellemtől megtudja apja halálának módját. Ez a megrázó jelenet azonban elveszti erejét, hogyha már előbb találkozik atyja kőszobrával a sírboltban, oly végletes gondolatok között, minőket magánbeszéde kifejez.

Uray is érezte ezt; a sírboltban önkénytelenül csöndessé, nyugodttá tompította magánbeszédét. Gyöngéden hajlik a kőalak fölé, mintha élöre, mintegy hozzá beszél, aki már túl van az élet és halál örvényein, ezeken töpreng, — mint kedveseinek halála körül minden jobb szív. De mi értelme van ott annak a panasznak, hogy a gondolat elhalványítja a tettet, — midőn Hamlet még semmi tette sem készül?

Egyébként az előadás ünnepnapja a Nemzeti Színháznak és a közönségnek. Uray teszi azzá. Ő kiválóan alkalmas Hamlet szerepére. *Hamlet* nem véres tragédia; „ein Gedanken-Trauerspiel” — mondotta róla Schlegel. Nem is annyira gondolatokkal teljes, inkább érzésekkel,

lelki étellel. 'A legigazibb szívtaplálék', — írta Péterfy. Egy magános nemes lélek tragédiája, aki jobb koránál; ha a szeretet büntetésre indítja is, bizonyosságot keres, elszántsága mellett visszariad a durva eszközöktől, nem áll rá a keze. Elszántsága nem alszik ki, csak viaskodik önmagával, s nem hal meg a nélkül, hogy véghez ne vigye. A töprengés, a csüggedések és fellobbanások lelki rajza az, ami minden korok emberére hat. Más tragédia tettekkel szól hozzánk, ez érzésekkel. Érzések hullámozása az egész. S e részben Uraynak ritka adománya van. A neki való szerepekben egyéni rokonszenvenessége fokozza az alakét; sorsa sohasem közömbös a nézőnek. Ez nagy színészi erény, mely a magáéból kölcsönözhet a játszott szerepnek. E tekintetben Hamlet alakítói közül Moissival rokon. Ódry Hamletje súlyosabb volt, keményebb, korosabb; Uray Hamletjét viszont a lyra aetherregése veszi körül.

Fokozza ezt az is, hogy fiatalabb Hamletet játszik, mint jeles elődei; alakja és egyénisége hozza ezt magával. A sírásó azt mondja, akkor adta fejét e mesterségre, mikor Hamlet királyfi született: most harminc éve. Azt is mondják róla a párviadalnál, hogy 'tikkad, mert kövér'. Ezt alighanem egy vastag színészre írták bele a szövegbe. Talán a harminc év sem egészen hiteles. Akkor a királynénak ötven körülínek kellene lenni; ezt abban az időben magas kornak nézték; viszont Hamlet atyjának szakálla még csak 'ezüst deres' volt. Hamlet még Wittenbergbe készül, tanulni. Barátai, Horatio, Laertes, nőtlen ifjak. Ő is az: még most teszi a szépet Opheliának. Harminc éves férfi, kivált abban a korban, ugyancsak meglett ember. A trónöröklésnél sem lehetne féltetni. Ez a töprengés, halogatás, az egész szívzajlás meglett férfinél kevésbé volna érthető, vagy rokonszenves. főképp ebben a tettekész világban. Nem tudnám a szövegből igazolni Hamlet fiatalabb korát, Hamlet lelkéből inkább. (— Tudjuk különben, hogy az első quart-kiadásban a sírásó Yorickot tizenkét esztenedeje mondja halottnak, akit Hamlet gyermekkorában ismert, — akkor Hamlet huszadik éve körül járhat.) Mindezt nem csak Uray fiatal Hamletjének mentségére vagy igazolására hozom fel, mert ő ez alakítást fényesen igazolta játékával.

Ifjú, igaz, de előkelőségével kiválik mindenek fölé; 'fejedelmi dán', mint atyja volt. A mozdulatoknak esodálatos változatossága mind festői, egytől-egyig. Mily szótlán bánat nehezül rajta a palotában; midőn atyját említi, egy szemrebbenés mutatja, hogy valóban előtte a káprázat. Mint nekifeszül, sápadtan, a Szellem szavának! Nem dülja fel öltözetét, csak inge van nyitva nyakán, de egész alakja összeesik, dereka meghajlik, szeme zavaros, midőn nagy élménye

megrázza. Lenézőn játssza a bolondot Poloniusszal, sértődve Rosenkrantzal, természetelen magas hangon, elutasító rövid szavakkal, máskor szemlátomást belemelegszik az „ugratásba”, szeme mutatja, mint gyönyörködik zavarukon. Közben meglebbenti álarcát, egy-egy józanabb mondatnál visszatér természetes hangjára. A színészekkel egészen világosan beszél. Csak Ophéliának mutatja magát erősen háborodottnak, kiábrándító szándékához képest, amit roppant belső felindultsága fokoz. A színjáték bizonyossága után megváltozik. Mikor a királyné hivatja, eldobja álarcát, keményen beszél vele, csak apja szelleméhez fordul lágyan, anyjához megint hideg, parancsoló. Többé nincs játék, megkeményedik. Horatióval, akinek a Szellem titkát is fölfedte, régi hangján beszél, de egész alakja, testtartása, minden mozdulata kihültebb, — a bizonyosság és elszántság megedzi. Nyugodtan, szinte fásultan mondja el bölcselkedéseit a temetőben, a halál gondolatával már megbarátkozott. Yorick koponyájáért nyúlva, nem kezébe, csak köpenye szélébe fogja, — ez színészi hagyomány; de ez a Hamlet nem az udvari ember tartózkodásából teszi ezt így; ő kezét nyújtja érte, csakhogy keze visszariad az érintéstől, — úgy fogja palástjába. Amint Ophelia sírja mellett kikiáltja előbb megtagadott szerelmét, azontúl fagyos a hangja, nyugodt minden mozdulata, minden háborgás elült, fásult józanság vesz erőt rajta.

Részletes tanulmányt lehetne írni ez alakításról. Most csak azt mondom el: egy sokat látott, szigorú kritikus társaságában néztem végig. A játék kezdete előtt azt mondta: tizenkét Hamletet láttam eddig, tizenegyet nagy művészek alakításában, a tizenkettedik az, amint elképzelem; ez lesz a tizenharmadik. A darab végén így szólta hozzá: Valld be, hogy ez a Hamlet nem a tizenharmadik, — hanem a tizenkettedik. — Ráhagyta: — Igazad van.

F. G.

IRODALOM.

Fény- és árnyképek egy nagymultú tudományos egyesület működéséről.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület háromnegyedszázados tudományos működése. 1859—1934. A választmány megbízásából szerkesztette dr. György Lajos főtítkár. Kiadja az Erdélyi Múzeum-Egyesület. Cluj-Kolozsvár. 1937. (1938!) 8-r, 346 l.

Egy nagymultú tudományos társaság 75 esztendő működések történetét nyújtja ez a vaskos kötet. Becsületére válik Erdély küzdő és szegénységre jutott magyarságának, hogy nem felejtkezett meg erről az évfordulóról s nagy erőfeszítéssel megörökítette a jövő számára a magyar kultúrának ezeket a bizonyágtevő dokumentumait. Fény- és árnyképek a multból, sokatmondó hallgatás a jelenről: ezek követik egymást a könyvben.

1859. november 23-án mondotta ki Erdély Széchenyije, gróf Mikó Imre, a kolozsvári Vigadó nagytermében összegyűlt előkelő közönség előtt az Erdélyi Múzeum-Egyesület megalapítását. Feladatául ezt jelölte meg: «A mi célunk: A tudományosságunk egy új templomot alkotni egyesületi úton.» Pontosabban nem igen lehetett meghatározni akkor, az abszolutizmus idején, a célt. Múzeumot akart létesíteni erdélyi ritkaságok, régiségek és természeti kincsek egybegyűjtésére, de voltaképpen ennél messzebbmenő célja is volt: egy magyar tudományos egyesület megalapítása. A gyűjtő tevékenység mellett szervezni akarta a feldolgozó és tudományos munkát is.

Mindkét irányban lelkes munka indult meg, amelyet részletesen ismertet a könyv. 1872-ben megnyílt a kolozsvári tudományegyetem. Sok szorgalmas és jelesen képzett tanár működött az új egyetemen s ezeknek példája másokat is tevékenységre ösztönzött. Ennek a munkásságnak, az Egyesület történetének összeállításában az a megfontolás lebegett a könyv szerkesztője előtt, hogy a mai idő nem alkalmas sem a 75 év történetének részletezésére, sem a gyűjtemények multjának, anyagának és helyzetének ismertetésére. Ezért ezt jobb időkre bízva, csak annak a feladatnak elvégzésére szorítkozott, hogy a szorosán vett tudományos téren milyen működést fejtett ki az Er-

délyi Múzeum-Egyesület és hárommegyed százados munkája milyen nyomokat hagyott a magyar tudományosságban és közművelődésben.

Alos és részletes összeállításban ismertetik tehát munkatársai az egyes szakosztályok tevékenységét, majd egy értékes könyvészeti összeállítást kapunk az Egyesület kiadványairól. Igen tiszteletet keltő számok tanúskodnak az Egyesületnek ez irányú tevékenységéről: az önálló műveken és különlenyomatokon kívül, amelyek meghaladják a 600-at, csak a folyóiratok 180 kötetet tesznek ki és 52,000 lapon és 500 táblamellékleten föbbezer önálló dolgozatot és közleményt tartalmaznak a tudomány valamennyi ágából. Joggal hangoztatja a könyv szerkesztője: «Kiadványunk történeti adatai az E. M. E. számára helyet kérnek a magyar tudományosság történetében és elismerést kívánnak nemzetközi vonatkozásban is.»

Az 1918. év telén bekövetkezett uralomváltozás mélyreható változásokat hozott magával az Egyesület életében. Az Egyesületet szoros kapcsolatok fűzték az egyetemhez, munkája nagy részben az egyetemi tanárok vállán nyugodott. Amint az egyetem magyar jellege megszűnt, a tanárok nagy része eltávozott s a szakosztályok munkája megakadt. Majd amikor az első föllélekzés után ismét megindult, tömérdek nehézségre talált s nagy egyenetlenségeket mutatott. A szűkszavú és tartózkodó leírásokból is jól kiérezzük, mennyi akadály állta útjukat s milyen hősie erőfeszítéssel küzdöttek ezekkel. Igazat kell adnunk az egyik írónak: «Szinte csoda, hogy ezekben a mostoha időkben, mikor a tudományok ápolásának mind az anyagi, mind pedig a lelki feltételei úgyszólván teljesen megszűntek, még ég az erdélyi magyar tudományos élet szövétnéke és nem húnyt ki egészen.»

Az életküzdelem napról-napra súlyosabbá vált, az anyagi gondok egyre sokasodtak s lassankint a magyar sors reménytelenségére ülte meg a lelkeket. Az Egyesület a tudományos munkásság teréről a népszerűsítő előadásokra tért át, de itt is tömérdek nehézséggel találták szemben magukat. A gazdasági válság fásult közönybe süllyesztette a lelkeket s az előadások iránt való érdeklődés egyre lanyhult. De nagyon bizonytalan volt az előadások engedélyezése is. Gyakran előfordult, hogy a kitűzött előadásokra már összegyűlt közönség előtt kellett kihirdetni az előadás elmaradását, mert nem kapták meg a szükséges engedélyt. Egyáltalán csak nagyon szorványosan lehetett engedélyt kapni. Egyebek közt nem adtak engedélyt pld. Szenci Molnár Albertről, Kőrösi Csoma Sándorról vagy Arany János egyéniségének és költészetének nevelő értékéről szóló előadásra. Az előadások szövegét gyakran előre be kellett mutatni, de mégis megjelent a hatóságoktól kiküldött detektív s az előadás előtt vagy

még gyakrabban annak végén a hivatalos írásbeli engedély bemutatását kívánta s addig a közönséget is visszatartotta. Később a vándorgyűlések régi szép szokását is felújították. Őt nagy erdélyi városban tartottak ilyen vándorgyűlést s a magyar tudományosság ott nyugvó elhúnytjainak a sírját is megkoszorúzták. Megállapítható, hogy jelentős közművelő munkát végzett az Egyesület s az Erdélyt érdeklő tudományos kérdések fejtegetése nagyobb lendületet vett.

A tudományos élet hanyatlását különösen döntő súllyal segítette elő az a szomorú körülmény, hogy a tudományos pályákon való elhelyezkedés lehetősége a magyarság elől el van zárva. Megnehezíti a helyzetet az is, hogy tudományos bűvárkódásaikban az egyetemi intézetek segítségét és támogatását nem vehetik igénybe, magyar tudományos intézetekkel pedig nem rendelkezhetnek. A végső következtetés tehát : le kell mondani az egyéni érvényesülés lehetőségeiről s csak önzetlenül a tudás és igazság nagy ügyét szolgálhatják.

Az Egyesület munkásságának akadozásában legszomorúbb veszteségtétel közlőnyének, az Erdélyi Múzeumnak 13 éves (1917—1930) szünetelése, míg György Lajos szerkesztésében ismét meg nem indulhatott, becületére a nehéz viszonyok közt is biztosan álló és okosan dolgozó szerkesztőnek.

Sok tekintetben kétségtelenül elszomorító a könyv, de viszont nagyon mélyen megkapja szívünket az a bizalom is, mely eltölti írójának a lelkét mindenfelől ostromlott őrhelyükön. Egyik szakosztály történetének áttekintését ezzel végzi írója : «Mutatkoztak némelykor az ernyedés jelei, de mindig akadtak újabb lelkes vállalkozók, akik kezükbe ragadták a tudományosságnak már-már hanyatló lobogóját és újra a magasba emelve, törtettek előre azon az ismeretlen úton, mely a tökéletesedés felé vezet. Törhetetlen hittel bízunk abban, hogy ez a dicső, gazdag mult példa lesz a jelen felnövekvő nemzedéke számára ; hogy bele fog illeszkedni az eredményes mult tisztas kereteibe és tovább fog haladni azon az úton, melyet gróf Mikó Imre jelölt ki. Ennek az útnak mutatófáján pedig ez áll : *A tudományért és Erdélyért !*»

A könyv csakugyan azzal teljesíti legszebben feladatát, ha megfelel a lelkes szerkesztő óhajának : «Legyen ez a kiadványunk a jelen és a jövő számára az erő, a buzgóság és a kitartás forrása az Erdélyi Múzeum-Egyesület hivatásának további szolgálatában s a magyar tudományosság erdélyi hagyományainak lelkes ápolásában.»

A régi magyar művészet és a Szépművészeti Múzeum.

Nyílt levél a szerkesztőhöz.

Tisztelt Szerkesztő Úr!

Most jutott el hozzám a *Mi a magyar?* című könyv, mely nemrég jelent meg Szekfű Gyula szerkesztésében. Ennek a könyvnek 421. lapján. A magyar művészet szelleme című dolgozatban, melyet Gerevich Tibor egyetemi tanár írt, a következőket olvasom: «Régi művészetünk feledésbe merülésében része volt magának a Szépművészeti Múzeumnak, amelynek épp kötelessége lett volna a régi magyar szárnyasoltárok és egyéb jellegzetes emlékeink gyűjtése és megmentése. Első művészeti intézetünk e mulasztása a régi Magyarországnak arra az idejére esik, amidőn a gyűjtés még nem ütközött nehézségekbe. Érthetetlen, hogy ez kívül esett programján. A hazai és a külföldi látogató azt hihette, hogy nem is volt régi képirásunk és szobrászatunk. Azt a néhány — egy híján — jelentéktelen, odavetődött darabot is a múzeumi termek sorozatától különálló teremben helyezték el, de ez is többnyire zárva volt. Biztos magyar műveket idegen iskolákba utaltak. Az esztergomi prímási képtárt kellett felkeresnie annak, aki virágzó középkori táblaképfestészetünkkel és faplasztikánkkal meg akart ismerkedni. Örömmel látjuk, hogy a Szépművészeti Múzeumba *új szellem költözött*, s teljes jogaiba iktatja régi művészetünket, melynek legfőbb őre és őrzője.»

A dolgozat szerzője azzal kezdi, hogy ami a gyűjtést illeti, a mulasztást a Nagy-Magyarország idejében, tehát jórészt az én múzeumi működésemet megelőző időben követték el, a továbbiakból azonban az tűnik ki, hogy a szerző szerint a Szépművészeti Múzeum mindaddig, amíg az új szellem nem költözött bele, egyáltalában nem becsülte meg a régi magyar művészetet.

Nincs jogom hozzá, hogy a Szépművészeti Múzeum egész múltjáért magamra vállaljam a felelősséget, de a mult legnagyobb részéért én vagyok felelős, mert abból a körülbelül 30 évre terjedő időből, amelyről szó van, 21 éven át én voltam a múzeum vezetője. S noha bizonyos szubjektív okokból eddig kerültem azt, hogy múzeumi működésemről beszéljek, ezúttal nem lehet megkínélnem magamat ettől. Arról van ugyanis szó — még pedig egy méltán nagytekintélyű történettudós által szerkesztett könyvben — hogy miképpen szolgáltam a magyar művészetet, s ez a kérdés egy magyar művészeti múzeum volt vezetőjére nézve úgyszólván becsületbevágó.

Nem akarok egyebet, mint szárazon megállapítani az igazságot. Mindenekelőtt megvilágítom néhány idézettel, hogy miképpen gondolkodtam erről a kérdésről.

1914-ben, mikor állásomat elfoglaltam, egy általam fogalmazott újságnyilatkozatban ezt írtam: «A magyar művészet anyagának gyűjtését olyan irányban óhajtom folytatni, hogy minél teljesebb képet adhassunk művészetünk fejlődéséről. Ez kötelességünk nemcsak minagunkkal szemben, hanem az egyetemes kultúrával szemben is, amelynek feladatai közül *elsősorban saját művészetünk anyagának gyűjtése és feldolgozása* jutott nekünk természetesen osztályrészül.»

Ugyane nyilatkozatban rámutattam, hogy *mindenáron* fel kell kutatnunk és meg kell mentenünk azokat a szárnyasoltárokat, amelyek az a veszély fenyeget, hogy elpusztulnak, nemkülönben a barokk-kor szobrászatának elkallódó emlékeit, s «általában *mindazt, ami a magyarországi művészet multjából megmenthető.*»

1918-ban, a Szépművészeti Múzeum első évkönyvében, a múzeum újabb szerzeményeit ismertetve, megint világosan megírtam, hogy a magyar művészet méltó bemutatását tartom a múzeum legfőbb kötelességének. Íme: «Egyetlen összefoglaló gyűjteménye a magyar művészetnek a miénk; *olyan tökéletessé kell tehát fejlesztenünk, amilyenné csak bírjuk.*» Ugyane cikkben írtam, hogy «a képzőművészetnek ebben az ágában (t. i. a szobrászatban) éppen úgy, mint a festészetben az a természetes hivatásunk, hogy az egyetemes fejlődésnek jellemző és jó példákban való bemutatása mellett *minél teljesebben tárjuk fel hazai művészetünk multját.*»

Nem lenne nehéz több olyan nyilatkozatomat idézni, amelyek megannyian azt tanúsítják, hogy nem ismertem nagyobb kötelességet múzeumi működésemben, mint a magyar művészet területének gondozását. Azonban a nyilatkozatok csak elvi álláspontomat világítják meg és joggal lehet kérdezni: mit *cselekedtem?* Noha a régi magyar művészet tekintetében nagy nehézséget okozott az, hogy négy hónappal kinevezésem után kitört a háború, azután pedig elvesztettük az országnak éppen azokat a területeit, amelyek a leggazdagabbak voltak a régi magyar művészet emlékeiben: a Felvidéket és Erdélyt, lemondásra egy percig sem gondoltam és megtettem annyit, amennyit tehettem. Nem tudom, van-e a Szépművészeti Múzeum eredeti állományában a románkori magyar szobrászatnak nevezetesebb emléke, mint a szentkirályi timpanon dombormű, vagy a gótikus szobrászatnak szebb alkotása, mint a podolini Szent Katalin-szobor, vagy a magyarországi barokk plasztikának előkelőbb terméke, mint az egervári Szent Sebestyén? Mind a három a háború alatt került

é Múzeumba. Egyebeket is szereztem, ha mód volt rá. Így Máriának ss Szent Jánosnak Jánosrétről származó szobrait és a zalaszentgróti zent remete-szobrot. Ezek is elég nevezetes emlékei régi faplasztikáinknak. A néhai Glück Frigyes gyűjteményéből származó, 1500 körüli oltárszárnyak, egy Jézus születését ábrázoló felsőmagyarországi táblakép a XV. század első feléből, továbbá egy 1518 évszámmal jelölt, Ev. Szent János legendájának egyik jelenetét ábrázoló oltárszárny a magyarországi régi festészet anyagát gyarapították. Az Iparművészeti Múzeumtól Végh Gyula kartársam megértő támogatásával átvettem a Dobronyáról származó, Mária halálát ábrázoló domborművet és a kisszebeni két mellékoltárt. A csegöldi oltárszárnyak megszerzéséről is tárgyaltam, fel is hozattam őket a Szépművészeti Múzeumba, s nem rajtam mult, hogy ezek mégsem ide, hanem az esztergomi keresztény múzeumba kerültek.

Hogy a régi magyar oltárszárnyaknak és egyéb képeknek különálló teremben való elhelyezése tehette-e valakire azt a hatást, hogy ez leszállítja a régi magyar művészet emlékeinek rangját, nem tudom. Csak azt tudom, hogy ezt senkitől sem hallottam és nekem sohasem jutott eszembe, hogy ez a terem alábbvaló lenne, mint a régi képtár többi termei, mert különben nem engedtem volna meg erre a célra való használatát. Nyitási rendje pedig ugyanaz volt, mint a régi képtáré általában. Komoly érdeklődőknek a rendes nyitás napjain kívül is megmutatták. Tudtommal nem volt rá eset múzeumi működésem alatt, hogy valaki ne férhetett volna hozzá ahhoz, amit látni óhajtott. A kisszebeni főoltárt a múzeum főbejáratával szemben állítottam fel, hogy a múzeumba belépő látogató a régi magyarországi művészetnek egyik legnagyobb emlékét pillantsa meg először.

A régi magyar művészet nagyszabású és egységes bemutatásának persze útjában állott, hogy ez az anyag több állami közgyűjtemény közt volt megosztva. Ez a gyűjtést is nehezítette és bonyolította. Megtörtént, hogy más közgyűjtemény ráigéréssel vásárolt meg előlem olyan darabot, amelyre alkudtam. Ennek a ferde helyzetnek megszüntetése végett, de főként elvi okokból már régen meg kellett volna valósítani a régi magyar művészeti anyagnak a Szépművészeti Múzeumban való egyesítését. Erre a természetes és szükséges megoldásra régen gondoltam, többször szóba is hoztam azt, de az egykori Nemzeti Múzeum ragaszkodott ehhez az anyagához. (Még idegen képzőművészeti anyagot sem volt hajlandó átadni, s egy ilyen tárgyú előterjesztésemet a Gyűjtemény-Egyetem még tárgyalásra sem tűzte ki.) De hat évvel ezelőtt, 1934-ben, mikor gróf Zichy Istvánt nevezték ki a Nemzeti Múzeumból kihalított Történeti

Múzeum főigazgatójává, egyszerre megváltozott a helyzet. Vele könnyű volt megállapodni, mert ő is magától értetődőnek tartotta, hogy a magyar képzőművészet anyagának a magyar képzőművészeti múzeumban van a helye. Gyorsan meg is állapodtunk ilyen értelemben és 1934 őszén a *Szépművészeti Múzeum képtárainak megújítása* című cikkemben, mely a Pesti Naplóban jelent meg, a következőképpen jelentettem be a készülő változást:

«Nagy változás várható a régi magyar művészet anyagában is. (Ezt csak azért említem második helyen, mert a gondolatmenetbe így illik be, de *fontosságban elsőnek helyezem.*) A régi magyar képzőművészet múzeumi anyaga eddig meg volt osztva a régi Nemzeti Múzeum történeti osztálya és a Szépművészeti Múzeum között. Mindkét intézet őrzött és kiállított ebbe a körbe tartozó művészi alkotásokat és így sem itt, sem ott nem tudtunk olyan képet adni régi művészetünkről, aminőt adhatnánk, ha anyagunkat egyesítjük. Nekünk azonban az a *legfőbb kötelességünk*, hogy a magyar művészetről minél jobb és minél teljesebb képet adjunk . . . Ám ha van egy nemzetnek képzőművészeti múzeuma, akkor az is természetes, hogy saját képzőművészetünk alkotásait, a régieket is, a moderneket is, ebben a múzeumban kell méltóan bemutatnia. Szerencsére ezen a nézetten van az újonnan alakított Magyar Történeti Múzeum főigazgatója is és mivel ezt a nézetet a kultuszminiszter úr is helyesli, megvan a remény rá, hogy a Szépművészeti Múzeumban nemsokára egyesíteni tudjuk ezt a nekünk annyira drága és fontos anyagot.»

Kevéssel ezután, decemberben megbetegedtem, de az ügygel tovább is foglalkoztam. A múzeumnak irattárában kell lennie annak a megkeresésnek, melyet betegségemben írtam gróf Zichy Istvának az átadás előkészítése dolgában, hogy mire meggyógyulok, legott végrehajthassuk azt. Ez az idő akkor már eléggé közelinek látszott, de mielőtt még elérkezett volna, nyugdíjaztak és ezzel elestem attól, hogy elvégezhessem azokat a múzeumi munkákat, amelyeket terveztem, előkészítettem, részben meg is kezdtem, köztük amire régen vágytam: a régi magyar művészet méltó bemutatását.

Nem akarok az ismertetett üggyhöz semmiféle megjegyzést fűzni. Mint mondtam, csak a tényeket akartam megállapítani, s miután ezt megtettem, nincs egyéb hátra, mint megköszönnöm Szerkesztő Úrnak, hogy soraimnak szíves volt helyet adni.

Budapest, 1940. január 25.

Petrovics Elek.